

УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ
ПОЛЬСЬКИЙ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ ЦЕНТР
ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК
«СТАРА УМАНЬ»
INSTYTUT HISTORII AKADEMII IM. JANA DŁUGOSZA
W CZĘSTOCHOWIE

*Польське національне повстання
1863 – 1864 рр. на Правобережній Україні:
від міфів до фактів*

КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФІЯ

За редакцією Ігоря Кривошеї, Норберта Моравця

Умань – 2014

УДК 94(477.46) "1863/1864" (043.3)

ББК 63.3(4Укр)51

П 54

РЕЦЕНЗЕНТИ

Доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України
НПУ імені М. П. Драгоманова

БОРИСЕНКО ВОЛОДИМИР ЙОСИПОВИЧ

Доктор історичних наук, професор, декант історичного факультету
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

КУЗНЕЦЬ ТЕТЯНА ВОЛОДИМИРІВНА

Доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент Національної Академії Наук,
заступник директора з наукової роботи, завідувач відділу історії України ХІХ
– початку ХХ ст. Інституту історії України НАН України,

голова Національної спілки краєзнавців України

РЕЄНТ ОЛЕКСАНДР ПЕТРОВИЧ

Рекомендовано до друку вченою радою

*Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
протокол № 4 від 17 листопада 2014 року*

П 54 Польське національне повстання 1863 – 1864 рр. на Правобережній
Україні: від міфів до фактів: кол. монографія / за ред. І. Кривошеї,
Н. Моравця. – Умань: ФОП Жовтий О. О., 2014. – 184 с.

ISBN 978-617-525-124-9

У виданні висвітлено події польського національно-визвольного повстання
1863 – 1864 рр. на Правобережній Україні. Розкрито не лише передісторію та
перебіг повстання, але й долю окремих його учасників. Значна увага приділена діям
російської влади, спрямованим на зменшення ролі місцевої шляхти в соціально-
економічному та суспільно-політичному житті регіону після придушення царатом
Січневого повстання.

Автори колективної монографії репрезентують українські наукові установи та
вищі навчальні заклади Києва, Донецька, Львова, Білої Церкви, Вінниці, Миколаєва,
Умані, Черкас, а також Академію імені Яна Длугоша в Ченстохові (Польща).

Для істориків, краєзнавців, викладачів, студентів й учнів навчальних закладів.

В оформленні обкладинки використано репродукцію картини Станіслава
Віткевіча «Поранений повстанець» (1881).

*Видання стало можливим завдяки фінансовій
допомозі Посольства Республіки Польща в Україні*

УДК 94(477.46) "1863/1864" (043.3)

ББК 63.3(4Укр)51

© Авторський колектив, 2014.

ISBN 978-617-525-124-9

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	5
ВСТУП ДО ПРОБЛЕМИ	
<i>Січневе повстання 1863 р. на Київщині, Волині й Поділлі: спроба наукового узагальнення (Б. Гудь).....</i>	6
РОЗДІЛ 1. Джерела з історії Січневого повстання на Правобережжі	
1.1. <i>Висвітлення обставин перебігу повстання 1863 р. на Поділлі в документах Державного архіву Російської Федерації (Ю. Легун)...</i>	26
1.2. <i>Мемуари Тадеуша Бобровського як джерело з історії Січневого повстання (В. Колесник).....</i>	42
1.3. <i>Деконструкція повстання. Михайло Муравйов, «Вісник» і Січневе повстання (Н. Моравец).....</i>	55
РОЗДІЛ 2. Населення України в польському національному повстанні 1863 – 1864 рр.	
2.1. <i>Шляхта Уманщини в Січневому повстанні (І. Кривошея).....</i>	65
2.2. <i>Підтримка Січневого повстання жителями Херсонської губернії Російської імперії (Є. Сінкевич).....</i>	81
2.3. <i>Українські селяни Правобережжя в Січневому повстанні 1863 – 1864 рр. (Ю. Присяжнюк).....</i>	87
2.4. <i>Українське селянство в стратегіях польсько-російського протистояння в ході Січневого повстання 1863 – 1864. рр. в Українському Правобережжі (Ю. Земський).....</i>	101
2.5. <i>Січневе повстання в долі Домініка Шанявського (Є. Чернецький).....</i>	118
РОЗДІЛ 3. Правобережна Україна після польського повстання	
3.1. <i>Законодавча реакція російського самодержавства на Січневе повстання 1863 р. (С. Борисевич).....</i>	126
3.2. <i>Вплив повстання 1863 – 1864 рр. на поміщицьке землеволодіння в Правобережній Україні (Н. Темірова).....</i>	144
3.3. <i>Бюрократ як суб'єкт русифікації на Правобережній Україні після польського Січневого повстання 1863 р. (В. Шандра).....</i>	159
3.4. <i>Дворянське самоврядування на Поділлі після Січневого повстання 1863 – 1864 рр. (О. Барвінок).....</i>	177

ПЕРЕДМОВА

Українсько-польське співробітництво активно розвивається ось уже понад два десятиліття. Загальновідомо, що Республіка Польща в 1991 р. першою у світі визнала незалежність України. Нині Польща є своєрідним «адвокатом» інтересів України в Європейському Союзі. Завдяки близькості територіального розташування в польській економіці працюють декілька сотень тисяч українців (за деякими оцінками – бл. 1 млн.). Активно розвивається рух міст-побратимів, до якого залучено представників різних вікових та суспільних груп населення обох країн. Особлива увага приділяється співробітництву на академічному та університетському рівнях – практично кожен український ВНЗ має своїм партнером хоча б один навчальний заклад із Польщі. У багатьох містах України сьогодні діють національні польські товариства. Натомість у Польщі створені численні об'єднання українців, які мають навіть свої друковані органи.

Водночас українці й поляки змушені поборювати непросту спадщину важкого, часом – кривавого, минулого. На щастя, попри контрверсійні й трагічні сторінки в історії українсько-польських взаємин є достатньо багато прикладів позитивного досвіду партнерської взаємодії двох народів-сусідів. Саме вони можуть стати основою для подолання складної спадщини минулого й переходу до «примирення», хоча цей термін нам не подобається, бо напруги в сучасних українсько-польських відносин, на щастя, немає й не повинно бути.

Пропонована українському читачеві колективна монографія, присвячена польському національному повстанню 1863 – 1864 рр. на Правобережній Україні, – це практична спроба відійти від міфологізованого висвітлення цих подій та представити причини, перебіг і наслідки Січневого повстання в усій багатогранності фактів, подій та суджень.

Сподіваємося, що неупереджений, зважений підхід до історії, властивий авторам цієї книги – знаним українським науковцям, допоможе іншим дослідникам, учителям, краєзнавцям, студентам й учням краще зрозуміти неоднозначність подій, які відбувалися на теренах Київщини, Волині й Поділля ще на початку 60-х рр. XIX ст., але й нині викликають неабиякий інтерес у наших співвітчизників.

Автори

ВСТУП ДО ПРОБЛЕМИ

*Січневе повстання 1863 р. на Київщині, Волині й Поділлі:
спроба наукового узагальнення**

Богдан Гудь
(Львів)

На початку 1860-х рр. після скасування кріпосного права в Російській імперії етносуспільний конфлікт між українськими селянами й польськими поміщиками на теренах Київщини, Волині й Поділля сягнув критичної межі. За даними Ю. Бардаха, у період із 1861 р. до 1863 р. тут було зафіксовано близько 1150 антипоміщицьких виступів. Про надзвичайно високий рівень суспільного напруження на Правобережжі додатково свідчить той факт, що на цих теренах знаходилося 70% усіх українських сіл, які бунтами й повстаннями відповіли на грабіжницький характер селянської реформи. Частка селян, котрі взяли участь у заворушеннях, становила 33% від загалу мешканців (для порівняння: на Лівобережжі й у Причорномор'ї в аграрному русі взяло участь менш як 9% сільського населення). У 412 випадках для відновлення порядку влада на прохання землевласників була змушена застосувати військову силу¹.

Наслідки цього були вельми шкідливими для польської справи. С. Кеневіч зокрема зазначив, що за таких умов не могло бути й мови про те, щоб український селянин дозволив польським «червоним» повести себе на боротьбу з царизмом². Цей факт виразно усвідомлювали окремі польські радикали. Так, улітку 1862 р. Е. Мошинський гнівно картав своїх співвітчизників із Київщини, Волині та Поділля, котрі поставили приватні егоїстичні інтереси вище від загальнонаціональних: «<...> Вважаю, що всіх тих, хто напустив військо на народ, належить рахувати нарівні зі зрадниками, бо, можливо, саме цим вони остаточно погасили симпатії селян до нашої справи»³. Дещо пізніше невідомий автор «1863 року в Україні» зі смутком підтвердив слушність слів Е. Мошинського. «<...> Селяни бачили, – писав він, – що викликалося військо й батогами змушувало їхніх братів до роботи. А чинили це поляки, котрі пропагували їм свободу. Тому в головах тих простих синів природи не могло вміститися стільки суперечностей <...>. У повстанні було їх небагато»⁴.

---

* Автор висловлює щирі подяки Капітулі Нагороди ім. Івана Виговського, завдяки якій ця стаття була підготовлена до друку.

¹ Bardach J. Polacy na Prawobrzeżnej Ukrainie w XIX wieku w świetle badań Daniela Beauvois // Przegląd Wschodni. – 1994. – Т. III. – Zesz. 2. – S. 328; Барабой А.З. Правобережная Украина в предреформенный период (Очерки социально-экономического развития, крестьянского и разночинского революционного движения). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. – К., 1965. – С. 2.

² Див.: Kieniewicz S. Daniel Beauvois o kresach południowych // Przegląd Historyczny. – 1986. – Т. LXXVII. – Zesz. 4. – S. 769 – 770.

³ Цит. за: Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). – К., 1996. – С. 130.

⁴ Див.: Rok 1863 na Ukrainie. Pamiętnik nieznanego autora. – Kraków, 1979. – S. 29 – 30.

Усілякі прояви українсько-польських суперечностей російська адміністрація не лише фіксувала, але й уміло загострювала. Урядові заходи сприяли зміцненню монархістських настроїв у селянському середовищі, а водночас – посиленню антипольських¹. Селяни чекали т. зв. «слушного часу», який, згідно з чутками, мав би настати через два роки після проголошення царського Маніфесту від 19 лютого 1861 р., і дати їм можливість заволодіти панською землею без викупу. «Селяни, – писав у 1862 р. в одному зі своїх листів Андрій Красовський, – переконані, що «<...> яких там уставних (статутних) грамот не роби, одержать землю без викупу весною 1863 року»².

Надії селянства Правобережжя на отримання землі без викупу не слід однак пов'язувати з підготовкою поляками антиросійського повстання. Амбітні наміри шляхетських революціонерів відродити Річ Посполиту в кордонах 1772 р. були для селян абсолютно чужими. У їхній свідомості Польща ототожнювалася з панамі та кріпосницьким гнітом. У цьому контексті цивільний губернатор Поділля Роман Брауншвейг 4 червня 1861 р. доносив П. Валуєву, що місцеве населення, яке складається з «племені, спорідненого з росіянами за походженням і вірою», до поляків налаштовано неприхильно, «навіть вороже»³. М. Драгоманов так само вважав, що селянство Київщини, Волині й Поділля, як це показав приклад Західної Галичини 1846 р., могло взяти активну участь хіба що в антифеодальному виступі⁴. Але

---

¹ Антипольська пропаганда в масах селянства поширювалася не тільки стихійно. Вона була також результатом зусиль представників т. зв. «українофільського» табору, який активно формувався на зламі 1850 – 1860-х рр. під впливом загальної лібералізації суспільного життя в Російській імперії. Ось що писав професор педагогіки Київського університету С. Гогоцький, виразний симпатик Росії, отцеві В. Гречулевичу – авторові одного з багатьох українських букварів, які з'явилися у той час: «У своєму букварі ви прекрасно зробили, що нагадали народові його ж поняттями про всі підлості Ляхів... Не забувайте, що вороги наші: Ляхи і Рим!» (див.: Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – Санкт-Петербург, 2000. – С. 73 – 74).

² Див.: Марахов Г. Андрій Красовський – борець проти кріпосництва і самодержавства. – К., 1961. – С. 35.

³ Див.: Миллер А. И. «Украинский вопрос»... – С. 138. Під впливом подібної інформації в урядових колах Російської імперії домінувала думка, що селяни не співчують повстанському руху польської шляхти, а якщо й підтримують його, то лише «під тиском террору». Проте П. Валуєв вважав, що якщо навіть селяни зберігають вірність російським властям, то, однак, з метою її зміцнення необхідно «полегшити й прискорити викуп селянських угідь». 27 грудня 1862 р. на засіданні т. зв. Західного комітету розглядалися його «Додаткові міркування до нарису ситуації в Західному краї», у яких П. Валуєв наголошував на необхідності підтримання «взаємної неприязні селян і поміщиків». Щоправда, уряд тоді ще не запровадив обов'язкового викупу селянами їхніх наділів, що підірвало б обов'язкові відносини між поміщиками та селянами (див.: Гетманский А.Э. Политика России в польском вопросе (60-е годы XIX века) // Вопросы истории. – 2004. – № 5. – С. 40).

⁴ Під час антиавстрійського «краківського повстання» 1846 р. представники віденського уряду на місцях облудною агітацією схилили польських селян Західної Галичини на свій бік. Із косами та вилами в руках селяни виступили проти повстанців-шляхтичів. На чолі антишляхетського руху (рабації, від нім. rauben – грабувати, плюндрувати) став Якуб Шеля. Унаслідок селянських погромів лише в Тарновському повіті цілковитої руйнації зазнали близько 90% шляхетських дворів. За різними джерелами, було зруйновано та спалено від 450 до 500 маєтків, по звирячому вбито близько 1 000 власників помість й орендарів, арештовано 3 000 осіб. Характерно, що самі польські селяни аж до Другої світової війни полюбили співати: «Pamiętasz ty, panie, rok czterdziesty szósty?» (Чи пам'ятаєш, пане, сорок шостий рік?) (див.: Skowronek J., Snoch B. Szkolny słownik historii Polski. –

з такою радикальною концепцією не наважилися виступити навіть найбільш «червоні» з керівників польського демократичного руху.

Додатковим негативним чинником, який значною мірою вплинув на долю майбутнього повстання, було те, що необхідність подолання прірви, яка розділяла місцеве селянство та польських землевласників, усвідомлювали тільки окремі представники польської «українної» шляхти. Зокрема, Ю.І. Крашевський у праці «Sprawa Polska» (1862 р.) слушно нагадував одноплемінникам, що над польсько-руськими відносинами нависає тягар минулого, яке не без причини зробило селянина недовірливим і неприязним щодо шляхти. На його думку, для поліпшення ситуації слід було негайно вирішити селянську проблему, що у великій мірі залежало від готовності поміщиків до самопожертви на користь їхніх колишніх кріпаків. У разі її браку, застерігав Крашевський, селяни будуть готові на перший же знак Москви «братовбивчим ножем» задушити польське повстання¹.

У такому ж дусі інформував керівників Січневого повстання студент Київського університету Болеслав Рудницький. Він вважав, що на Київщині, Волині та Поділлі існує виразна загроза того, що руське селянство сприйме антиросійський виступ місцевих поляків «не як політичний, а як соціальний рух, спрямований на повернення панщини <...>» з усіма відповідними негативними наслідками².

Ці та інші тривожні сигнали не залишилися поза увагою керівників польських таємних товариств на Правобережжі. Напередодні збройного виступу вони вкотре зробили спробу схилити селянство до участі в антиімперському повстанні. Проте використовували для цього переважно традиційні методи пропагандистського характеру³. Зокрема від ранньої весни

Т. II – Warszawa 2001. – S. 97; Kukiel M. Dzieje Polski porobiorowe. 1795–1921. Część I, II i III. – London, 1981 (Przedruk). – S. 326; Woldan A. Mit Austrii w literaturze polskiej. – Kraków, 2002. – S. 148 – 149; Wandycz P. Historia Polski od 1863 roku // Zeszyty Historyczne. – 1981. – Zesz. 56. – S. 77; Grodziski S. Grodziski S. W królestwie Galicji i Lodomerii. – Kraków, 2005. – S. 145).

¹ Див.: Czapiewski E. Józefa Ignacego Kraszewskiego myślenie o Rosji // Zagadnienie rosyjskie. Myślenie o Rosji: oglądy i obrazy spraw rosyjskich. Praca zbiorowa pod red. Michała Bohuna i Janusza Goćkowskiego. – Kraków, 2000. – S. 32.

² Див.: Багалій-Татарінова О., Соловей Д., Шиян К. Матеріали до історії польського повстання 1863 р. на Правобережній Україні 1863 року // Архів Радянської України. – 1933. – № 7–8. – С. 140–141.

³ Першою спробою привернення симпатій української людності на бік поляків стало, правдоподібно, малознане відзначення 448-ої річниці Городельської унії 1413 р., реконструйоване відомим польським ученим Францішком Зейкою. Так, під час урочистостей біля містечка Городла 10 жовтня 1861 р., які відбувались у присутності російського війська, було зачитано Акт відновлення Городельської унії. У ньому зазначалося, що «<...> унію, яка єднає Польщу з Литвою, відновлюємо, а унію Польщі та Литви з Руссю укладаємо на засадах повної рівності всіх народів і визнань, об'єднуючись для спільної праці з метою підняття нашої Вітчизни з нинішнього занепаду аж до повної незалежності» (див.: Świąch Z. Trzy tajne dokumenty. – Kraków, 2003. – S. 19–20). Не відомо проте, чи цей захід отримав хоч би найменший відгук у середовищі українства. Судячи з подальшого перебігу подій, найправдоподібніше, що ні. Детальнішу інформацію про малоефективні спроби польських революціонерів-шляхтичів завоювати симпатії селян Правобережжя вже після вибуху повстання в Царстві Польському знаходимо в рапорті начальника житомирської поліції на ім'я губернатора від 25 січня (7 лютого) 1863 р.: «Поміщики <...> відставний штабс-капітан Мазевський, <...> Карл Піотровський і <...> Стефан Цегловський почали вживати зусилля,

1863 р. на території Південно-Західного краю поширювалися листівки, написані «руською» мовою, у яких Тимчасовий національний уряд обіцяв селянам швидкий прихід в Україну козацьких військ на чолі з Міхалом Чайковським (Садик-пашею), який мав проголосити звільнення селян із кріпосницької неволі. Щоправда, узявши до уваги надзвичайну гостроту класових антагонізмів у краї, польський Провінційний комітет на Русі відредагував текст звернення повстанців до української людності краю (т. зв. *Золотої грамоти*) у такий спосіб, що вона у своїх обіцянках ішла дещо далі від маніфесту Тимчасового національного уряду від 22 січня 1863 р. Як свідчать тогочасні документи, варшавське керівництво повстанням «задля добра справи» беззастережно погодилося з «українською» версією акту звільнення кріпаків і наділення їх землею¹.

Однак ці запізнілі, і на загал – розрізнені, дії за короткий час не змогли в радикальний спосіб змінити антипольські настрої в середовищі українського селянства. Що більше, укотре вже партикулярні інтереси «українних» землевласників узяли гору над загальнонаціональними. Образно кажучи, переважна більшість представників польської еліти на Правобережжі, закрита «в оточеному штахетами фільварку самозакоханості», так і не змогла поглянути на довколишній світ (*і на себе*) іншими очима².

Для прикладу, Маріян Соколовський, призначений «цивільно-політичним комісаром на руські землі», під тиском опінії «громадян»-поляків зігнував вказівки одного з лідерів повстання Стефана Бобровського й самочинно постановив змінити склад повстанчого Провінційного комітету на Русі. У його новому складі 50% місць були зарезервовані для представників

приваблювати до себе тимчасово зобов'язаних селян (тут і далі підкреслення автора документа. – Б.Г.), а саме: приходять до них під час заручин або сватання, ходять і їздять на вечорниці, приймають навіть у найбідніших селян дітей із селянками, щоб покуматися, проводять із ними час цілими ночами і, випиваючи, толкують при цьому селянам, що тепер всі з собою рівні <...>. Так <...> Мазевський четвіркою своїх коней їздив з селянами хрестити дитину до священика в Кириївку й після цього пиячив із селянами всю ніч і все запевняв, що вони нині всі рівні з собою й жити будуть усі пани з селянами, як брати, і ніби селянин з селянином, селяни ж хоч і приймають подібне з ними поводження, але їм ні в чому не вірять (збережено стилістичні особливості й правопис оригіналу. – Б. Г.) (див.: Багалій-Татарінова О., Соловей Д., Шіян К. Матеріяли до історії... – С. 141 – 142). Про те, що такі дії членів польських таємних товариств не були поодинокими, довідуємося з комунікату генерал-губернатора М. Анненкова від 23 березня того ж року (див.: Rawita-Gawroński F. Rok 1863 na Rusi. Tom II. Ukraina, Wołyń, Podole. – Lwów, 1903. – S. X).

¹ Див.: Суспільно-політичний рух на Україні в 1863–1864 рр. Збірник документів і матеріалів. – К., 1964. – С. 46. Опублікована «руською» мовою Золота грамота, яку відредагував повстанський Провінційний комітет на Русі, обіцяла українській сільській людності волю та рівність громадянських прав; виборче право «до судів, рад й урядів сільських, повітових, земських і найвищих публічних»; повну власність використовуваної землі за умови відшкодування поміщиків із державної скарбниці; «свободу прав і віри, якої хто дотримується, і вживання своєї мови в школах, судах та інших земських установах». Безземельних обіцяно наділити землею, а тим, хто візьме участь у повстанні, мали виділити додатково 6 моргів поля (у т. зв. Конгресовому Королівстві, тобто на етнічних польських землях, селянам-повстанцям обіцяли тільки 3 морги). Загалом текст Золотої грамоти містив більше обіцянок для українських селян, аніж маніфест Тимчасового національного уряду від 22 січня 1863 р. (див.: Kieniewicz S. Powstanie styczniowe. – Warszawa, 1972. – S. 497, 499).

² Див.: Кузик П. Націоналізм і шовінізм у міжнародних відносинах. – Львів, 2003. – С. 110.

кіл великих землевласників. Що більше, М. Соколовський також самочинно модифікував текст *Золотої грамоти*, обмеживши обіцянки, які Тимчасовий національний уряд дав українським селянам, і заборонив місцевій повстанській владі змушувати поміщиків до участі в збройному русі. Щоправда, ці дії комісара Тимчасовий національний уряд оцінив як «грішні, неморальні, цинічні»; як такі, що баламутять люд і ведуть до втрати довіри з його боку, позаяк виставляють уряд в образі «обманщика». М. Соколовського звільнили з посади й скасували всі його розпорядження. Проте реакція Варшави виявилася запізнілою, бо у відставку урядового комісара відправили вже після початку повстання на Волині та Київщині¹.

Як і передбачав Ю.І. Крашевський, російський уряд уміло використав досвід боротьби зі шляхетським повстанням, апробований австрійцями в Галичині 1846 р. Орієнтуючись у настроях селянства, він не чекав, поки повстання перекинеться на територію Правобережної України (*повстанський рух розпочався тут 26 квітня 1863 р.*), а вжив превентивних заходів безпеки. 24 квітня імператор Олександр II підписує «Правила для образования в Западных губерниях сельских вооруженных караулов» (*Правила для утворення в Західних губерніях сільських озброєних караулів*) – своєрідний офіційний дозвіл на селянську «рабацію» галицького взірця, однак під більш жорстким контролем уряду².

Згадані «Правила» стали керівництвом до дії для київського генерал-губернатора князя Миколи Анненкова, який у свою чергу зобов'язав кожного начальника повітової поліції створювати сільські караули й особисто керувати їхньою діяльністю. Щоби залучити селян до караулів, уряд пообіцяв їм певні пільги. У разі, якби селяни відмовлялися добровільно вступати до сільських

---

¹ Через зволікання М. Соколовського та перешкоди, які чинили польські землевласники поширенню Золотої грамоти серед українського селянства, її текст повстанські осередки отримали вже після початку збройного виступу, тобто в перших числах травня 1863 р. (див.: Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор... – С. 127; Kieniewicz S. Powstanie styczniowe. – Warszawa, 1972. – S. 499).

² Див.: Czapiewski E. Józefa Ignacego Kraszewskiego myślenie o Rosji // Zagadnienie rosyjskie. Myślenie o Rosji: oglądy i obrazy spraw rosyjskich. Praca zbiorowa pod red. Michała Bohuna i Janusza Goćkowskiego. – Kraków, 2000. – S. 32. Водночас російський уряд тримав ситуацію під контролем, аби, за словами редактора «Московських відомостей» Михайла Каткова, не допустити російської «жакерії», яка, на його думку, була не меншою загрозою, ніж саме повстання. Побоювання М. Каткова поділяв і міністр внутрішніх справ Росії П. Валуєв. Прагнучи запобігти переростанню дій на підтримку уряду з боку селян у його боротьбі проти повстання в масові безладдя, він не раз попереджав губернаторів про необхідність не допустити «громадянської війни». За його ініціативою сільським караулам намагалися не видавати вогнепальної зброї. Крім того, зокрема в Царстві Польському, військові комендатури мали наказ не допускати безневинних арештів землевласників. У таких випадках росіяни відпускали доправлених польськими селянами поміщиків, а заарештовували селянський ескорт. Тому антифеодальний рух селян згас там протягом тижня. На Русі після нетривалого періоду селянської сваволі як щодо повстанців-поляків, так і щодо землевласників-поляків узагалі (про це йтиме мова нижче) київський цивільний губернатор розіслав усім волосним і сільським управам письмове розпорядження, згідно з яким селянським караулам заборонялося тероризувати й арештовувати «мирних жителів, хоч і поляків» (див.: Гетманский А. Э. Политика России... – С. 40 – 41; Kieniewicz S., Zahorski A., Zajewski W. Trzy powstania narodowe. Kościuszkowskie, listopadowe, styczniowe. Pod redakcją Władysława Zajewskiego. – Warszawa, 1992. – S. 335; Суспільно-політичний рух на Україні в 1863 – 1864 pp. – С. 133).

караулів, розпорядження М. Анненкова передбачало їхній примусовий призов¹.

Усупереч певним побоюванням місцевої російської адміністрації, ситуація в Південно-Західному краї (на відміну від Литви та західної Білорусі²) складалася для неї якнайкраще. У переважній більшості повітів процес формування сільських караулів ішов швидко й успішно. Удосталь ситі гіркими плодами багатовікового «братерського співжиття» з польськими поміщиками, українські селяни не повірили багатообіцяючій *Золотій грамоті* й не приєдналися до повстання. Натомість охоче вступали в ряди сільських караулів, убачаючи в них, за словами генерала Федора Трепова, повернення до традицій козаччини³.

За короткий час сільські караули перетворилися на значну силу. У Подільській губернії вони налічували 1 596 сотників, 10 065 десятників і 101 720 стражників (загалом – 113 381 особа); у Київській губернії відповідно – 1 182, 9 590, 109 152 (119 924 особи); у Волинській губернії – 731, 7 006, 71 911 (79 650 осіб). Загалом у Південно-Західному краї число сотників, десятників і стражників становило 312 955 осіб. У деяких селах і містечках до караулів вписалася майже третина загалу населення чоловічої статі⁴.

Згідно з інструкцією М. Анненкова, сільські караули перебували під загальним керівництвом поліції. Вони проводили облави, доправляли в поліційні дільниці заарештованих, брали участь у боях із повстанськими загонами. Найактивніше селянські формування діяли в Тарашанському, Канівському, Чигиринському та Черкаському повітах Київської губернії; Рівненському й Луцькому – Волинської та у більшості повітів Подільської губернії⁵. Підкреслюючи їхню важливу роль у боротьбі з Січневим

---

¹ Див.: Суспільно-політичний рух на Україні в 1863 – 1864 рр. – С. 70 – 74; Марахов Г.Н. Польское восстание 1863 г. на Правобрежной Украине. – К., 1967. – С. 205 – 206.

² С. Кеневич підкреслює, що в Литві та західній Білорусі селянство досить активно підтримало повстання. На його думку, вирішальну роль у цьому відіграли чинники як соціальний, так й етнічно-релігійний. Зокрема, у литовських губерніях головну силу руху становили місцеві селяни, переважно чиншовики (правдоподібно, вони походили з декласованої дрібної шляхти). Крім того, сама Литва була католицькою, а західна Білорусь іще зовсім нещодавно – уніатською. Натомість у східній Білорусі, де раніше панували кріпосницькі відносини, а селяни належали до православної церкви, повстанський рух не мав жодних шансів. Що більше, у Вітебській губернії дійшло до спрямованих проти польських поміщиків аграрних заворушень, які російська влада була змушена придушувати силою (див.: Kieniewicz S. Historia Polski. 1795 – 1918. – Warszawa, 1969. – S. 258).

³ Див.: Багалій-Татарінова О., Соловей Д., Шиян К. Матеріяли до історії... – С. 129.

⁴ Марахов Г. И. Польское восстание 1863 года... – С. 207; Spis powstańców 1863 roku więzionych w twierdzy kijowskiej. – Przemyśl, 1995. – S. 5.

⁵ Див.: Суспільно-політичний рух на Україні в 1863 – 1864 рр. – С. XXVII. Слід зазначити, що переважна більшість селян брала участь в антипоміщицьких акціях охоче, без примусу. У низці випадків вони навіть перевищували свої повноваження, тобто заарештовували, тероризували та доправляли до місць ув'язнення «своїх» чи «сусідських» поміщиків із власної ініціативи. Про це яскраво свідчать документи польського визвольного руху 1863 р.: «<...> Повстання в усій Київській губернії придушене остаточно <...>. Повстанці або загинули, або були виловлені селянами <...>. Роз'юшене селянство чинить гвалти й поводить в такий варварський спосіб, що сьогодні в тих околицях жоден поляк у власному домі не може бути спокійним ані за своє майно, ані за життя. Поліція та військо вже не в змозі стримати розбурхану стихію <...>. У Житомирському повіті селянство <...> розбрало всі дрібніші відділи (повстанців – Б. Г.), знущаючись із тих, хто чинив

повстанням, князь М. Анненков доповідав імператорові Олександрові ІІ: «29 квітня 1863 р. Селяни відкидають «золоті грамоти» і завзято допомагають військам <...>; 1 травня. Селяни повсюдно діють завзято й безстрашно проти заколотників <...>; 3 травня. Селяни вирізняються відвагою та самопожертвою <...>»¹.

Польські джерела підтверджують інформацію М. Анненкова, зазначаючи, що в Київській і Волинській губерніях «<...> ставлення селян (до повстання) <...> виявилось якнайгіршим <...>. У Київській губернії люд, підбурений московськими агентами, майже без допомоги війська придушив повстання, <...> наша справа зазнала страшної поразки, бо люд ані хвилини не вагався виступити проти нас <...>. На Волині на початку було краще. Доки селяни бачили силу, яка могла їм імпонувати, то поводитися пасивно, але після розгрому загону Ціхонського (до чого спричинилися й селяни, зігнані козаками на облаву) реакція рішуче взяла гору. Ті ж самі громади, які з покірністю й вдячністю приймали *золоті грамоти*, кілька днів після цього знущалися з повстанців в найогидніший спосіб»².

Утім найбільшого шоку повстанці зазнали не від факту, що «руські» селяни вдруге не підтримали антиросійського виступу поляків, а від того, як селяни ставилися до них самих. Пізніше учасники Січневого зриву згадували, що селяни були значно жорстокішими від російських солдатів. Вони знущалися, катували, а подекуди й убивали цілком беззахисних людей без видимих на те причин. Ненависть до поляків була така сильна, що час від часу російська влада була змушена посилати спеціальні військові підрозділи для порятунку від сільських караулів не тільки інсургентів, але й нейтральних щодо повстання поміщиків-поляків³.

який-небудь опір, і, надаючи докази своєї відданості, кинулося на дороги, хапаючи тих, хто потрапив їм до рук, (селяни) почали вештатися від села до села, витягаючи мало що не з ліжка «ляхів» і примовляючи: «Ти ще не пішов, але підеш – то краще ми тебе тепер візьмемо» (див.: Staroropiński Z. Kronika Podolska. Dokumenty organizacji narodowej 1862 – 1863. Do druku przygotowali Stefan Kieniewicz i Franciszka Ramotowska. – Warszawa, 1997. – S. 73, 109 – 110).

¹ Цит. за: Пойда Д.П. Крестьянское движение на Правобрежной Украине в пореформенный период (1866 – 1900 гг.). – Днепропетровск, 1960. – С. 126. Про участь і завзяття селян у сутичках російських військ із польськими повстанцями див. також: Rok 1863 na Ukrainie. – S. 40 – 43, 45; Суспільно-політичний рух на Україні в 1863 – 1864 pp. – С. 83, 85, 86 – 87, 88 – 89, 92 й ін.

² Див.: Staroropiński Z. Kronika Podolska. – S. 63, 75.

³ Див.: Hornowa E. Problemy polskie w twórczości Michała Drahomanowa. – Wrocław, 1978. – S. 92. У доповіді начальству штаб-офіцера корпусу жандармів у Києві Л. Грибовського вказується, що від селян повстанці не могли сховатися «навіть у лісових нетрях»; що у своїй ненависті до поляків селяни перейшли всілякі розумні межі, не лише переслідували повстанців, але й, цитуємо, «<...> стали нападати на мирних жителів, позв'язувавши в помістях економів-офіціалістів і поміщиків або ж кого захопили вдома, робили в будинках та інших місцях обшуки, розпоряджалися панським майном і кіньми згідно зі своєю сваволею, засипали рови, що відділяли поміщицьку землю від селянської, потравили сінокоси й посіви хліба, здійснювали великі вирубки й тепер ще продовжують вирубувати панські ліси, збираючись для цього озброєними партіями, не слухаючи нічиєї заборони. Зв'язаних же ними людей (ляхів) доставляли на мотузках до Києва й найближчих повітових міст». Польський поміщик-повстанець Фелікс Шостаковський, якому пощастило врятуватися від розправи селян, згадував, що ті вбивали «кожного ввійманого повстанця». Російські солдати «не могли захистити нещасних від оскаженілого населення». Спосіб мислення селян був примітивний, але не позбавлений сенсу: не буде панів – не буде й панщини. Очевидно, саме тому,

Проте навіть солдати не завжди могли захистити повстанців від селянської сваволі. Так, біля села Соловіївки*, що в Київській губернії, селяни оточили та обеззброїли загін повстанців; дванадцятьох із захоплених у полон вони закатували, а решту – покалічених і поранених – замкнули в холодному льоху до прибуття царських військ. Як занотував мемуарист, «<...> волосся стає дибки від однієї думки про те, які страхіття вони (*селяни*) дозволяли собі чинити, і хто би міг подумати, що сільські жінки виявляться дикішими за чоловіків? Вони допускали таке варварство над мертвими тілами, що в жодній мові немає слів, аби це описати»¹. Драматичні деталі згаданого зіткнення польських повстанців з українськими селянами переказував також М. Драгоманов. «Старий польський діяч з України, – писав він, – розказував нам, що коли <...> селяни били повстанців, то один російський офіцер дорікнув їм: «Для чого ви їх б'єте?! Вони і так уже лежать!» Тоді один закривавлений поляк звівся й сказав: «Залиште, хай б'ють! Ми винні перед ними! Дуже винні!»²

За свідченнями очевидців, у багатьох селян, котрі брали участь у побоїщі під Соловіївкою, були з собою антипольські брошури-відозви якогось К. Говорського «Беседа с русским народом, живущим в Юго-Западном и Западном крае России», у яких обіцялося передати селянам у користування всі землі польських землевласників, причетних до повстання. У цих відозвах, виданих у Києві редакцією русифікаторського «Вестника Юго-Западной и Западной России» тиражем 10 тисяч екземплярів і поширюваних православними священиками, селяни вбачали офіційну санкцію влади на розправу не тільки зі шляхтичами-повстанцями, але й з усіма панами-поляками³.

Обставини трагедії під Соловіївкою не є, проте, до кінця зрозумілими навіть для професійних дослідників. Як видно зі змісту донесень російських

коли австрійська військова влада в 1846 р. обіцяла селянам із Бохенського обводу за кожного живого та цілого шляхтича-повстанця 5 золотих (сума на ті часи доволі значна), хлопи все одно воліли вбивати панів (див.: Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863 – 1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998. – С. 84 – 85; Суспільно-політичний рух на Україні в 1863 – 1864 рр. – С. 133; Kukiel M. Dzieje Polski porozbiorowe. – S. 326-327; Grodziski S. W królestwie... – S. 144 – 145, 146 – 147).

*Серед убитих або заарештованих під Соловіївкою повстанців, окрім поляків, були два українці: Олексій Стрельченко й Іван Котко. Прізвище першого з них викарбуване на пам'ятнику героям Січневого повстання на Личаківському цвинтарі у Львові.

¹ Див.: Serczyk W. Historia Ukrainy. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 2001. – S. 259; Rok 1863 na Ukrainie... – S. 52.

² Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократія. – Женева, 1881. – С. 225.

³ Див.: Бовуа Д. Битва за землю в Україні... – С. 84 – 85; Суспільно-політичний рух на Україні в 1863 – 1864 рр. – С. XXIX. 31 квітня (12 травня) 1863 р. мировий посередник першої дільниці Васильківського повіту К. Куликовський повідомляв київського губернатора П. Гессе, що селяни під приводом переслідування повстанців стали чіплятися до багатьох поміщиків й управителів шляхетських маєтків, що більше – «в'язати й доправляти їх у поліцію». Далі він пише, що озброєні косами, ножами та вилами селяни – тут варто зберегти мову оригіналу – «<...> решительно обратились к буйству и грабежу, производя дикие разрушения <...>». На його думку, селяни сподівалися, що в разі арешту своїх поміщиків або управителів зможуть скористатися з плодів землі та довести, що земля – «їхня власність» (див.: Марахов Г. И. Польское восстание 1863 года... – С. 213).

урядовців, повстанці майже не чинили опору сільському караулу. З їхнього боку пролунав лише один випадковий постріл, яким був поранений селянин Хицюк. А *propos* дещо пізніше він був відзначений київським військовим генерал-губернатором медаллю за хоробрість. Що було причиною такої поведінки людей, котрі свідомо стали на шлях збройної боротьби та самопожертви? Напевно, не брак відваги. Анонімний автор середини ХІХ століття цей факт тлумачить так: «Комусь може видатися дивним, що ми дозволили зв'язати себе, як баранів, маючи сяку-таку зброю. Для пояснення цього явища треба знати, що на Русі ми постановили не застосовувати зброї проти селян і краще загинути, ніж пролити кров наших заблукалих братів, аби хоч у майбутньому вивести їх з омани та показати, що не ми, а москалі є їхніми справжніми ворогами»¹.

Наведена цитата наштотує на думку, що причини, на перший погляд, нелогічної поведінки польських повстанців щодо селян та їхньої наївної віри в можливість повернення цих останніх на свій бік слід шукати в психологічній сфері. Як українські, так і польські автори вважають, що значний вплив на тогочасну революційну молодь мав міф про «братній союз» українців і поляків, «згуртовану родину», об'єднану кровними зв'язками, спільним минулим і майбутнім. Цей міф, створений представниками польської романтичної літератури (М. Чайковським, Ю. Словацьким, Б. Залеським, С. Гоцинським, Л. Семенським), активно поширювався в період між Листопадним і Січевим повстаннями. Символом спільності доль народів-сусідів була легендарна постать «пана-дзядя з лірою» Мусія Вернигори. Згідно з легендою, цей козацький пророк віщував неминуче воскресіння Речі Посполитої «трьох народів» – польського, литовського й українського. Очевидно, за допомогою відданих ягеллонській ідеї руських селян – потомків учорашніх козаків, колишніх союзників поляків у численних війнах проти мусульманського світу кінця ХVІ – ХVІІІ століть. Образ Вернигори був настільки художньо привабливим, що причарував не лише нечисленних прихильників польсько-українського порозуміння на «східних кресах», але й значну частину «великої еміграції», зокрема А. Міцкевича, М. Мохнацького, Й. Лелевеля².

---

¹ Див.: Суспільно-політичний рух на Україні в 1863 – 1864 pp. – С. 89 – 90, 301 – 302; Rok 1863 na Ukrainie... – S. 50.

² Див.: Sosnowska D. Ambiwalencje i sprzeczności: o dziwnych kozakach w polskiej literaturze romantycznej // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. T 2. Pod redakcją Stefana Kozaka Warszawa 1994. – S. 167 – 168; Beauvois D. Moja przygoda z Kresami // Ruch Literacki. – 1989. – R. 30. – Zesz. 4 – 5. – S. 289; Його ж. Mit “kresów wschodnich”, czyli jak mu położyć kres // Polska myśl polityczna ХІХ і ХХ wieku. Tom IX. Polskie mity polityczne ХІХ і ХХ wieku. – Wrocław, 1994. – S. 98-99; Kolbuszewski J. Kresy. – Wrocław, 1999. – S. 67, 70, 78 – 79; Wilson A. Ukraińcy. – Warszawa, 2002. – S. 104. Як пише сучасний польський дослідник Анджей Пахольський, «покоління Міцкевича було першим поколінням, що народилося після поділів, тому над ним тяжіла величезна відповідальність за проведення аналізу (причин) занепаду Речі Посполитої <...>. На жаль, аналіз цей виявився загалом дуже обмеженим. І Міцкевич є тут найкращим прикладом. Його історіософія бід Польщі, поєднана з відсутністю міри в облесній оцінці самих себе, зробила неможливою раціональну оцінку дійсності для кількох наступних поколінь поляків» (див.: Pacholski A. Kim jest Mickiewicz? // Kultura. – 1999. – №4. – S. 125). Через це переважна більшість молодих революціонерів-поляків – прихильників

Проте реалії життя не залишили каменя на камені від романтичного міфу. 1863 р. виявилось, що проблеми, хто є ворогом, а хто – союзником, для селян не існувало. Інша річ, що паризька еміграція не хотіла (чи не могла?) у це повірити, а дещо пізніше дехто з мемуаристів, навіть більш-менш об'єктивних, намагався витлумачити виразно антипольські настрої селян впливами облудної урядової агітації¹. Однак, як свідчать архівні документи й очевидці подій, справжніми причинами антипольської «рабації» на Правобережжі 1863 р. були «непоправна», за висловом С. Гоцинського, прірва між шляхтою й селянами та цілковита розбіжність їхніх інтересів.

«Класовий, національний і релігійний чинники, – писав С. Кеневіч, – протиставляли українських селян польській шляхті <...>. Гасло незалежності Польщі, навіть посилене декретами про звільнення селян, не знайшло підтримки людності України <...>»². Згідно з елементарною логікою, українське селянство вибрало менше зло з двох, давши фактично однозначну відповідь на запитання «з ким проти кого?» ще до початку повстання.

Цей факт спростовує твердження окремих польських істориків-консерваторів, зокрема Ф. Равіти-Гавронського, що «все повстання на Русі <...> було боротьбою поляків з урядом за повернення на свій бік руського селянина»³. Насправді боротьби як такої не було. Росіяни знали настрої селян краще й уживали таких заходів, які швидше сприймалися «руським» населенням краю. Тому надії провідників Січневого повстання на масовий антиросійський виступ селянських мас народів, які входили колись до Речі Посполитої, були надто наївними. На жаль, ідеологи та керівники повстанського руху 1863 р. не зробили належних висновків ані з повчального досвіду французької «вандеї», ні з трагедії Листопадового повстання та змови Шимона Конарського, ні з галицької «рабації» 1846 р., яка, за висловом Платона Костецького, «<...> кинула поляків руським селянам на посміховисько»⁴.

романтичного міфу про спільність доль польського, литовського, білоруського й українського народів, які складали давню Річ Посполиту, – не помічала або ж легковажила важливим нюансом, на який лише в 1981 р. звернув увагу співвітчизників Я. Ю. Ліпський: що народи, пов'язані в минулому спільною долею з поляками, хвалять цю спільність доль значно менше, ніж самі поляки. Звідси їхня байдужість або навіть нехіть до ідеї відродження багатонаціональної Речі Посполитої (див.: Lipski J.J. Dwie ojczyzny, dwa patriotyzmy (uwagi o megalomanii narodowej i ksenofobii Polaków) // Tunika Nessosa. Szkice o literaturze i o nacjonalizmie. – Warszawa, 1992. – S. 149 – 150).

¹ Див.: Rok 1863 na Ukrainie... – S. 28 – 29.

² Див.: Kieniewicz S. Historia Polski... – S. 259.

³ Див.: Rawita-Gawroński F. Rok 1863... – S. 222.

⁴ Див.: Handelsman M. Ukrainśka polityka ks. Adama Czartoryskiego przed wojną Krymską. – Warszawa, 1937. – S. 72; Wapiński R. Kresy w polskiej myśli politycznej // Kresy – pojęcie i rzeczywistość. Zbiór studiów pod redakcją K. Handke. – Warszawa, 1997. – S. 90 – 91. На думку західного дослідника Віктора Г. Лейна, у середині XIX століття польські селяни були настільки відірваними від власної еліти, що нерідко об'єднувалися з «руським» селянством у боротьбі проти польської шляхти в Галичині. «Русинські селяни, – пише він, – демонстрували свою підтримку несільським русинам набагато активніше, ніж польські селяни несільським полякам» (див.: Lane V. H. Class Interest and the Shaping of a «Non-Historical» Nation: Reassessing the Galician Ruthenian Path to Ukrainian Identity // Cultures and Nations of Central and Eastern Europe: Essays in Honor of Roman Szporluk. – Cambridge, 2000. – P. 376).

Отже, реалії життя виявилися значно суворішими порівняно з романтичним міфом. У ситуації, коли нехить селян Правобережної України до своїх колишніх панів була значно сильнішою, ніж коли-небудь раніше, вони сприймали поширюваний повстанцями заклик до збройного виступу проти чинного ладу вельми спрощено – як заклик до розправи зі шляхтою. Замість того, підсумовує Д. Бовуа, щоби слухатися польського пана й йти за ним проти російських військ, українські селяни «<...> в'язали йому руки й ноги й віддавали царській поліції або самі його вбивали, відплачуючи за довгі роки принижень і непомірної панщини»¹. Трагічні події періоду Січневого повстання, зокрема на Київщині та Волині, змусили Тадеуша Бобровського ще по гарячих слідах визнати, що вчорашні піддані польської шляхти однозначно схилилися на бік росіян, мріючи здебільшого про грабунок панських маєтків².

Загалом повстання 1863 р. у Південно-Західному краї, зокрема порівняно з Царством Польським, мало дуже обмежений характер, позаяк на українське село польський рух опертися не міг. Місцеві землевласники не лише боялися селян, котрі зазіхали на їхні маєтки, але й не довіряли представникам табору «червоних». Ці останні були готові піти на радикальні поступки селянам, аби лише залучити їх до повстання³. Тому «українна» шляхта, писав з гіркотою очевидець подій, не підтримала масово повстанського руху. Що більше, на його думку, «браком суспільної жертвності» вона відштовхнула «від справи» і селян⁴.

Чисельність селян, котрі зі зброєю в руках виступили проти царизму, була насправді мізерною. Вона не перевищувала однієї тисячі осіб. При цьому щонайменше 90% селян й однодвірців, залучених до повстанських загонів повстанцями-поміщиками, були поляками й лише близько 10% (тобто якихось 100 – 200 осіб) – православними, тобто «руськими»⁵. А описана вище

---

¹ Див.: Бовуа Д. Міф «східних окраїн» або як йому покласти край // ПРОСФОНИМА. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. – Львів, 1998. – С. 131. Погляд Д. Бовуа поділяє й М. Кукель, підкреслюючи, що «<...> в Україні селяни виступили переважно проти повстання (1863 р. – Б. Г.) і дійшло до трагічних випадків (Соловіївка на Київщині), які нагадали 1846 р. У Галичині» (див.: Kukiel M. Dzieje Polski porozbiorowe. – S. 410). Одним словом, як співалось у тогочасній народній пісні, «Поки Рось зоветься Россю, Дніпро в море ллеться – Поти серце українське з панським (ляським) не зживеться» (див.: Antonowycz W. Moja spowiedź // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – Т. 6 – 7. Pod redakcją Stefana Kozaka. – Warszawa, 1998. – S. 409).

² Див.: Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. – С. 128 – 129. Дехто з польських істориків, визнаючи цей факт, використовує однак формулювання дещо м'якші, ніж слова Т.Бобровського, як-от: «<...> участь селян (у повстанні 1863 р. – Б. Г.) була дуже малою» (див.: Owski M. Powstanie Styczniowe na Litwie i Rusi // Polska Odrodzona. – 1921. – № 3 (27). – S. 4).

³ Про крайній радикалізм окремих представників табору «червоних» свідчить інформація одного з учасників повстання в Могилівській губернії Здіслава Міткевича, що Людвік Звездовський – командир його загону – мав намір повісити кількох польських поміщиків, особливо ненависних селянам, аби цим заохотити останніх до участі в антиросійському русі (див.: Очерки революционных связей ... – С. 172).

⁴ Див.: Starogrypiński Z. Kronika Podolska... – S. X.

⁵ Для порівняння: у лавах повстанців білоруських селян було майже вдвічі більше – близько 18% (див.: Марахов Г. И. Польское восстание 1863 года... – С. 211; Spis powstańców 1863 roku... – S. 10 – 11; Serczyk W. Historia Ukrainy. – S. 201; Самбук С.М. Политика царизма в Белоруссии во второй половине XIX века. – Минск, 1980. – С. 123). У зв'язку з фактично реакційною поставою

антипольська акція українського селянства, згромадженого російськими властями в лавах т. зв. сільських караулів, визначила долю повстання практично ще на його початку, позаяк крім солдатів урядових військ на одного повстанця припадало ще близько 50 озброєних селян¹.

Через брак підтримки селянських мас окремі прояви Січневого повстання спостерігалися тільки в Київській та Волинській губерніях. У Подільській губернії вони були зафіксовані лише в Ольгопільському повіті. Загалом же майже все Поділля та більшість повітів Волині й Київщини залишилися пасивними спостерігачами розпачливої боротьби повстанських загонів. Для порівняння: якщо під час Листопадового повстання 1830 – 1831 рр. на Правобережжі діяло близько 10 тисяч повстанців, то в часи Січневого – менше 6 тисяч (згідно з урядовими даними – 5 606) осіб².

українського селянства під час Січневого повстання радянські історики опинились у дуже складній ситуації, позаяк потрібно було в якийсь спосіб витлумачити, чому так сталось. Аби знайти якийсь вихід, вони вдавалися до найрізноманітніших викрутаків. Так, М. Лещенко в брошурі «Яскраві сторінки спільної боротьби» спершу наводить приклади приязної зустрічі українськими селянами польських повстанських загонів у Васильківському та Заславському повітах Київської губернії, вступу селян до лав повсталих у Васильківському та Радомишльському повітах тієї ж губернії. Далі він стверджує, що в низці волостей Володимирського повіту Волинської губернії селяни ухилялися від формування сільських караулів, до чого їх було змушено силою. І лише, так би мовити, «на маргінесі» під тиском невблаганних фактів М. Лещенко визнає, що це були поодинокі випадки, оскільки «більшість селян зайняла нейтральну позицію, а певна частина (!?) підтримала царський уряд у його боротьбі з польським визвольним рухом». Вершиною ідеологічної еквилібристики слід визнати фразу Г. Марахова, який писав: «Не становлячи значної військової сили в повстанні <...>, селяни-повстанці своєю участю в боротьбі показали, що багатомільйонні маси сільського населення могли би бути величезним і невичерпним резервом для революційної боротьби з царським урядом» (див.: Лещенко М. Н. Яскраві сторінки спільної боротьби (До сторіччя повстання 1863 р. на Правобережній Україні). – К., 1963. – С. 34; Історія України: Курс лекцій / Мельник Л. Г. та ін. – Кн. 1. – С. 476; Суспільно-політичний рух на Україні в 1863 – 1864 рр. – С. XXVIII).

¹ Див.: Суспільно-політичний рух на Україні в 1863 – 1864 рр. – С. XXVIII.

² Див: Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. – С. 145; Марахов Г. И. Польское восстание 1863 года... – С. 210; Лещенко М. Н. Яскраві сторінки спільної боротьби. – С. 15, 32; Serczyk W. Historia Ukrainy. – S. 201. Згідно з доповідями поліції, на Чорнолинському цукровому заводі в Ольгопільському повіті група службовців польського походження організувала в заводській майстерні виробництво пістолетів і куль для повстанців. А на квартирі одного з них (якогось Корчинського) було виявлено склад пороху. Цими приготуваннями участь подолян у повстанському русі фактично й обмежилася (див.: Державний архів Хмельницької області. – Ф. 227. Подільське губернське правління. – Оп. 1. – Спр. 8990. – арк. 1, 5). Загалом за причетність до Січневого повстання на Правобережній Україні було репресовано 4 470 осіб. 19 із них засудили до страти; 2 928 – до ув'язнення у фортеці, каторжних робіт тощо; 28 – до висилки за кордон; 486 – під нагляд поліції; 1009 осіб залишалися під арештом і судом (див.: Лещенко М.Н. Яскраві сторінки спільної боротьби. – С. 37). Для порівняння: у литовсько-білоруських губерніях слідчі комісії та військово-польові суди розглянули справи близько 15 тисяч осіб, звинувачених в участі в повстанні, тобто в 3,5 рази більше. Із них 123 особи було страчено, 12 355 осіб заслано до Сибіру на каторгу або ж віддано в арештантські роти, 2855 осіб передано під нагляд поліції за місцем проживання (див.: Самбук С. М. Політика царизма... – С. 25). Цікаві також порівняння В. Дьякова, зроблені на основі дослідження кількісних і якісних показників революційного руху в російській армії. Згідно з ними, із півтори тисячі офіцерів, котрі співчували польським незалежницьким прагненням, найбільше – 44% – походили з північно-західних губерній, 25% – із т. зв. «внутрішніх» губерній Росії, 16 – із Царства Польського й лише 12% – із Київщини, Волині або Поділля (див.: Дьяков В.А. Деятели русского и польского освободительного движения в царской армии 1856 – 1865 годов (Биографический словарь). – М., 1967. – С. 15).

Польське повстання 1863 р. було вороже сприйняте не тільки українським селянством. Відверто неприхильно поставилися до нього «малоросійські» (українські) еліти. Несприйняття ними національних аспірацій поляків українські історики тлумачать принаймні двома причинами. Перша з них, на думку І. Лисяка-Рудницького, полягала в кардинальній різниці ментальності української та польської інтелігенції. На звички та свідомість інтелігента-поляка глибокий вплив зробила спадщина шляхетської традиції. Натомість зростаюча українська інтелігенція була значною мірою селянського походження та просякнута народницькою ідеологією. Тому освічені поляки й українці різко відрізнялися за стилем життя й життєвими цінностями. А традиційна ненависть між польською шляхтою та українськими козаками або гайдамаками й далі впливала на відносини між обома народами та їх елітами. Тим більше, що це почуття посилювали емоційні спогади про козацько-шляхетські конфлікти в минулому, до яких зверталися талановиті письменники по обидва боки. Досить згадати, з одного боку, «Гайдамаків» Т. Шевченка, «Тараса Бульбу» М. Гоголя, а з іншого – «Ogniem i mieczem» («Вогнем і мечем») Г. Сенкевича¹.

Другим чинником, що перешкоджав досягненню українсько-польського порозуміння на рівні еліт, була, як стверджує той же І. Лисяк-Рудницький, відмінність національно-політичних програм обох сторін у своїй основі. Польські політичні концепції ґрунтувалися на засаді історичного легітимізму, з якого логічно випливало, що польські патріоти розуміли відродження Польської держави як *restituto ad integrum*, тобто відновлення ягеллонської Речі Посполитої в кордонах 1772 р.

Так, напередодні Січневого повстання польські політики різних відтінків – і «білі», і «червоні», – як і тридцять років тому, майже одностайно проголошували програму відновлення Польської держави в її історичних межах². Крайні консерватори взагалі «радили» лідерам українського руху обмежити свої зусилля Лівобережною Україною, оскільки, стверджувалося в одному з еміграційних часописів кінця 1850-х рр., «<...> Україна по цей (правий) бік Дніпра завойована та захищена польською зброєю, <...> є і, з дозволу Бога, ніколи не перестане бути польською провінцією»³. В іншому еміграційному виданні підкреслювалося, що «кордони майбутньої Польщі»

¹ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. – К., 1994. – Т. 1. – С. 94.

² Див.: Демкович-Добрянський М. Українсько-польські стосунки у ХІХ сторіччі. – Мюнхен, 1969. – С. 53. Відразу після поразки Листопадового повстання у своїх листах до краю князь А. Чарторийський серед різних завдань майбутнього національного уряду на перше місце ставив «<...> братерське поєднання всіх провінцій (у т. ч. литовсько-руських – Б. Г.), які склали давню Польщу» (див.: Nowak A. Jak rozbić rosyjskie imperium? Idee polskiej polityki wschodniej (1733 – 1921). – Kraków 1999. – S. 85). Тоді ж, у 1835 р., Юзефат Островський на сторінках еміграційного видання «Nowa Polska» (Нова Польща) стверджував: «Відродження литовської чи русинської національності – абсурд, бо це є замахом на історичну й політичну єдність Польщі» (цит. за: Шпорлюк Р. Україна: від імперської периферії до суверенної держави // Сучасність. – 1996. – № 11. – С. 59).

³ Цит. за: Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т. 1. – С. 95.

визначить кров учасників повстання (*від України до давніх Інфлянтів, тобто Латвії*)¹.

На відміну від польської, тогочасна українська політична думка ґрунтувалася на т. зв. етнокультурній теорії нації, згідно з якою нацією визнавалася людська спільнота, що характеризується спільним походженням та мовною єдністю. Щоправда, українські політичні мислителі та публіцисти середини ХІХ століття не виходили за межі вимог національно-культурної автономії та обмеженого територіального самоврядування в межах Російської та Австро-Угорської монархій. Проте, наголошував І. Лисяк-Рудницький, коли українська політична думка засвоїла ідею «самостійної України», вона передбачала, що майбутня національна держава охопить усі «етнічні» українські землі «від Сяну до Дону», або ж «від Карпатів аж по Кавказ»². Як бачимо, українські та польські територіальні претензії були абсолютно протилежними, тож виключали примирення чи будь-який прагматичний компроміс³.

Отже, несприйняття чільними представниками українства «легітимістичної» концепції польського визвольного руху згубно позначилося на долі Січневого повстання. На це звернув увагу сучасників М. Драгоманов. Проаналізувавши маніфести й відозви варшавського Національного уряду 1863 р., він ствердив, що проблема самостійності народів колишньої Речі Посполитої, яких шляхетські революціонери прагнули залучити до антиімперського виступу, не була окреслена чітко та конкретно.

Так, у маніфесті від 22 січня 1863 р. підкреслювалися тільки свобода та рівність «усіх синів Польщі без різниці віри й роду». У спеціальній відозві «До братів Русинів» від 5 лютого 1863 р. увага зверталась радше на спільне минуле, а не на національну окремішність українців. В оголошеній безпосередньо перед вибухом повстання в Правобережній Україні *Золотій грамоті* від 12 квітня 1863 р. її автори, обіцяючи громадянські свободи, право збереження віри та вживання рідної мови в школах, судах і земствах, зверталися не до українського народу, а до сільської людності Поділля, Волині й України (*тобто Київської губернії*). І лише у відозві Національного уряду від 10 травня 1863 р. виразно сказано, що братнім народам Литви та Русі, поєднаним із Польщею, буде гарантовано вільний розвиток їхньої «національності й мови». Єдність трьох складових частин відродженої Речі Посполитої мала символізувати нова печатка Національного уряду. Вона

¹ Wandycz P. Pod zaborami. Ziemia Rzeczypospolitej w latach 1795–1918. – Warszawa, 1994. – S. 252.

² Див.: Лисяк-Рудницький І. Историчні есе. – Т. 1. – С. 94; Міхновський М. Самостійна Україна // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. – Том І. – Сучасність, 1983. – С. 61–72. Українці не були єдиними в сповідуванні етнокультурної теорії нації. Так, ще 1813 р. німецький романтик Ернст-Моріц Арндт писав: «Де вітчизна німців? Там, де лунає німецька мова» (цит. за.: Berenis V. Problem dziedzictwa kulturowego Wielkiego Księstwa Litewskiego w ideologii litewskiego ruchu narodowego w XIX–na początku XX wieku // Europa nie prowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772 – 1999. Praca zbiorowa pod redakcją Krzysztofa Jasiewicza, Warszawa – London 1999. – S. 468).

³ Лисяк-Рудницький І. Историчні есе. – Т. 1. – С. 94.

презентувала тепер три герби: Білого Орла, Погонь й Архангела Михаїла. Проте цей прогресивний крок, принаймні стосовно українського народу, був знову ж таки запізнілим, оскільки в той час повстання на Правобережжі вже пішло на спад¹.

Слушність висновків М. Драгоманова через багато років підтвердив один із провідних авторів паризької «Kultury» Юліуш Мерошевський. На його думку, зацикленість польської політичної думки на концепції «історичного легітимізму» стала однією з головних причин поразки поляків у боротьбі з Росією за впливи на сході Європи. На жаль, те, що поляки ідентифікували «з ягеллонською ідеєю, державними інтересами та великодержавною позицією, для литовців, українців і білорусів було чистим імперіалізмом»². Тому прагнення польських шляхетських революціонерів відродити Річ Посполиту в кордонах 1772 р. не лише не знайшло розуміння та підтримки інших підневільних народів Російської імперії, але й викликало спротив у самому середовищі польської демократії. Його наслідком стало організаційне виокремлення вже згадуваної вище групи «хлопоманів» на чолі з В. Антоновичем, котрі оцінили «польську націоналістичну акцію на непольській землі як марну та безглузду <...>, порвавши зв'язок з польським громадянством»³.

Як підкреслював пізніше В'ячеслав (Вацлав) Липинський, час походження та погляди багато в чому збігалися з Антоновичевими, «<...>проголошення словом і ділом повної національної незалежності України від Польщі», визволення української інтелігенції з-під польських впливів було, без сумніву, одним із найважливіших результатів різнобічної діяльності цього видатного вченого та громадського діяча»⁴.

Причини, які спонукали В. Антоновича до цього нелегкого для нього кроку, є досить очевидними. «Я побачив, – писав він у своїй «Сповіді», – що

---

¹ Див.: Hornowa E. Problemy polskie... – S. 89; Kieniewicz S., Zahorski A., Zajewski W. Trzy powstania narodowe. – S. 369. Навіть окремі пункти відозви від 10 травня 1863 р. виразно суперечать один одному. Так, пункт перший гарантує «цілковиту незалежність» Литви й Русі. Натомість у пункті п'ятому стверджується, що вони разом із «короною» становлять «одну державну цілісність Польщі». Що більше, уже 24 липня 1863 р. у програмному документі Польського національного комітету (ПНК) підкреслювалось, що визнання права Литви й України до самовизначення буде можливе (у разі успіху повстання) лише за двох умов: литовці й українці мусять взяти участь у повстанні під спільним керівництвом ПНК і передбачити на майбутнє конфедераційний зв'язок із Польщею (див.: Grünberg K., Sprengel B. Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko-ukraińskie w X – XX wieku. – Warszawa, 2005. – S. 135, 139).

² Mieroszewski J. Finał klasycznej Europy. – Lublin, 1997. – S. 31. В. Матляковський однозначно засуджував політику Речі Посполитої на «південно-східних кресах», називаючи її суцільним абсурдом. «Воювали, – пише він, – зі страшними ворогами <...> за край собі чужий і ворожий, елемент іншої релігії та мови <...>. Брехуном є той, хто сміє торочити мені про цивілізаційні завдання Польщі. Це нісенітниця <...>» (див.: Matlakowski W. Wspomnienia z życia przeszłego i teraźniejszego (1850 – 1895). – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1991. – S. 329 – 330).

³ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т. 1. – С. 180; Демкович-Добрянський М. Українсько-польські стосунки... – С. 41.

⁴ Див.: Правобережець В. [Липинський В. К.] За що ми повинні дякувати Володимирі Антоновичу // Син України. Володимир Боніфатійович Антонович. У 3-х томах. – Т. 1. – К., 1997. – С. 104.

поляки-шляхтичі, котрі живуть у Південно-Руському краї, мають перед судом власної совісті лише дві вихідні точки: або полюбити народ, серед якого вони живуть, перейнятися його інтересами, повернутися до народності, колись покинутої їхніми предками, та невпинною працею й любов'ю в міру можливостей компенсувати все зло, яке вони завдали народу, що вигодував багато поколінь вельможних колоністів, і що йому ці останні за піт і кров платили презирством, лайкою, нетолерантністю до його релігії, звичаїв, моральності, особистості, – або ж, якщо для цього не вистачить моральних сил, переселитися на польську землю <...>. Звичайно, я зважився на перше»¹.

Негативне ставлення В. Антоновича до польської шляхти не було винятком із правил, а радше правилом у середовищі української інтелігенції. Показово, що один із найвідоміших членів т. зв «Старої Громади» Павло Чубинський гостро критикував поляків за повстання 1863 р. та схвалював політику царизму щодо його учасників².

Про антипольське налаштування освічених кіл українства свідчать і дві цитати, які наводить Я. Дашкевич у передмові до праці Д. Бовуа «Шляхтич, кріпак і ревізор». Перша з них – це анонімний голос із Кам'янця-Подільського з 1863 р., якому, на думку Я. Дашкевича, незважаючи на одіозне місце публікації (*проурядовий «Вестник Юго-Западной и Западной России»*), немає підстав не вірити. «Наш простолюдін, – стверджує його автор, – коли тепер довідався про польські рухи, закипає гнівом від одного імені *ляха* й хоче, хоч би на певний час, стати *козаком*, щоб при цьому зручному випадку відплатити своєму недругові. Адже в нього на спині ще не погоїлися рубці, по-нелюдськи проведені панськими нагайками. Таку ж любов плекає до всіх поляків і подільських панів ціле наше міщанство»³.

Друга цитата є нотаткою зі щоденника видатного українського юриста, професора Київського університету Олександра Кістяківського за 1877 р. «Отже, – пише той, – поляки, з одного боку, запобігаючи, браталися з селянами, обіцяли їм золоті гори, а з другого кінця – нацьковували на них можновладців у разі невдачі. Вражаєшся короткозорості поляків у Південно-Російському краї. Багато століть пригнічували народ і думали в цьому народі знайти підтримку своїм затіям. Підняли повстання серед ворожого їм народу. На кого і на що вони надіялися? Більшої короткозорості й більшого політичного засліплення важко в історії віднайти»⁴.

¹ Див.: Антонович В. Моя исповедь. Ответ пану Падалице // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. У 3-х томах. Т. 1. – К., 1997. – С. 207 – 208.

² Див.: Лісевич І.Т. У затінку двоглавого орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст.) – К., 1993. – С. 10. Антипольська позиція П. Чубинського проявилася також у його виступі з нагоди обрання на посаду виконавчого секретаря Київського відділу Російського імператорського географічного товариства 13 лютого 1873 р. Він, зокрема, зазначив, що після визволення селян і придушення польського повстання 1863 р. у Західному краї ожив «руський» елемент, і закликав присутніх працювати на благо краю, «звідки еси пішла руська земля» (див.: Миллер А. И. «Украинский вопрос»... – С. 157).

³ Див.: Дашкевич Я. Даніель Бовуа та вивчення історії польсько-українських відносин (Передмова) // Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. – К., 1996. – С. 32.

⁴ Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874 – 1885): У 2 т. – Т. 1. 1874 – 1879. – К., 1994. – С. 365. Цікаво, що ставлення «українофілів» до Січневого повстання практично повністю збігається з позицією

Антипольську позицію провідні «старогромадівці» підтвердили не лише словом, але й ділом. Частина з них задля поборювання польських впливів у Російській імперії пішла на відверту співпрацю з російською владою. Правдоподібно, «українофіли» щиро вірили, що такий союз міг мати корисні наслідки для України. Тому за попередньою домовленістю в 1864 р. на відповідальні посади в Царстві Польському були призначені Пантелеймон Куліш і Василь Білозерський, запрошували туди і М. Драгоманова та М. Костомарова. Сам П. Куліш із властивою йому емоційністю заохочував колишнього товариша по Кирило-Мефодіївському братству (*М. Костомарова*) прийняти пропозицію уряду: «Приїжджайте, і восторжествуєм над панством, що з презирством ставиться до наших прав!» А в листі до відомого бандуриста Остапа Вересая він же з неприхованою зловтіхою писав: «Оцей самий Куліш <...> старшинує в Польщі над усім католицьким голеним попівством, і хиляться перед ним ксьондзи так, як хилились колись наші священики перед вельможними панами ляхами. Так чи не одрада ж козацькому серцю сю дивовижу справляти!»¹

Цікаво, що ця, може, не зовсім послідовна, з погляду сучасного українського дослідника, поведінка В. Антоновича, П. Куліша й інших «українофілів» є, проте, добре зрозумілою французькому історикові. «Росіянам, – підкреслює Д. Бовуа, – не треба було багато робити для того, щоби завоювати симпатію українського народу – позиція польських землевласників просто штовхала його в російські обійми <...>. Якщо <...> Україна загалом проросійська, а не пропольська, то причини дуже легко відшукати саме в цьому періоді (*XIX ст.*)»².

Уроки Січневого повстання, що його Маріан Каміль Дзевановський досить безапеляційно назвав «навмисним шаленством»³, закономірно ставлять перед дослідниками низку запитань. Головні з них: чи змінився характер відносин між двором і селом на Правобережжі після 1863 р.; чи польська політична еліта, нарешті, усвідомила, чому український «хлоп» так і не повірив обіцянкам, що у відродженій Речі Посполитій «селянському люду Поділля, Волині й України» будуть забезпечені всілякі добродійства, а

одного з теоретиків марксизму Фрідріха Енгельса, який писав із цього приводу: «Щодо колишніх польських провінцій по той бік Двіни й Дніпра, то я про них і слухати не хочу, відколи дізнався, що всі селяни там українці, а поляками є тільки дворяни та почесні городяни, і що для тамтешнього селянина, як і в Українській Галичині у 1846 р., відродження Польщі означало б відновлення старої дворянської влади в усій її силі. В усіх цих місцевостях за межами власне Царства Польського живе щонайбільше 500 000 поляків!» (див.: Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т. 28. – С. 459).

¹ П. Куліш був призначений на посаду директора відділення духовних справ у Варшаві з широкими повноваженнями здійснювати безпосередній нагляд і контроль за римо-католицьким духовенством (детальніше про «використання» російським царизмом українофілів у боротьбі з «римським клерикалізмом і аристократією» див.: Федорук О. Українсько-польські відносини у перцепції Пантелеймона Куліша // Україна модерна. Ч. 8. – Київ – Львів, 2003. – С. 87 – 89; Миллер А.И. «Украинский вопрос»... – С. 131 – 134).

² Див.: Beauvois D. Chłop i ziemnianin na Ukrainie Zachodniej (1831 – 1861) // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. – 1986. – Т. 753. – Zesz. 78. – S. 107.

³ Див.: Dziwanowski M. K. Jedno życie to za mało. Kartki z pamiętnika niepoprawnego optymisty. – Toruń, 1994. – S. 78.

українська інтелігенція в переважній більшості розділила позицію селянства? Відповідь на них є, на жаль, однозначною: нічого не змінилось, і нічого не усвідомили, оскільки «<...> поляки дуже рідко були здатні змінювати свої постійні звички»¹.

Щоправда, у цьому є й значна вина російського уряду, що продовжував політику *поділяй і володій*. Після 1863 р. так і не було усунуто «залишків польської системи», передусім – сервітутів і т. зв. «шахівниць» у розташуванні поміщицьких угідь і селянських наділів, що стало джерелом нових конфліктів. Саме тому «<...> постійно палали скирти, горіли засіви, українські селяни вбивали панів»².

У цій ситуації представники польських еліт, котрі не лише століттями заселяли «українні» землі, але й у значній своїй частині мали в родоводах руське коріння – *gente Ruthenus*³, – так і не змогли усвідомити закономірності перших проявів національної самосвідомості в суспільному русі в Україні другої половини ХІХ ст. За традицією, вони трактували їх виключно як «<...> антипольську інтригу», інспіровану Москвою або Віднем. Тому «<...> замість того, щоб стати елітою нової відродженої нації, її репрезентанти залишалися (*напрошується вставка: natione Polonus*) ізольованими (*від автохтонів*) і просто вороже ставилися до українських національних прагнень»⁴.

Цього разу жодних висновків з обставин поразки Січневого повстання, зокрема в Україні, не зробила також польська політична еміграція, чим поставила під сумнів слушність відомого прислів'я: «*Mądry Polak po szkodzie*» (поляк розумний після заповідного). Чи не єдиним серед політемігрантів, хто усвідомлював необхідність визнання окремішності українських земель, за що зазнав нападів консервативних ортодоксів, був репрезентант найрадикальнішого угруповання польських «червоних» Ярослав Домбровський – майбутній керівник Паризької Комуни. «Останнє повстання, – писав він, – стало для нас дороговказом, як ми повинні чинити в майбутньому <...>, вказало на потребу поширити наші поняття поза межі

---

¹ Beauvois D. *Moja przygoda z Kresami...* – S. 286.

² Його ж. *Obrońca polskości to nie moja sprawa. Rugi wschodnie // Polityka*. – Warszawa. – 1993. – № 49 (4 grudnia). – S. 24.

³ Див.: Pułaski K. *Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy*. – Т. II. – Warszawa, 1991. – S. IV; Chynczewska-Hennel T. *Gente Ruthenus – Natione Polonus // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. – Т.6 – 7. Pod red. S. Kozaka – Warszawa 1998. – S. 35 – 44; Подляський К. Білоруси – литовці – українці: наші вороги – чи брати? – Мюнхен, 1986. – С. 30; Widacki J. *Książ Jarema*. – Kraków, 1997. – S. 11-20, 287; Hornowa E. *Problemy polskie...* – S. 133. М. Гандельсман так характеризує суспільну групу «кресов'ян» польського походження: «Були то поляки особливо прив'язані до своєї малої регіональної батьківщини, закохані в її місцевий колорит, у її пісні, її звичаї та мову, але поляки, котрі, будучи готовими повторювати вслід за Міцкевичем: «Україно, вітчизно моя!» – знали, проте, насправді тільки одну вітчизну – Польщу» (див.: *Handelsman M. Ukraińska polityka...* – S. 3). А С. Кеневіч пише, що «кресов'яни мали свідомість двоїстості місцевої культури. Називали себе «литовцями» чи також «українцями», не перестаючи почуватися поляками (*Kieniewicz S. Daniel Beauvois...* – S. 774). Для прикладу, палац княгині Марії Щербатової, яка підтримувала доволі близькі стосунки з родиною діда – графа А. Потоцького, – був застрахований у Київському відділенні Варшавського страхового товариства, що мало свого агента й у Немирові (див.: Малаков Д.В. *Минуле Немирова*. – К., 1998. – С. 92).

⁴ Eberhardt P. *Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku*. – Warszawa, 1994. – S. 35, 17.

егоїстичного, а отже, неправильно осмисленого патріотизму, а також на необхідність опертись у наших діях на пошанування прав людини та визнання прав інших народів»¹.

Однозначне несприйняття загалом польського національного руху такого «нетрадиційного» підходу до української проблеми² призвело до того, що український рух, який почав набирати сили на давніх «східних кресах» розчленованої Речі Посполитої, значною мірою спрямував своє вістря проти поляків та історичної ягеллонської традиції³. Щоправда, протягом останніх десятиліть XIX ст. не спостерігається більш-менш суттєвого зростання національної свідомості українства. Відтак важко помітити й конкретні прояви українсько-польського протистояння на національному чи бодай етнічному ґрунті. Визначальним на Правобережжі залишився конфлікт етносоціальний, який на зламі XIX – XX ст. уже вкотре розпалив пристрасті між польським поміщицьким двором й українським селом.

Таким чином, події на Правобережній Україні першої половини 60-х рр. XIX ст. ще раз підтвердили, що падіння Речі Посполитої не зняло з порядку денного українсько-польського етно-суспільного антагонізму. Розбіжності інтересів як у соціальній сфері, так і в питаннях суспільно-політичних вміло використовувала імперська Росія, нацьковуючи багатомільйонні маси «руських» селян на відносно малочисельну, проте домінуючу майже в усіх сферах суспільного життя Київщини, Волині та Поділля верству великих польських землевласників.

Січневе польське національне повстання 1863 – 1864 рр. стало одним із визначальних сторінок в історії українсько-польських відносин XIX ст. Його перебіг і наслідки засвідчили, що наміри поляків відродити ягеллонську Річ Посполиту «від моря до моря» відверто вороже сприйняло не тільки селянство, яке небезпідставно побоювалося відновлення й зміцнення кріпосницьких відносин, що ототожнювались у його свідомості з Польщею, але й зростаюча чисельно місцева українська інтелігенція, що прагнула вирвати маси української людності Правобережжя з-під польських впливів.

Це прагнення закономірно штовхало «українофілів» на співпрацю з російською адміністрацією Південно-Західного краю, а також привело кількох

---

¹ Цит. за: Павлишин А. Студії над генезою польсько-українських конфліктів у XX столітті // Незалежний культурологічний часопис «І». – Львів. – 1997. – № 10. – С. 114. Незмінність основних постулатів польської політичної думки щодо державної приналежності «східних кресів» уже після поразки Січневого повстання підтверджує польська авторка Целіна Бобінська, яка вказує, що в програмній відозві *Ogniska Republikańskiego* (Республіканського вогнища) «До братів поляків» від 12 вересня 1867 р. особливий наголос знову робиться на ідеях «братерства» та «слов'янської федерації», звичайно ж за умови провідної ролі поляків (див.: *Bobińska C. Program powstańczy Ogniska Rewolucyjnego L. Bulewskiego i M. Langiewicza (1865 – 1866) // Wiek XIX. Prace ofiarowane Stefanowi Kieniewiczowi w 60 rocznicę urodzin.* – Warszawa, 1967. – S. 431).

² «Традиційний» підхід до українського питання добре ілюструє формула, виголошена графом Дуніним-Борковським на засіданні Галицького сейму в 1865 р.: «Niema Rusi! Jest tylko Polska i Moskwa!» (Немає Русі! Є тільки Польща та Москва) (див.: Шпорлюк Р. Україна: від імперської периферії... – С. 59).

³ Див.: Wandycz P. *Pod zaborami...* – S. 271; Najder Z. *Wypowiedzenie niepodległości* // *Karta.* – 2003. – № 39. – S. 93.

чільних представників українського руху в лави імперських чиновників, котрі не словом, а ділом реалізували політику зросійщення т.зв. Привіслянського краю. Не зайвим буде нагадати, що особою, котра ще в 1830-х рр. започаткувала цей процес, був теж українець за походженням – російський фельдмаршал І. Паскевич. Наступні десятиліття мали дати остаточну відповідь на запитання: яке майбутнє чекає польських землевласників – наразі ще фактичних господарів Правобережної України, котрі, утім, перебували між «молотом» царської влади та «ковадлом» українського селянства з усіма наслідками, що випливають із цього малоприємного становища.

РОЗДІЛ 1.

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ СІЧНЕВОГО ПОВСТАННЯ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ

1.1. Висвітлення обставин перебігу повстання 1863 р. на Поділлі в документах Державного архіву Російської Федерації

Юрій Легун
(Вінниця)

Подільська губернія, одна з потенційно схильних до повстання Західних територій Російської імперії, урешті відзначилася чи не найскромнішим бойовим внеском до бунтівного руху 1863 р. Вживаючи сучасну термінологію, польсько-російська боротьба на Поділлі переважно мала ознаки «віртуальної війни» та «ідеологічного протистояння». Таке враження посилює й ознайомлення зі змістом архівних документів, що залишила по собі одна з головних імперських антиповстанських інституцій – III Відділення власної його Імператорської Величності канцелярії (1826 – 1880). Сьогодні цей масив матеріалів зберігається в Державному архіві Російської Федерації (далі – ДАРФ) у м. Москва.

Це один із великих федеральних архівів Росії, у якому нараховується 3182 фонди, які містять 5 779 280 справ переважно з ХХ ст. Основним завданням цієї архівної установи є зберігання документів вищих органів влади й державного управління СРСР від часів жовтневого перевороту 1917 р. до 1991 р. Але він містить і фонди дореволюційних вищих і центральних установ поліцейного розшуку та слідства, судово-слідчих і каральних структур Російської імперії, фонди з історії Царства Польського, а також фонди установ й організацій Тимчасового уряду 1917 р. Є тут і збірки особового походження відомих політичних і громадських діячів, різних політичних партій, профспілок, громадських організацій.

Цінність комплексів історичних джерел III Відділення (фонд № 109) визначається унікальністю відомостей, які передавалися місцевими поліцейськими та жандармськими посадовцями до вищих установ. Вагомою прикметою документів із цих фондів є те, що вони призначалися для відома вищих поліцейських та державних керівників й оминали на своєму шляху місцеві, навіть губернаторські руки. Жандармські урядники мусили інформувати столицю про ситуацію в губернії, не проминувши у своїх донесеннях і дражливих питань діяльності місцевого чиновницького апарату, корупції, фахового рівня службовців. Ці відомості викривали основні проблеми бюрократичної машини імперії й за своєю природою не могли відкладатися в паперотворчості місцевих державних органів.

Особливості функціонування Відділення та специфіку концентрації справ з певної тематики найкраще розкриває його структура:

1-а експедиція займалася політичними справами – «питаннями вищої поліції й відомостями про осіб, які перебувають під поліцейським наглядом». Тут відклялися одиниці зберігання, що мали «особливо важливе значення». Експедиція стежила за громадською думкою («состоянием умов»), складала аналітичні огляди ситуації в країні («всеподданнейшие» доповіді), стежила за революційним рухом, збирала відомості про зловживання чиновників та займалася багатьма іншими питаннями.

До відома 2-ї експедиції належали розкольники, сектанти, фальшивомонетники, справи про кримінальні вбивства й контроль за закладами відбування покарання.

3-я експедиція займалася іноземцями, які проживали в Росії, і висланням за межі імперії.

4-а експедиція збирала відомості про найважливіші події в країні, стан справ в армії та на кордонах, зловживання місцевих чиновників.

5-а експедиція (створена в 1842 р.) займалася цензурою.

Як бачимо, слідчі та інші справи, пов'язані з польським рухом ХІХ ст., переважно належать до компетенції 1-ї експедиції. Однак уважне вивчення описів інших експедицій дозволяє виявити й у них чимало цікавих збірок із цієї тематики, про що йтиметься далі.

Іншою характерною перевагою документів із центральних поліцейських і жандармських установ є якість їх укладання. Історики, які вишуковують матеріали в обласних архівах, знають, як часом непросто прочитати той чи інший документ – рукопис, часто чернетку, поспіхом «нашкрябану» писарем ХІХ ст. Зовсім інший вигляд мають чистовики, які спрямовувалися до «начальственных» кабінетів: каліграфічний почерк, високоякісний папір. Та й читати текст таких документів одне задоволення – уже завершений аналіз проблеми, чіткий виклад квінтесенції всієї справи.

Аналіз матеріалів, які розкривають роботу каральних органів Росії, приводить нас до висновку, що більшу частину ХІХ ст. імперська влада розглядала «польську загрозу» як одну з найбільших для державного устрою. Тому контроль за станом речей у Західних губерніях і Царстві Польському здійснювався надзвичайно ретельно й прискіпливо.

Таке ставлення до проблеми формувалося з моменту переходу уламків колишньої Речі Посполитої під російську владу. А основні принципи політики щодо цих територій творилися безпосередньо монаршою волею. Наприклад, серед документів, переданих до ІІІ Відділення після смерті першого міністра поліції Російської імперії (1810 – 1812) Олександра Балашова (1770 – 1837), збереглися й кілька укладених ще до початку війни з Наполеоном рескриптів Олександра І щодо організації управління й поліцейської влади у «колишніх польських» губерніях. Описавши вимоги, за якими мають підбиратися губернатори на ці землі, імператор зазначає, що у своїй діяльності вони мусять керуватися спеціальними «наказами». А далі: *«Основания сих наказов могут быть следующие: 1) Приобрестъ доверенность особенно тех людей, кои имеют более влияния на общее мнение. 2) Не быть взыскательным в мелочах, но строгим и твердым в делах важных. 3) Иметь сокровенный надзор над*

теми наипаче поляками, кои по паспортам приезжают из заграницы, и при малейшем на них подозрениии неприменно следовать за их поступками и сюда доносить, сносясь между собою взаимно при переезде их из одной губернии в другую. 4) Смотреть за журналами и сочинениями, кои издаются или разносятся в Польских губерниях, и если найдены в них будут какие-либо непристойности, доносить сюда не взирая, что они цензурою будут пропущены. 5) О всем том, что замечено будет важного во внутренних или пограничных слухах, доносить сюда, наблюдая то правило, **что лучше прислать известие лишнее, которое здесь может быть проверено другими сведениями, нежели пропустить что-либо** для соображения Правительства полезное¹ (виділення наше).

Виконання цієї вимоги призвело до того, що з місць до центральної жандармської установи надсилалася сила-силенна повідомлень і витягів зі справ, у яких лише з великою фантазією й уявою можна углядіти реальну загрозу державному устрою. Однак прагнення контролю над велетенською імперією в центральній владі було незборимим.

Повертаючись до подій Січневого повстання, знову відзначимо відносно спокійний і мирний його перебіг на Поділлі. Нанаш погляд, цьому сприяла низка суб'єктивних й об'єктивних чинників. Зокрема найбільш активні й авторитетні постаті польської меншини на Поділлі були «виведені з гри» ще напередодні – у 1862 р., під час слідства в справі з поданням пам'ятної адреси до царя. Обставини цього гучного процесу відомі: за «височайшим» велінням детальна інформація була навіть опублікована в Журналі Міністерства юстиції.

Короткий виклад подій такий: дворяни губернії 19 вересня 1862 р. на зборах у Кам'янці-Подільському вирішили подати петицію на ім'я імператора з кількома проханнями, серед яких найбільше обурення влади викликало прагнення місцевої польської верхівки приєднати не тільки Поділля, але й все Правобережжя до Царства Польського. Таке бажання, логічно, розглядалося, як спроба ревізії Поділів Речі Посполитої. Намагання авторів звернення обґрунтувати свої пропозиції тим, що вони «<...> желают общения с Польшею, что видят в нем основание дальнейшего саморазвития как польской, так и украинской народности»² виглядають нещиро й щонайменше кумедно. Та й кому розповідати про саморозвиток українців!? Російському цареві?

Тому невдовзі за монаршим повелінням від 9 жовтня відповідальні за підписання таких пропозицій були позбавлені своїх посад і піддані Сенатському суду. Загалом адресу підписали біля 255 дворян губернії, а відповідали за все виконуючий обов'язки губернського предводителя й повітові маршалки – разом 13 осіб.

16 жовтня Сенатом зроблене розпорядження доставити фігурантів цієї справи до Санкт-Петербурга й утримувати їх під вартою до остаточного

¹ ДАРФ. – Ф. 109, 1 екс. – Оп. 13. 1838. – Спр. 65. – Арк. 4 зв. – 5 зв.

² ДАРФ. – Ф. 109, 1 екс. – Оп. 37. 1862. – Спр. 33, ч. 10. – Арк. 47 зв.

вирішення. А 18 січня був виголошений вирок: колишньому виконувачу обов'язків губернського предводителя дворянства Олександрові Садовському – 2 роки ув'язнення, повітовим предводителям: балтському – Едуарду Ронікеру, кам'янецькому – Сигізмунду Червінському, проскурівському – Олександрові Поплавському, летичівському – Людому Скібневському, літинському – Йосипу Радзійовському, вінницькому – Людвіку Пеньковському, брацлавському – Феліксу Сабанському, гайсинському – Юзефу Липковському, ольгопільському – Казимиру Сабанському, ямпільському – Валеріану Маньковському, могилівському – Януарію Сулятицькому, ущицькому – Ігнатію Хелмінському – по 1 роковій й 2 місяці ув'язнення у фортеці. Того ж дня майже всі фігуранти справи замкнені в Санкт-Петербурзькій фортеці. Таким чином, політична верхівка польської громади губернії на початку революційного руху виявилася паралізованою.

Завдяки іронії долі, яка зібрала всіх 13 подільських маршалків у столиці імперії, ми отримали їх колективне зображення на спільній фотографії, зробленій у січні 1863 р. Це фото набуло значної популярності й пізніше навіть копіювалося живописцями¹. Щоправда, інколи його помилково датують 1862-м роком. Судячи з супровідної записки, фотографія була видана з архіву Відділення особисто для царя (Д.Е.И.В.) 1-го червня.

Розвій повстання на Правобережжі був притумлений і рішучою та твердою позицією призначеного 6 грудня 1862 р. (у свій 63-й день народження) генерал-губернатора Південно-Західного краю Миколи Анненкова. В Огляді краю² він описує один з епізодів перших днів свого перебування на новій посаді: «<...> Попытка пения политических гимнов была уничтожена первым появлением моим в костеле, и с тех пор никаких явных демонстраций в Киеве не было, кроме ношения траура и некоторых национальных костюмов; но и эти последние заявления преступного безумия поляков, ослабевавшая мало помалу, исчезли окончательно весной сего года при первом востребовании³. Щоправда, автор Огляду далі зазначає, що зміни в позиції поляків мали лише зовнішній характер, а таємна агітація й надалі діяла на повну силу. У результаті, наприкінці квітня 1863 р. у 22-х містечках Київської й Волинської губерній з'явилися «шайки вооруженных мятежников».

Аналіз подальших подій вмістився в короткому уривку з того ж «Огляду», який ми тут подаємо: «<...> В две недели, благодаря доблести войск и самоотверженной преданности крестьян, одушевленных давнишней ненавистью к своим притеснителям полякам, следами его остались только курганы над могилами убитых, да тюрьмы наполненные пленными мятежниками. Подавление вооруженного мятежа стоило войскам Вашего величества 51 убитыми и 153 ранеными. Трудно думать, чтобы руководители мятежа, с такими ничтожными средствами, какими они располагали, могли надеяться завладеть югозападными русскими областями;

¹ Див.: Колесник Вікторія. Відомі поляки в історії Вінниччини. – Вінниця, 2007. – С. 733.

² ДАРФ. – Ф. 109. 1 екс., Оп. 40, 1865. – Спр. 77.

³ Там само. – Арк. 8 зв. – 9.

они рассчитывали на то, что крестьяне, между которыми, в некоторых местностях, тайная агитация успела поселить мысль о какой-то новой золотой воле, поверят заманчивым золотым грамотам и примкнут к их движению; более же сдержанные из них хотя и видели несбыточность этого расчета, но возбуждали движение, смотря на него, как на средство убедить Европейские державы, что и население югозападных губерний стремится к освобождению своему от русского владычества. Наконец восстание поляков в Западных губерниях входило в план общепольской революции, как средство отвлечения войск наших от сосредоточения их в Царстве Польском. Этими целями движения объясняется, почему в нем явное участие приняла по преимуществу молодежь и бездомная шляхта»¹. Принагідно згадаємо, що відсоток дрібної шляхти на Поділлі був суттєво нижчим, аніж на Київщині й Волині – це чи не одне з головних пояснень скромнішого залучення подолян до подій 1863 р.

Далі в цьому аналітичному тексті подана характеристика ролі, відіграної в повстанні селянами, великими землевласниками, оглянуті заходи місцевої адміністрації й навіть запропонований перспективний план дій для послаблення впливу поляків на ситуацію в краї. Характеризуючи ситуацію в трьох губерніях, генерал-губернатор не згадує окремо Поділля. Тим не менш ситуація в нашій губернії не випадала з-під контролю імператорської канцелярії. Підтвердженням цього слугує те, що в цій же архівній справі знаходимо стислу Записку про політичний стан Подільської губернії, долучену до звіту подільського губернатора за 1864 р.² Вона також починається з загального огляду ситуації з наголосом на ролі поляків в адміністративному апараті: «Личный состав чиновников Подольской губернии, по разным частям управления, вызывает основательные опасения, так как большинство чиновников, служащих по Министерству Финансов, по Акцизному управлению, по Судебной части, по Министерству Государственных Имуществ, суть лица польского происхождения. Участие, которое служащие лица приняли в революционном движении в Царстве Польском и в Северо-Западном крае, повторилось и здесь точно также, с самого начала волнений в Царстве польском. Служащие здесь лица польского происхождения и их семейства оделись в траур и начали носить условные патриотические знаки. Вместе с тем они прекратили знакомство с русским обществом, перестали бывать в общественных собраниях и в театре».

У відповідь губернатор розпочав чистку управлінських структур за національною ознакою. Щоправда, дієвою вона була лише в поліційних структурах, де відбулася повна заміна на службовців-православних. В інших «частинах управління» від керівників відомств вимагали інформації про благонадійність осіб польського походження, яка надалі подавалася до генерал-губернатора. Однак станом на червень 1865 р. (час укладання Записки) жодних розпоряджень із Києва щодо конкретних дій у цьому питанні

---

¹ Там само. – Арк. 9 зв. – 10.

² Там само. – Арк. 44 – 44 зв.

губернатор не отримав. І відтак він вирішив діяти самостійно: «<...> Я предложил заведующим отдельными управлениями: Председателю Казенной палаты, Государственных Имуществ и Управляющему акцизными сборами о замене подведомственных им чиновников поляков благонадежными русскими <...>. При этом не могу умолчать о неоднобразном внимании других ведомств <...>, не все с одинаковою быстротою и готовностью оказывают надлежащее содействие в замещении чиновников польского происхождения русскими и потому сделанные в этом отношении распоряжения замедляются; между тем неоднобразное замещение чиновников польского происхождения русскими, по разным ведомствам, возбуждает ропот, поселяя мысль, что замещение это делается не по распоряжению правительства, а по личному и произвольному усмотрению Начальства».

Однак ми перейшли до наслідків повстання, залишивши позаду чимало матеріалів архіву, які розкривають деталі подій 1863-го р. на Поділлі. Найбільш інформативною в цьому плані є 62-аркушна справа, у якій переважно відклалися звіти штаб-офіцера корпусу жандармів у Подільській губернії полковника Гедде за цей рік¹. Бачимо тут і чимало рапортів та повідомлень інших кореспондентів із Подільської губернії.

Фактично починає справу виписка з донесення Кам'янецького поліцеймейстера до генерал-губернатора від 12 лютого 1863 р. Джерелом інформації для цього урядника в першу чергу слугували чутки, які густою мережею оповили губерньську столицю у цей час: «Слухи и толки между жителями г. Каменца направлены теперь более на разговоры о деле Царства Польского, между тем толпа говорит, что Варшавский центральный комитет, находящийся ныне уже в Париже, но имея агентов во всей Европе, ведет свои распоряжения к одному – не допустит прекращения мятежа и поднят общее восстание Царства Польского и Литвы, а затем и в Волыни. О Подолии здесь почти не говорится»².

Іншою насущною для прикордонної губернії темою стала реальна чи уявна концентрація повстанських загонів на території суміжних держав. Говорили про розташовані в Молдавії та Валахії легіони молодих людей різних націй під орудою Мирославського (генерала, директора Польської Військової школи в Генуї), про добре озброєне польське військо в Галичині, вільний продаж в Австрії зброї для повстанців, про навмисне послаблення охорони кордону з боку Австрії. Завершував цей пишний вінок чуток поголос про наближення війни з Туреччиною та повстання мирних районів Кавказу.

Слід зазначити, що така активна циркуляція різноманітних чуток певним чином інспірувалася самими прихильниками польської ідеї, які не маючи шансів протистояти російській армії у відкритому бою, спрямовували протестну енергію на ідеологічну боротьбу. До того ж вони розпочали завчасно таку діяльність, сподіваючись загітувати прибічників ідеї повстання серед представників інших національних груп – перш за все українців та

---

¹ ДАРФ. – Ф. 109., 1 екс. – Оп. 38, 1863. – Спр. 23, ч. 19.

² Там само. – Арк. 4.

євреїв. Саме тому в ДАРФі збереглося чимало промовистих звернень українською та єврейською мовами, які час від часу знаходили в різних районах губернії. Є серед них і поетичні твори: «Пісня українського народу цього 1863-го году»¹, «Знайте, люде, для чого Цар військо тримає»² або й таке: «Голос Шевченка з Сибіру до братів своїх українців, волиняків і подолян»³.

Ознайомлення зі змістом та мовою цих агітаційних творів підштовхує до думки, що їх авторами переважно були етнічні поляки, які докладали чимало зусиль, щоб знайти підходи до представників інших народів. Один із найбільш промовистих текстів такого штибу ми наведемо повністю. Це фрагмент зі справи «Про заворушення в Царстві Польському та Західних губерніях. Частина 411. З листами малоросійською мовою за підписом Шуйського щодо запрошення українців до повстання»⁴. Лист з Кракова, спрямований невідомому адресатові в Кам'янець, був перехоплений і надісланий поліцмейстером до губернатора, а далі – у III Відділення:

«Достопочтеннейши Пане Полковнику!

В донесеніяхъ мини присылаемыхъ зъ Руси надъБигжаньской надъ и за Днипраньской Ваше шановне Пане Полковнику имя брилюе якъ мисяць ясний межъ зиркамы на яснъмъ неби. – Ваша довголитня практыка въ войнячци служыть порукою Вашего розуму лыцарьского, а Ваше имя правородности Руского похождения и любви до нашой Украины. – Правда що Вы часъ якисъ служылы и были поклоны передъ бовваномъ пекельного щастія и прычыною нашой недоли Царомъ Московськимъ; але чыіого жъ серця нечиста сыла не опанувала бодай хотъ на часочикъ... Господъ мылостывый на инихъ запевно и Васъ осинитъ своею милостью и дастъ Вамъ узриты що истине щастіе наше есть въ воли народу нашего и въ независимости матери нашой Украины цей баткивишыны видъ Бога нашимъ дидамъ наданой а нынъ Москалямы вражымы стоптанной. – Польша и Лытва ци дви сестри наши вынялы вже зъ кайданивъ ногу. – Вража кровь льется по цилымъ обшари Речи Посполитой и падае тяжкимъ камнемъ на серце каждого хрестьянына вопль братьевъ нашихъ мордованныхъ царськымы посипакамы Муравіовымы и Бергамы и Аненковымы. – Правда що колысь и панове ляхы не дуже по братни нам трактувалы але теперъ вже научаны довгою недолею розуму щыре нашего добра жычатъ и прызываютъ честнее козачество до гарцюнку за волю и права наши стародавни. Господъ Богъ дастъ скинемъ ярмо зъ шыи нашой и будемъ вильнымы козакамы якъ Богъ намъ судывъ буты тильки треба до дила взятысь щырымы сыламы а Богъ допоможе. Чайковскіи (Атаманъ козаковъ Царградьскихъ) тужъ до Васъ загляне и вамъ допоможе щыре и багацько; треба тильки щобысьте зачалы робыты вербунокъ помежъ людмы грамотнымы нашего щепу а помежъ мыромъ старалысь ненависть до Москаливъ (котора і е досытъ сыльна) довесты ажъ до крайности; до ціого можете употребыты Духовне званіе, которое буде маты забезпечены

¹ ДАРФ. – Ф. 109., 1 екс. – Оп. 38, 1863. – Спр. 97, ч. 12.

² ДАРФ. – Ф. 109., 1 екс. – Оп. 37, 1862. – Спр. 228.

³ ДАРФ. – Ф. 109., 1 екс. – Оп. 38. 1863. – Спр. 97, ч. 64.

⁴ ДАРФ. – Ф.109., 1 екс. – Оп.38. 1863. – Спр. 23, ч. 411.

соби права свои и умножены привелеи. Зъ нами можете спысуватись передавая письма Вашему Предместнику Кульчицькому, винъ вже знатеме куды и якъ видсылаты. Зъ Духовенствомъ можете спысыватись посредствомъ отца Троицкого альбо Лабеньковського. – Съ Главнымъ Комитетомъ Украинскимъ можете зносытысь адресуя въ г.Ромны на Московской улыци въ домъ Маріи Ивановны Мамотовой для передачи Г^{ну} Перепельци бо пидъ цимъ прозвыщемъ Членъ Комитету тамъ буде видбераты ваши пысьма. Зъ Надбужанськымъ Комитетомъ можете спысуватись адресуя на имя Станового Прывстава Лыповецького уѣзда Пана Брновицкого въ м.Илиньцах, черезъ ніого можете пысаты и до Кіивського комитету, отъ которого будете получаты гроши на выдатки общественны. – Не забудьте тильки въ начала пысьма класты таку надпысь и знаки:

Воля...Гетманьщина...Слава ...и погибель Москалямъ... (перед кожним словом в оригіналі поставлені візерунчасті значки з крапок і вигнутих ліній). *Прозвища свого не подписуйте а тильки подписуетесь Атаманомъ правого боку Днипра. – Надіємся що Вы не откажетесь вирно щыро и по правди служыты Украины; а если бы паче нашего чаяння на це не согласылысь, то надіємся що незхочете зробыты злого ужытку, для родыны своіей, съ ціого пысьма опасаясь кары Господній и анафемы видъ всихъ украинцевъ а помсты видъ насъ кому Господь поручывъ жеребъ и счастье Украины.*

Благосклонный для Васъ Кошовый Атаманъ славного Запорожського Войска и ціолой Украины Велькій Князь Руській Иванъ I Федоровичъ Шуйскій
Дня року Господня 1863
Декамврія мця 12 дня.
Г. Галичъ».

Хоча генерал-губернатор генерал-ад'ютант Анненков обгрунтовано вважав цей твір школярською витівкою, він звернувся до київського й полтавського губернаторів із вимогою провести перевірку наведених даних. З'ясувалося, що в Ромнах за вказаною адресою проживали інші люди, а названого Липовецького поліцейського чиновника ще раніше вигнали з роботи за пиятику. Тим не менш, цей документ дає нам щедрю поживу для роздумів про особливості польсько-українських відносин зазначеного періоду.

Хоча значні агітаційні потуги польські повстанці спрямували на українців, вони не оминали своєю увагою й ще одну чисельну національну громаду Поділля. Підтверджує це вміст справи «Про обурливий заклик до євреїв, який з'явився єврейською мовою в Кам'янці-Подільському»¹. У ніч на 30 березня 1862 р. на головній синагозі міста й шести молитовних школах невідомими були приклеєні літографовані тексти:

«Перевод с еврейского.

Слушайте братья наши, сыны Израиля; слушайте и да воскреснет душа ваша. Опоясайтесь силою, возмужайтесь, скрепите сердца ваши вместе с другими жителями Царства Польского и делайте добро, и знайте братья наши, да улучшит Бог ваш быт; ибо всякий человек должен стараться всеми

¹ ДАРФ. – Ф. 109., 1 екс. – Оп. 37, 1862. – Спр. 207.

силами для пользы Царства, где имеет жительство, того ради должен всякий, по силе своей, содействовать братьям нашим – сыновьям Ейсава жителям Польши, заключить с ними союз и быть им в помощи всеми силами нашими и не смотря на то, что работы много; ибо не на тебе одном лежит окончание всей работы, как наши мудрецы сказали. Всякий Израильтянин должен серьезно и строго держаться прямого и хорошего пути, не бегать по улицам и базарам, не делать никакого шума и крику, но все возможное сделать, не щадя ничего для помощи нашим землякам, ибо только любовью и дружбою можем ожидать всего для пользы всех Израилев. 1²⁰ числа месяца Швата (Декабря), довольно мира и благословения, 1861 года».

Навряд чи ці палкі звернення викликали в подільських євреїв прагнення підтримати поляків реальними діями. Губернатор у супровідному листі зауважував, що авторитетні представники єврейської громади розцінили текст листівки як провокацію, висловили своє обурення діями авторів і навіть зобов'язалися відшукати останніх.

Але основні агітаційні заклики організатори повстання, зрозуміло, спрямовували на своїх співвітчизників, інколи виявляючи справжні чудеса наполегливості й винахідливості. Так, керівник жандармів губернії 18 червня 1863 р. проінформував III Відділення¹, що деякі штаб- й обер-офіцери Сєвського піхотного полку, чії прізвища закінчувалися на -ський, отримали поштою з Варшави від Центрального Комітету польськомовні друковані заклики до повстання. Офіцери негайно передали листи своєму керівництву.

В умовах пропагандистської війни особливого значення набувала символіка. Вище вже згадувалося про масове використання поляками національних або траурних кольорів із метою демонстрації своєї опозиції до російської влади. Зрозуміло, що ще більшого ефекту досягали за рахунок плюндрування або знищення ворожих символів. У справі з загальними відомостями про повстання знаходимо секретний рапорт полковника Гедде від 6 квітня 1863 р. про те, що на початку попереднього місяця в Чорноострові Проскурівського повіту вночі невідомі зняли державний герб, який висів над дверима місцевого 4-класного училища. На другий день герб відшукали в криниці².

Однак лише пропагандою підготовка до повстання на Поділлі не обмежувалася. Питання зброї, набоїв та пороху й напередодні подій, і під час, і після їх закінчення мало для підпільників і влади визначальне значення. Яскраво ілюструє цю тезу донесення полковника Гедде, укладене вже на початку 1864 р.³ Підставою до початку справи стала інформація, отримана в приватний спосіб начальником Кам'янецької жандармської команди капітаном Поповим, про те, що в орендарів с. Примощаниці (у тексті – *Примощанцы*) Могилівського повіту Фелікса й Франца Сошинських у фруктовому садку прихована зброя. Капітан Попов був відряджений до цього села з метою провести раптовий обшук, «<...> при котром у саду, когда было

¹ ДАРФ. – Ф. 109., 1 екс. – Оп. 38. 1863. – Спр. 23, ч. 19. – Арк. 19.

² Там само. – Арк. 9.

³ Там само. – Арк. 35 – 36.

обращено внимание на маленький находящийся в оном амбар, то капитан Попов заметил, что огородник владельца означенного имени Пашковского, чрезвычайно чем-то озабочен, приказал того огородника там же обыскать, при чем найден у него был за пазухою заряженный шести пульный револьвер и шесть машинок для литья пуль. А при осмотре означенного амбара, в разных сокрытых местах отыскано было одиннадцать бутылок пороху, три двухствольных и два одноствольных ружья, девять пистолетов, две сабли, казачья шашка, шесть отверток к ружьям, пороховница с порохом, восемьдесят готовых патронов, сто одиннадцать пуль круглых, таковых же девяносто девять пистолетных, и нарезных ружейных картечей один фунт; после чего был произведен обыск в доме самого помещика Пашковского, у которого в комнате в шкафу найден между книгами один пистолет, а в углу комнаты между тростями и чубуками на полке небольшой топор, на коем изображен Польский одноглавый орел, с польскою надписью: «Szczęść Boze». В квартире же арендаторов Сошинских, не бывших в то время дома, ничего подозрительного и предосудительного не оказалось».

Немає жодних сумнівів, що весь цей арсенал збирався для цілком конкретної справи, але не був задіяний, оскільки реальні бойові дії на Поділлі так і не почалися.

Те, що в Могилівському повіті діяла підпільна повстанська організація, підтверджує й цитата з іншої справи¹ з ДАРФу «Про поміщика Подільської губернії Стефана Бущинського, щодо заколоту» 1865 – 1869 р. У поданому в ній листі генерал-губернатора до Головного начальника III-го Відділення князя Долгорукова знаходимо таке: *«В июле месяце прошлого года, получено было сведение о лицах, принадлежавших к революционной организации в Могилевском уезде Подольской губернии, к которой, по сведениям, принадлежал, между прочими, помещик Стефан Бущинский. При розыскании Бущинского оказалось, что он, по полученному еще до означенного обвинения заграничного паспорта, выехал из России и с тех пор не возвращался.*

Между тем, в настоящее время Подольский губернатор доносит мне, что 7 июля сего года в Могилевском уезде, близ имени Бущинского, были случайно найдены крестьянскою девочкою, зарытые в землю бумаги, писанные рукою Бущинского, или принадлежащие ему, которые изобличают в нем одного из главнейших революционных деятелей, находившегося в сношениях с польскими агитаторами за границею, как-то: Галензовским, Высоцким и другими.

По произведенному затем обыску в доме Бущинского, в числе других бумаг найдено письмо на малороссийском языке, писанное Бущинским из заграницы 21го июля 1864 года к крестьянам с. Немеричи (сучасне с. Немерче, Мурованокуриловецького р-ну).

По поводу означенного открытия, производится теперь надлежащее расследование, а имя Бущинского подвергнуто секвестру.

---

¹ Ф. 109. 1 екс. – Оп. 40., 1865. – Спр. 471.

Об этом считаю долгом довести до сведения Вашего Сиятельства потому что настоящий случай доказывает, что все уверения поляков будто бы в настоящее время никто из них не думает действовать на Западный край, в духе пропаганды, совершенно ложны, а напротив можно заключить, что теперь они стараются направлять свою деятельность даже на простой класс народа».

Додамо до цього епізоду, що йдеться про обставини життя відомого польського публіциста й письменника Стефана Буцинського (Stefan Buszczyński, 1821 – 1892, Краків), який за участь у повстанні був заочно засуджений царським урядом до страти.

Таємні запаси зброї знаходили й в інших повітах. Бувало й так, що змовники самі привертали до себе увагу влади, нервово намагаючись позбутися доказів своєї антиросійської діяльності. Наприклад, у Проскурівському повіті дворянин Косткевич – родич поміщика с. Соколівки Пржелуцького разом із графом Стадницьким вивезли на шарабані в поле 12 пік і понад пуд пороху в пляшках. Ці докази невдовзі були знайдені, сліди візка вказали на винуватців, які негайно й були заарештовані.

Військове начиння знаходили не тільки в сільській провінції. Як зазначалося вище, підозра падала й на чиновників губернського адміністративного апарату, часами небезпідставно. Наприклад, у донесенні керівника губернських жандармів від 24 березня 1864 р. сповіщалося, що 22 числа того ж місяця сторож Подільської Казенної Палати випадково знайшов в архіві цієї установи мішок із 16-ма фунтами пороху¹, а вже 28 квітня ще один мішок знайдений на сходах квартири Голови Палати Левицького. Тут було лише три фунти вибухової речовини, а на мішку польською мовою зроблено напис: «З цибика №4, проба, для міста Кам'янця». Порох було ідентифіковано як австрійський². Не дивно, що після таких знахідок полковник Гедде вважав за потрібне дописати до рапорту: «<...> Присовокупляю к сему, что в означенной Палате, все чиновники за весьма малым исключением – поляки, за благонадежность коих в политическом отношении поручится нельзя».

Аналізуючи збірки документів зі складу ДАРФ, пов'язаних із Січнеvim повстанням, слід пам'ятати про специфіку діяльності жандармського відомства – запобігання антиурядовим виступам і покарання винних. Власне військові дії описані в матеріалах інших інституцій, які зберігаються в інших архівах. Тут у першу чергу згадаємо Російський Державний військово-історичний архів, який також розташований у Москві. У його складі є окремий фонд № 484, присвячений обставинам Польського повстання 1863 – 1864 рр., який містить 2985 одиниць зберігання. Відображені тут і подільські події. Наприклад: Оп. 1., Спр. 54 – «Донесення командуючого військами Київського військового округу генерал-лейтенанта Анненкова Олександровича ІІ і воєнному міністру про становище в окрузі, пов'язане з польським повстанням,

¹ ДАРФ. – Ф.109., 1 екс. – Оп. 38. 1863. – Спр. 23, ч. 19. – Арк. 46.

² Там само. – Арк. 47.

пересування військ...» (54 арк.); Спр. 78 – «Листування Штабу Тульчинського військового загону (9-а арт.бригада) з начальниками поліції повітів, командирами підрозділів, штабів військ Київського військового округу про появу в Подільській і Волинській губерніях загонів озброєних поляків...» (240 арк.); Спр. 85 – «Донесення військових штабів у Штаб Тульчинського загону про настрої населення й начальників повітової поліції в районах міст Гайсина, Браїлова, Вінниці...» (51 арк.) та інші подібні збірки документів.

У ДАРФі найбільше матеріалів із нашої теми відображають ще один аспект діяльності III Відділення – покарання (а з часом – і помилування) винних. Один із перших документів такого спрямування знаходимо у все тій же, густо цитованій нами архівній справі «Про події 1863 р. в Подільській губернії». Останнє вміщене в ній донесення полковника Гедде стосується заходів поляків, спрямованих на послаблення репресивного режиму. Юридична форма дій мала бути такою ж, як і два роки назад – подача адреси на ім'я імператора: *«Главная цель поляков, подать такой адрес, заключается в том, чтобы избавиться от взыскания с нового года 10% сбора, упразднения Военно-Полицейского Управления и прекращения всех дел, заведенных в губернии о Политических преступлениях; о том же, что они сознаются в заблуждениях своих, или, что они отрекаются от всего того, что просили адресом, составленным ими на дворянских выборах в 1862 году, они и не думают»*¹.

А те, що кара була жорсткою, бачимо з цифр, наведених у вищезгаданому Огляді генерал-губернатора Анненкова стану трьох губерній: *«По конфирмациям моим подвергнуто: а., смертной казни 7, б., каторжной работе в рудниках 80, в., в крепости и заводы Сибири 651, г., на поселение и житье в Сибири 537, д., в арестантские роты 259, е., в солдаты 19, ж., в отдаленные губернии 36, з., под надзор полиции 243 и к., выслано за границу 14. По конфирмациям отдельных начальников: – разстрелянию 4, в рудники, крепости и заводы Сибири 10, в арестантские роты 2, в Сибирь на поселение и житье, а также в отдаленные губернии 58 человек»*. На момент укладання Огляду під арештом і слідством перебувало 1008 осіб.

Ці дані стосуються всього Південно-Західного краю й частка подолян у них відносно невелика. Виокремити досє вихідців із Поділля серед багаточисельних персональних справ у складі фонду № 109 доволі проблематично. Адже описи переважної більшості судових фондів в архівах країн колишнього СРСР, на жаль, не містять географічної ідентифікації, обмежуючись лише іменами фігурантів справ. Повною мірою цей недолік стосується й матеріалів ДАРФ. Тут розміщені цілі масиви збірок документів із назвами «Про такого-то». Лише кардинальне збільшення таких титулів архівних справ від початку Січневого повстання й до кінця 1860-х рр. дозволяє нам зробити висновок про те, що в цьому випадку маємо справу з документами учасників польського повстання. Дуже рідко в назвах цих одиниць зберігання зустрічаємо вказівку на губернію, із якої походила особа.

¹ ДАРФ. – Ф. 109., 1 екс. – Оп. 38, 1863. – Спр. 23, ч. 19. – Арк. 59 – 59 зв.

Як, наприклад, у вищезгаданій справі про С. Бущинського або «Про дворян Подільської губернії братів Івана, Миколу й Феліціана Длугоборських»¹.

Слід зазначити, що архівісти ДАРФу останніми роками активно працюють над програмою розміщення описів в Інтернеті. На сайті архіву регулярно з'являються все нові довідкові матеріали. На жаль, на середину 2013 р. описи 1-ї експедиції ще не були доступні у світовій мережі. Однак можемо сподіватися, що найближчим часом уважні дослідники зможуть вільно скористатися такими електронними реєстрами й проаналізувати кожне прізвище учасника повстання 1863-го р., чії справи зберігаються в архіві. Значно полегшить цю роботу й використання доступних уже сьогодні електронних ресурсів, як, наприклад, «Зведеного списку учасників повстання 1863 – 1864 років»².

Крім таких персональних справ діячів протиросійського руху, у ДАРФ зберігається чимало узагальнюючих збірок, у яких зібрана інформація з того чи іншого питання. Із нашої теми привертають увагу такі: «Про осіб, висланих з Подільської губернії за участь у заколоті»³, «Зі списками про прибуття політичних злочинців у Сибір протягом 1864 р.»⁴ така ж за 1865 р.⁵, «Про смерть політичних злочинців»⁶, «За проханнями про помилування осіб, засуджених за участь у польському заколоті»⁷, «Про вислання за політичними мотивами з Південно-Західного краю»⁸, «Про повернення заколотників з заслання»⁹, «Про повернення заколотників з арештантських рот»¹⁰ тощо.

Із часом усе більше стає справ, пов'язаних зі звільненням повстанців або послабленням режиму їх утримання. Рубіжною тут є збірка документів 1867 р. «Про височайше повеління, яке відбулося 17 травня 1867 р. щодо припинення справ за заколотом 1863 р. і помилування учасників»¹¹. Із цього часу в матеріалах 1-ї експедиції III Відділення імператорської канцелярії щороку бачимо великі колекції персональних досьє про помилування учасників повстання 1863 р. Як правило, усі вони розміщені в описі під одним порядковим номером, але кожна окрема персональна справа значиться як самостійна частина цієї загальної архівної справи.

Так, до опису № 42 1867 р. належить одиниця зберігання № 15, яка містить 177 частин, кожна з яких присвячена переважно одній, але інколи й кільком особам. Наприклад, частина 2 містить документи про представника відомого подільського роду Грохольських – Владислава. У наступному, 1868-му році 1-а експедиція породила 113 збірок документів, пов'язаних із

¹ ДАРФ. – Ф.109., 1 екс. – Оп.39. 1864. – Спр. 388.

² Див: <http://kdkv.narod.ru/1864/Spis-A.htm#05>

³ ДАРФ. – Ф. 109., 1 екс. – Оп. 38. 1863. – Спр. 23, ч. 333 (36 арк.).

⁴ ДАРФ. – Ф. 109., 1 екс. – Оп. 39. 1864. – Спр. 265 (575 арк.).

⁵ ДАРФ. – Ф. 109., 1 екс. – Оп. 40. 1865. – Спр. 31 (581 арк.).

⁶ ДАРФ. – Ф. 109., 1 екс. – Оп. 39. 1864. – Спр. 266 (507 арк.).

⁷ ДАРФ. – Ф. 109., 1 екс. – Оп. 40. 1865. – Спр. 32 (279 арк.).

⁸ ДАРФ. – Ф. 109., 1 екс. – Оп. 40. 1865. – Спр. 39., ч.8 (99 арк.).

⁹ ДАРФ. – Ф. 109., 1 екс. – Оп. 40. 1865. – Спр. 127., ч.1 (173 арк.).

¹⁰ ДАРФ. – Ф. 109., 1 екс. – Оп. 40. 1865. – Спр. 127., ч.2 (186 арк.).

¹¹ ДАРФ. – Ф. 109., 1 екс. – Оп. 42. 1867. – Спр. 157 (214 арк.).

проханнями повстанців або їх родин про помилування¹. Із 1869-го р. маємо таку справу № 18, яка містить 92 окремі частини.

Зауважимо, що відсоток подолян серед героїв справ дуже невисокий. Так, у переглянутій нами подібній збірці документів на 273 аркушах «За проханнями про помилування осіб, засуджених за участь у Польському заколоті» не було жодного фігуранта з Подільської губернії². Ба більше – серед багаточисельних імен уродженців Польщі й Білорусі зустрічаємо лише одного представника українського Правобережжя – Антона Потоцького з Волині.

До 1869-го року відноситься великий блок персональних справ, об'єднаних номером 17 (418 частин), під спільною назвою «Про політичних засланих». Ці частини стосуються окремих осіб і не дуже різняться одна від одної за обсягом, у середньому складаючись із 20 – 30 аркушів.

Із 1870-х рр. у фонді III Відділення відклалися потужні колекції справ під загальною назвою «Про полегшення долі осіб, які взяли участь у польському повстанні 1863 року». Цікаво, що вони сформовані за географічним принципом: окремо йдуть справи щодо вихідців із Царства Польського, окремо – Північно- й окремо Південно-Західного країв. Це, звичайно, не поділ за губерніями, але робота історика-дослідника певного регіону суттєво полегшується. Обставини покарання уродженців трьох правобережних українських губерній зберігаються в подібних збірках за 1871-й³, 1872-й⁴, 1873-й⁵, 1874-й⁶, 1876-й⁷, 1878-й⁸, 1879-й⁹, 1880-й¹⁰ роки. Поодинокі справи такого ґтибу приховані в описах під іншими роками.

Зразком подібної збірки документів може бути справа «Про Йосипа Новаківського»¹¹. Її основний зміст викладений в одному з хронологічно останніх у збірці документів – Доповіді Міністра внутрішніх справ від 17 лютого 1883-го року: «*«...» Дворянин Подольской губернии Иосиф Новаковский, 19 лет, за участие в шайке мятежников лишен был, по конфирмации командовавшего войсками Киевского военного округа, всех прав состояния и сослан в каторжные работы на 10 лет (на Нерчинські заводи – авт.), на основании же Всемилостивейших повелений, последовавших в облегчение участи политических ссыльных, он по увольнении от работ, восстановлен в прежних правах происхождения и с 1877 года проживает в принадлежащем ему в Елисаветградском уезде, Херсонской губернии, имени*

¹ ДАРФ. – Ф. 109., 1 екс. – Оп. 43. 1868. – Спр. (113 част.).

² ДАРФ. – Ф. 109., 1 екс. – Оп. 40. 1865. – Спр. 32.

³ ДАРФ. – Ф. 109., 1 екс. – Оп. 46. 1871. – Спр. 14 (55 част.).

⁴ ДАРФ. – Ф. 109., 1 екс. – Оп. 47. 1872. – Спр. 18 (39 част.).

⁵ ДАРФ. – Ф. 109., 1 екс. – Оп. 48. 1873. – Спр. 21 (37 част.).

⁶ ДАРФ. – Ф. 109., 1 екс. – Оп. 49. 1874. – Спр. 10 (28 част.).

⁷ ДАРФ. – Ф. 109., 1 екс. – Оп. 51. 1876. – Спр. 16 (27 част.).

⁸ ДАРФ. – Ф. 109., 1 екс. – Оп. 53. 1878. – Спр. 8 (7 част.).

⁹ ДАРФ. – Ф. 109., 1 екс. – Оп. 54. 1879. – Спр. 18 (13 част.).

¹⁰ ДАРФ. – Ф. 109., 1 екс. – Оп. 55. 1880. – Спр. 21 (6 част.).

¹¹ ДАРФ. – Ф. 109., 1 екс. – Оп. 48. 1873. – Спр. 21., ч. 5.

(деякий час перед тим він проживав в м. Павлограді – авт.), *состоя под надзором полиции.*

Ныне Новаковский обратился с прошением, в коем, объясняя, что занятия сельским хозяйством требуют от него частых отлучек из настоящего места его жительства, ходатайствует об освобождении его от полицейского надзора, стесняющего его в праве свободного передвижения».

Крім кількох особистих звернень на царське ім'я та листування поміж чиновниками, у цій справі ніякої додаткової інформації немає. Отримавши позитивну характеристику від Херсонського губернатора, імператор 25 лютого задовольнив прохання Новаківського, щоправда, не надавши права проживати в столицях та столичних і західних губерніях. Крім того, йому було заборонено поступати на державну, громадську й виборну службу¹.

Аналізуючи документи ДАРФ, пов'язані з Січевим повстанням, не можна оминати увагою й ті справи, фігуранти яких не були безпосередніми учасниками руху, але цілком поділяли його ідеологію. У першу чергу йдеться про реакцію на події молодих людей – гімназистів і студентів. Молоді поляки з характерним для їх віку радикалізмом намагалися де словом, а де й ділом проявити свою позицію. Одна з найгучніших історій відбулася в Кам'янець-Подільській гімназії². Тут 19 листопада 1863 р. учень 3-го класу Новогребельський вдарив інспектора класів Францена в обличчя. Як з'ясувало слідство, днем раніше Францен відправив гімназиста в карцер за невивчений урок. Після визволення ображений учень зранку дочекався інспектора біля входу до будинку, напав на нього, двічі вдарив і втік на селянській підводі, яка його чекала.

Покарання за такий вчинок отримав не тільки сам Новогребельський, але й багато його колег. У рапорті головного жандарма губернії від 7 грудня читаємо: *«5 числа настоящего месяца, по постановлению педагогического Совета здешней гимназии, бывшего под председательством Попечителя Киевского Учебного округа Действительного Статского Советника Витте, прибывшего в г. Каменец-Подольск, вследствие беспорядков бывших в Гимназии, исключены из оной, по дурной нравственности и поведению 55 учеников и отданы родителям и родственникам, из коих четверо, опубликованы по Учебному округу, о том, чтобы впредь не были принимаемы в здешние учебные заведения».* Зі змісту документів цієї справи видно, що російська адміністрація розглядала інцидент у безпосередньому зв'язку з політичними подіями, що відбувалися в імперії в цей час.

Оскільки повстання на Поділлі не набуло ознак масштабного військового протистояння, польський рух невдовзі повернувся до тих форм, із яких і починався – листівок і прокламацій. Жандарми Подільської губернії знову повернулися до розшуків їх авторів. Одна зі справ ДАРФ розкриває обставини подібного слідства в м. Немирові в 1867-му р.³ Кілька листівок, спрямованих проти директора місцевої гімназії Сорокіна з припискою на звороті: *«Ура!*

¹ Там само. – Арк. 46 – 46 зв.

² ДАРФ. – Ф. 109., 1 екс. – Оп. 38. 1863. – Спр. 342.

³ ДАРФ. – Ф. 109., 1 екс. – Оп. 42. 1867. – Спр. 40, ч. 13. «Про пасквіль, знайдений у м. Немирові».

Возьмут черти наследника и царя!», викликали серйозне занепокоєння в поліцейській владі. Серед підозрюваних переважно були поляки, одному з яких прямо закидали участь його батька в повстанні 1863 р. Однак розслідування результатів не дало. Єдине, що змогло запропонувати III Відділення – підтримати пропозицію генерал-губернатора Безака про виселення з Немирова відрахованих із гімназії учнів. Щоправда, пізніше місцеві жандарми були звинувачені керівництвом у недостатній активності під час розслідування, і сьогодні в складі ДАРФ існує окрема справа про зауваження на адресу полковника Гедде щодо ведення немирівського слідства¹.

Від початку 1870-х рр. почалася поступова переорієнтація уваги III Відділення на нові напрями роботи – польська тематика відходить на другий план, натомість в описах починаємо зустрічати масиви справ під титулами «Про образу осіб імператорської фамілії». А далі все масовішими стають досьє на нових ворогів імперії – терористичні групи, нігілістські, соціалістичні, українофільські та інші організації. Таке активне збільшення й видозміна небезпек для державного устрою примусили врешті III відділення відійти в минуле, передавши на початку 1880-х рр. свої функції новій установі – Департаменту поліції Міністерства внутрішніх справ.

Відзначимо, що документальна спадщина цієї інституції також зберігається в ДАРФ, але в ній обставини польського повстання 1863-го року озиваються лише приглушеним відлунням давніх часів.

Завершуючи наш огляд, ще раз наголосимо на необхідності ґрунтовного й системного опрацювання українськими істориками документів із російських архівних колекцій. Вони донині зберігають масу невідомого матеріалу з історії нашої Вітчизни. А коли йдеться про події XIX ст., то саме свідчення з російських архівів набувають значення першорядних. Що яскраво підтверджують і комплекси матеріалів, пов'язаних із подіями на наших землях 150-річної давнини.

---

¹ ДАРФ. – Ф. 109., 4 екс. – Оп. 207. 1867. – Спр. 7.

1.2. Мемуари Тадеуша Бобровського як джерело з історії Січневого повстання

Вікторія Колесник
(Вінниця)

Польська мемуаристика в усіх своїх жанрових підвидах (спогадах, автобіографіях, щоденниках, листах, некрологах тощо), попри певні недоліки, притаманні будь-якій мемуарній літературі, насамперед фактологічні неточності, викликані суб'єктивним сприйняттям подій чи обмеженістю людської пам'яті, а подекуди й свідомим спотворенням якихось фактів та явищ, є важливою складовою джерельної бази історії України. Передусім вона містить багатий матеріал до минулого польської меншини в Україні, її субкультури й ментальності, взаємозв'язків і взаємовпливів із представниками інших національностей у процесі їхнього співжиття на українських землях. Польські мемуаристи часто подають цінні регіональні відомості, зокрема з історії населених пунктів, про їхніх власників, купівлю-продаж або оренду, описи маєтків, дворів, культових споруд та історичних пам'яток. Спогади польських діячів є джерелами першочергової ваги генеалогічної, біографічної та автобіографічної інформації. Зазвичай вони насичені емоційними враженнями й роздумами авторів про описувані події і яскраво передають колорит та дух епохи.

Усі ці ознаки повною мірою притаманні спогадам Тадеуша Бобровського, відомого свого часу в Південно-Західному краї громадського діяча. Вони привернули до себе увагу одразу ж після виходу у світ у 1900 р. Серед їх перших польських рецензентів були Францішек Гавронський, Розеслав Маршицький, Валери Пжиборовський, Евстахи Івановський¹. Іван Франко в статті «Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в ХІХ в.» детально проаналізував перший том мемуарів, високо оцінивши викладений тут фактологічний матеріал².

У польській історіографії інтерес до цієї праці ніколи не зникав, особливо серед дослідників звичаїв і побуту шляхти Правобережної України, а також Січневого повстання. Тадеуша Бобровського і його спогади не минули своєю увагою такі відомі польські мемуаристи міжвоєнного періоду, як Владислав Міцкевич, Вацлав Лясоцький і Ян Перловський³, котрі особисто знали Бобровського, а останній ще й був його вихованцем. Коротка біографія мемуариста пера Віктора Вейнтрауба увійшла до Польського біографічного

---

¹[Gawroński F.] Tadeusz Bobrowski i jego pamiętniki. – Lwów, 1901; Marszycki R. Protest z powodu pamiętników Tadeusza Bobrowskiego. – Lwów, 1901; Przyborowski W. [Рецензія] // Kwartalnik Historyczny. – 1901. – S. 415; Heleniusz E. [Iwanowski E.] Listki wichrem do Krakowa z Ukrainy przyniesione. – Kraków, 1901. – Т. II. – S. 123 – 187.

²Франко І. Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в ХІХ ст. // Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – К., 1986. – Т. 47. Іст. праці. – С. 191 – 241.

³Mickiewicz W. Pamiętniki. – Warszawa, 1927. – Т. II – S. 23; Lasocki W. Wspomnienia z mojego życia. – Kraków, 1933. – Т. I. – S. 9, 24 – 29, 47, 104; Perłowski J. O Conradzie i Kiplingu // Przegląd Współczesny. – 1937.

словника¹.

У 1979 р. спогади Бобровського були перевидані², що сприяло їх популяризації в останнє двадцятиріччя ХХ ст. – пікове століття в Польщі в царині досліджень східних теренів давньої Речі Посполитої. Так, до праці Бобровського звертався Роман Афтаназі, працюючи над останніми томами своєї фундаментальної праці «Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej»³. Використовував їх у своїх працях і французький учений Даніель Бовуа. Цей відомий полоніст й українознавець, дослідник україно-польсько-російських відносин кінця ХVІІІ – початку ХХ ст., який зазвичай дуже критично ставиться до польської мемуаристики, засуджуючи її за суб'єктивність, оцінив спогади Т. Бобровського як достовірні та «промовисті»⁴.

Із сучасних українських дослідників вартість цього твору, як «цінного краєзнавчого джерела для вивчення життя й побуту різних верств мешканців нашого краю», відзначив Микола Костиця, який також присвятив кілька рядків життю та діяльності Бобровського в статті про його племінника Юзефа Теодора Конрада Коженювського (сина сестри мемуариста Емілії та Аполло Коженювського) – усесвітньовідомого англійського письменника Джозефа Конрада⁵. У подібному контексті ім'я Тадеуша Бобровського епізодично зустрічається й в інших численних працях, опублікованих у наукових збірках та в періодиці 2007 р. із нагоди 150-річчя від дня народження Дж. Конрада. Характеристики, дані мемуаристом деяким його сучасникам, використав Анатолій Макаров у своїй праці «Киевская старина в лицах. ХІХ век»⁶.

Ми також почерпнули з цих спогадів багато інформації про різних осіб і про самого автора, працюючи над біографічним словником «Відомі поляки в історії Вінниччини»⁷. Крім того, окремо зробили спробу проаналізувати їх як джерело з історії Правобережної України ХІХ ст.⁸ Метою нинішньої розвідки є детальніший розгляд тих сторінок праці, що присвячені Січневному повстанню.

Коротко зупинимося на особі автора – його біографії, світогляді й ролі в описаних ним подіях. Тадеуш Бобровський походив із середньозаможного

---

¹ Weintraub W. Bobrowski Tadeusz // Polski słownik biograficzny. – Kraków, 1936. – Т. II. – С. 163 – 164.

² Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia / Oprac., wstępem i przypisami opatrzył S. Kieniewicz. – Warszawa, 1979. – Т. 1 – 2.

³ Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. – Wyd. drugie przejrzone i uzupełnione. – Wrocław, 1996 – 1997. – Т. 9 – 11.

⁴ Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863 – 1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Пер. з франц. З. Борисюк, наук. ред. Н. Яковенко. – К., 1998. – С. 24.

⁵ Костиця М. Ю. Співець морської романтики // Велика Волинь. – Вип. 37. Бердичівська земля у плинні часу. Матеріали Міжнар. наук.-краєзн. конф., присвяченої 150-річчю від дня нар. класика англ. літератури Джозефа Конрада (26 – 29 вересня 2007 р., м. Бердичів). – Житомир, 2007. – Т. I. – С. 22 – 23.

⁶ Макаров А. Киевская старина в лицах. ХІХ век. – К., 2005.

⁷ Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біограф. слов. – Вінниця, 2007.

⁸ Колесник В. Мемуари Тадеуша Бобровського (1829–1894) як джерело до історії Правобережної України // Подільська старовина: наук. зб. – Вип. IV. – Вінниця. – С. 206 – 242.

шляхетського роду герба Ястжембец (Jastrzębiec). Найдавніші відомості про цей рід у генеалогічних джерелах сягають початку XV ст. Гніздом Бобровських було с. Боброво Серпського повіту (Мазовія), звідки вони розселилися по всій Польщі, а одна гілка вкоренилася на Волині та Київщині. Тадеуш народився 19 березня 1829 р.¹ у с. Тереховому Махнівського повіту (нині Бердичівського р-ну) і був другим із восьми дітей Юзефа Бобровського й Теофілі з Пільховських (Терехове належало її батьку, маршалку шляхти Махнівського повіту). Юзеф, не маючи власного маєтку, орендував чужі й лише на схилі життя набув у Липовецькому повіті в Пулаських Оратівській маєток, який складався з частини Оратова й Казимирівки з присілком Антонівка (нині с. Прибережне Оратівського району Вінницької області)².

Тадеуш у 1839 – 1842 рр. навчався в Житомирській гімназії, а потім у 1-й Київській. Із 1844 р. студіював право в Київському університеті св. Володимира, звідки в 1846 р. перейшов до Петербурзького університету. Після закінчення тих студій у 1850 р. зі ступенем магістра міжнародного права відкинув пропозицію посісти відповідну кафедру в Казанському університеті, оскільки сподівався на посаду в державному апараті. Однак після раптової смерті батька того ж року мусив повернутися додому, щоб опікуватися матір'ю та іншими членами сім'ї й братися за господарство. У 1857 р. одружився з Юзефою Любовідзькою, яка принесла йому в посаг Новофастівський ключ у Сквирському повіті (тут вони мешкали), і того ж року за родинним поділом спадку отримав невеликий фільварок Казимирівка. Після передчасної смерті дружини (на другий день після пологів) він став опікуном новонародженої доньки Юзефи (26.04.1858, Новофастів –1870) та її майбутніх маєтностей.

У той період Тадеуш Бобровський включився в громадське життя польських поміщиків Південно-Західного краю, зокрема в обговорення селянської реформи. Як делегат від Липовецького повіту, він активно діяв у Київському губернському дворянському комітеті для поліпшення побуту поміщицьких селян (24.06.1858 – 19.03.1859), а потім як делегат комітету – у спільній комісії Київської, Волинської та Подільської губерній, яка розглядала те саме питання в 2-й інстанції (19.04 – 26.07.1859)³. Упродовж багатьох років був мировим суддею в Липовецькому повіті.

Після передчасної смерті доньки в 1870 р. Тадеуш Бобровський, відмовившись від пропозиції тестя залишити йому Новофастів у пожиттєве володіння, оселився в Казимирівці. За спогадами його друга й сусіда (власника маєтку в с. Лемешівці Вінницького повіту, нині Калинівського району), одного з найвідоміших російських адвокатів, публіциста й історика літератури Влодзімежа Спасовича, він «господарством не займався, фільварок віддавав у оренду, вина майже не пив, тримаючи його тільки для гостей, мав дуже доброго кухаря. Просиджував вдома цілими тижнями з довгим чубуком у руці,

¹ Тут і далі всі дати подаються за юліанським календарем.

² Pułaski K. Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołyńia i Ukrainy.– Т. I. – Warszawa, 1991 (Reprint wyd.: Brody, 1911). – S. 9 – 11.

³ Колесник В. Відомі поляки... – С. 58.

обкладений книжками й часописами, завжди зайнятий»¹. Із 1879 до 1893 р. працював над мемуарами, використовуючи свій щоденник (проваджений від юності) і насамперед феноменальну пам'ять.

Помер Бобровський 29 січня 1894 р. у Казимирівці, похований 3 лютого в Оратові на парафіяльному цвинтарі поряд із батьком. Задля вшанування пам'яті Тадеуша Бобровського друзі й вихованці під час Київських контрактів того року створили постійний фондуш його імені при Київському університеті св. Володимира – на стипендію для студента-поляка².

Мемуари Тадеуша Бобровського були видані посмертно під назвою «*Pamiętniki*» («*Спогади*») у Львові 1900 р. (друкарня Національного закладу ім. Оссолінських). Вони одразу викликали гучний скандал і швидко стали букіністичною рідкістю, адже одні їх викупували, щоб знищити, інші – у пошуках небуденної сенсації. Увесь цей галас виник, головним чином, через в'їдливі та прикрі характеристики й скандальні подробиці, що торкалися окремих осіб, а часом і цілих родин зі шляхетського середовища.

Численні польські рецензенти спочатку ставили під сумнів достовірність спогадів і на підкріплення своїх висновків критикували характер, спосіб життя та переконання автора. Так, Францішек Гавронський звинувачував автора в угодово-москвофільських настроях й обурювався його захопленням інтригами й пліткарством. Він охарактеризував Тадеуша Бобровського як убогого «шляхтичка», який хотів, але не зміг продертися в шеренги старої шляхти й «після смерті помстився тим, хто ані його петербурзької тверезості не хотіли визнати, ані його як парвеню не хотіли допустити до співжиття з ними»³.

Порівняно об'єктивним рецензентом був Евстахи Івановський, який підтвердив влучність і достовірність характеристик багатьох осіб. Однак і він не втримався, щоб не зробити мемуаристу кілька закидів, у т. ч. за недоречне висміювання осіб, гідних, на його думку, шани, за вживання «непристойних, огидних виразів, яких би найбільший простака не відважився сказати публічно», за критику Січневого повстання.

Із часом галас ущух, а докладний аналіз спогадів показав їх першорядну вартість як джерела до політичної, економічної та побутової історії польської суспільності в Україні. Факти, наведені автором, знайшли своє підтвердження й в інших джерелах, у тому числі мемуарних. Август Іванський, який вступив до 1-ї Київської гімназії через кілька місяців після того, як Бобровський її закінчив, а пізніше брав участь у запровадженні положень реформи 1861 р. як мировий посередник у Таращанському повіті, у своїх спогадах стверджував, що «наскільки портрети працівників обох згадуваних ним були зроблені мало не з фотографічною точністю, настільки ж їхня діяльність була оцінена неупереджено», і робив висновок, що й інші описи з цих спогадів заслуговують на довіру⁴.

¹ Spasowicz W. Wiadomość o Tadeuszu Bobrowskim // Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia... – Т. 1. – S. 36.

² Колесник В. Відомі поляки... – С. 58; Bobrowski T. Listy do Conrada... – S. 208, 210.

³ Kieniewicz S. Przedmowa wydawcy // Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia... – Т. 1. – S. 7.

⁴ Iwański A. Pamiętniki 1832 – 1876. – Warszawa, 1968. – S. 151 – 152.

Скандальні ж подробиці, наведені мемуаристом про ту чи іншу особу, хоч і залишалися прикрими для її родини, але з плином часу вже не сприймалися так болісно. Відтак дуже швидко праця була реабілітована й у польській історіографії. Учорашній запеклий критик мемуарів Францішек Гавронський, працюючи над монографією «Rok 1863 na Rusi» (т. I–II, Львів, 1902–1903) та есе «Stefan Bobrowski i dyktatura Langiewicza w roku 1863» (Варшава, 1914), багато черпав із них, анітрохи вже не ставлячи під сумнів авторитет автора¹.

Без сумніву, сам мемуарист був свідомий сенсаційності своєї праці й передбачав розголос, який вона викличе. Тому, напевно, він і не опублікував спогади при житті, а визначив у заповіті кількох осіб (своїх экс-вихованців Тадеуша й Леона Сирочинських, Юзефа й Тадеуша Фльорковських, Юзефа Бобровського й ще когось одного, на вибір, зі своїх племінників Бобровських), які аж через п'ять років після його смерті мали ознайомитися з ними й більшістю голосів вирішити публікувати їх чи ні².

Результати того голосування зрозумілі, однак видавці, передбачаючи реакцію польської спільноти на цей твір, як могли дистанціювалися від нього в «Слові від видавців», наголосивши на тому, що «всю відповідальність за описані тут події й за характеристику осіб залишають авторові, на погляди якого вони не мали жодного впливу»³. Попри те, що в заповіті Бобровський зобов'язав їх опублікувати працю «без жодних змін, переробок чи викреслювань», корегування стилю та лексики автора все ж мали місце й не завжди виправдано. Крім того, усі фрагменти російською мовою були перекладені польською або транслітеровані, а деякі навіть випущені. З дев'яти додатків до спогадів, опрацьованих Бобровським, залишилося тільки два. Передмову до праці написав Влодзімеж Спасович.

Стефан Кєневич, готуючи майже через 80 років друге видання мемуарів, мав у своєму розпорядженні не лише видання 1900 р., а й рукопис Бобровського, який зберігається в бібліотеці Національного закладу ім. Оссолінських у Вроцлаві (початково знаходився згідно з заповітом автора у Львові)⁴. Він залишив тільки найбільш необхідні виправлення й зберіг оригінальне написання текстів російською мовою (вміщуючи переклад польською в посторінкових примітках), повернув мемуарам назву, надану автором, – «*Pamiętnik mojego życia*» («*Спогади мого життя*»), розбив текст на розділи й опрацював ґрунтовні примітки, розміщені в кінці томів. Крім двох уже друківаних додатків до спогадів, Кєневич вмістив ще один – «*Wyszczególnienie spraw przeze mnie w drodze kompromisów, działań, opiek i egzekucji testamentów załatwionych tudzież urzędów publicznych sprawowanych*» («*Детальний перелік справ, владнаних мною шляхом компромісів, поділів, опік і виконання заповітів, а також публічних справ, якими я займався*»), котрий вагомо доповнює відомості про громадську діяльність Бобровського та й,

¹ Kieniewicz S. Przedmowa wydawcy... – S. 10.

² Spasowicz W. Wiadomość o Tadeuszu Bobrowskim... – S. 38; Bobrowski T. Listy do Conrada... – S. 211.

³ Kieniewicz S. Przedmowa wydawcy... – S. 5.

⁴ Ibid. – S. 22.

врешті, про саму епоху. Видання 1979 р. також містить іменний і географічний покажчики, які суттєво полегшують роботу дослідникам.

Літературну вартість спогадів залишимо на суд літературознавців, при нагоді лише подаємо оцінку І. Франка, який критикував їх за сухість, шаблонну характеристику осіб, викладення матеріалу «стилем судового протоколу»¹. Перші критики також закидали мемуаристу провінціалізму й русизми, однак вони значною мірою надають оповіданню місцевий колорит.

Автор розпочинає спогади від раннього дитинства (1833) і доповоджує їх до 1860-х рр. Автобіографічні та родинні матеріали є кісткою оповіді, натомість аналіз суспільно-політичного життя Правобережної України – її провідною ниткою в хитросплетінні поданої мемуаристом сили-силенної історій про його товаришів, колег, знайомих, що часто розпочинаються з генеалогічних відомостей, а закінчуються подробицями про оточення героя розповіді. Перед читачем проходить ціла галерея реальних осіб від найдрібніших шляхтичів до магнатів, від урядників найнижчих щаблів до державних діячів, від гувернерів до наукових світил Києва й Петербурга.

Що стосується масштабних історичних подій, процесів і явищ, то в першому томі спогадів, названому автором «*O sprawach i ludziach mojego czasu*» («Про справи й людей мого часу»), висвітлено крах повсякденного, із законсервованими старопольськими порядками життя пасивного шляхетського загалу Південно-Західного краю внаслідок розгрому Листопадового національно-визвольного повстання. Крім того, детально описано змову Шимона Конарського (1836 – 1838), її поширення й розгром на Правобережній Україні, проаналізовано відхід шляхти від публічного життя після 1831 й 1838 рр., загальну апатію та депресію й породжене цим таке явище, як балагульщина – захоплення шляхетської молоді простацькими витівками й авантюрами в дусі польського поверхового українофільства. Багато уваги в першому томі приділено розвитку освіти на Правобережній Україні в 1840-х роках, особливо домашньому вихованню й тим закладам, у яких навчався мемуарист; а чи не найпроникливіша розповідь присвячена польському товариству в Петербурзі часів його університетських студій (виділена в другому виданні в окремий розділ «*Kolonia polska nad Newą*» [«Польська колонія над Невою»]).

Серед найдокладніше висвітлених тем другого тому, який має назву «*Wspomnienia wieku dojrzałego*» («Спогади зрілого віку»), – введення інвентарів 1848 р., вплив Кримської війни на польське середовище, роль польських поміщиків у підготовці селянської реформи 1861 р. у контексті діяльності дворянських комітетів для поліпшення побуту поміщицьких селян на Правобережній Україні, згодом спільної комісії трьох тамтешніх губерній і нарешті Головної редакційної комісії в Петербурзі, а також маніфест 19 лютого 1861 р. та VII статут, який регулював звільнення селян від кріпосної залежності в Київській, Волинській та Подільській губерніях.

Від селянської реформи мемуарист переходить до Січневого

¹ Франко І. Нові причинки... – С. 194.

національно-визвольного повстання. Проаналізувавши його причини, Бобровський серед основних внутрішніх причин визначив репресії царату проти польської суспільності після Листопадового повстання та конарщини. Натомість найважливішим зовнішнім чинником він вважав полегшення зв'язків із Європою після початку правління Олександра II, коли польська молодь масово виїздила за кордон (на навчання, у подорожі тощо), де «потрапляла в обійми крайніх польських і всесвітніх революціонерів», які під впливом успіхів П'ємонту на шляху національного об'єднання Італії (1859) почали пропагувати повстання в Росії¹. Відтак і старше покоління почало приєднуватися до патріотичного руху в 1861 – 1863 рр., утім плекаючи надію опанувати й скерувати його в мирне русло.

Сам Бобровський належав до вузького кола польських діячів, які тверезо дивилися на справи й навіть наважувалися, наражаючись на звинувачення в боягузтві, протестувати проти розвитку руху в західних губерніях Російської імперії, де поляки становили невеликий відсоток населення й до того ж представляли в основному землевласницьку верхівку. На сторінках мемуарів він виступає справжнім ідеалістом, пропагуючи встановлення «рівноправ'я не тільки цивільного, але й суспільного, і звичаєвого в стосунках з місцевим людом та надання йому послуг, які в правильно й розумно організованих суспільствах, свідомих завдань і цілей суспільного життя, цивілізованіші, досвідченіші та багатші верстви повинні надавати менш щасливо забезпеченим!..»²

Кадр за кадром перед нами постають події, що передували Січневому повстанню: жалобні богослужіння в місцевих костелах навесні 1861 р. після розгрому патріотичних маніфестацій у Варшаві, розгортання руху щодо підготовки повстання, діяльність комітетів «білих» і «червоних», обговорення адреса до царя з проханням про адміністративне приєднання Київської, Волинської та Подільської губерній до Королівства Польського й боротьбу між прибічниками «руху» й «за адрес».

Особливо детально він зупинився на подіях, пов'язаних із вищеназваним адресом у Подільській губернії, коли місцева шляхта вирішила перейти від слів до дії й підготувала цей документ під час шляхетських виборів 1862 р. Адрес, відредагований Леонардом Совінським і Леопольдом Якубовським та підписаний усіма повітовими й губернським маршалками шляхти, навіть тими, хто початково виступав проти нього, був надісланий цареві (надрукований у журналі Міністерства внутрішніх справ за 1863 р.). Відповіддю на нього став арешт усіх причетних осіб за звинуваченням «у прагненні відірвати від імперії частину її провінцій»³. Вивезені до Петербурга прихильники адреси після кількомісячного ув'язнення в Петропавлівській фортеці за вироком сенатського суду були заслані вглиб Росії.

Описуючи наростання руху на Правобережній Україні на початку 1863 р., мемуарист зупиняється на Київських контрактах, які відкрилися в

¹ Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia... – T. 2. – S. 443.

² Ibid. – S. 444 – 445.

³ Ibid. – S. 461.

лютому, тобто вже після січневих подій у Варшаві. На них прибула надзвичайно велика кількість польських поміщиків, зацікавлених найчастіше не майновими питаннями. Основна маса, що складалася з людей нерішучих, бажала знати, «що відбувається і до чого йде», та очікувала, «позбавлена власних переконань, остаточного імпульсу від обставин», у який бік її попхне!...»¹ На контракти прибув і штаб руху, маючи тут найкращі можливості для контактів із закордонним повстанським керівництвом і для пропаганди повстання серед шляхти.

Сам Бобровський і надалі залишався відкритим противником повстання. Участь у підготовці проекту селянської реформи висунула його в перші шеренги громадських діячів Київщини. У зв'язку з цим Провінційний комітет на Русі (орган Центрального національного комітету «червоних» в Україні) неодноразово пропонував йому очолити під час планованого повстання Липовецький повіт, де він мав маєток, або Сквирський, де постійно мешкав. Так, одну з пропозицій, за словами мемуариста, передав йому член комітету, пізніше відомий історик й етнограф Александер Яблоновський. У відповідь Бобровський у черговий раз заманіфестував своє переконання в шкідливості та провальності повстанського руху на українських землях. Зокрема твердив: «Як далеко він може розвинутися в Королівстві [Польському], де люд і міщанство є польськими, судити не буду, але в нас жоден рух навіть двадцять чотири години не зможе втриматися, селяни його задушать, а ви, панове, викликаючи його, губите край і робите революцію на користь Олександра II»².

Майже всі організатори повстанського руху вірили в підтримку майбутнього повстання з боку українського селянства й намагалися переконати в цьому шляхетський загал. Однак Бобровський ясно усвідомлював, які настрої панують серед селянства щодо поміщиків, переважну частину яких на Правобережній Україні становили поляки. Крім того, дуже невдало був обраний час для повстання, який збігся з розгортанням селянської реформи. Бобровський точно передбачив і намагався переконати в цьому, зокрема, і Яблоновського, що селяни сприймуть виступ своїх панів як боротьбу проти їхнього звільнення від кріпосної залежності й будуть з ними розправлятися³.

За словами мемуариста, влада від місцевої аж до Петербурга була добре поінформована про повстанські приготування на Правобережній Україні, однак зайняла вичікувальну позицію. Він не мав ніяких сумнівів щодо її тодішніх намірів: допустити до вибуху повстання, щоб потім нанести якомога сильніший удар, який мав не лише придушити національно-визвольну боротьбу поляків, але й у перспективі звести до мінімуму польський вплив на Правобережній Україні⁴. Що стосується його особисто, то Тадеуш Бобровський був упевнений, що користується довірою влади й неодноразово наводив докази цього. Він не знав, що з огляду на те, що його брат Стефан,

¹ Ibid. – S. 477.

² Ibid. – S. 479.

³ Ibid. – S. 479 – 481.

⁴ Ibid. – S. 481.

сестра Евеліна та швагер Аполло Коженювський брали участь у польському патріотичному русі, генерал-губернатор Іларіон Васильчиков, підозрюючи, «що все сімейство Бобровських надто неблагонадійне в політичному відношенні», розпорядився (24 квітня 1862 р.) встановити за Тадеушем і його матір'ю таємний поліцейський нагляд¹. Однак він таки не зазнав будь-яких особистих переслідувань чи репресій.

Мемуарист детально описує хід повстання на Київщині в кінці квітня – травні 1863 р., його учасників і керівників, озброєння, зіткнення з російськими військами. Неорганізовані й малочисельні виступи розрізаних повстанських загонів у різних повітах були швидко розгромлені російськими військами, зокрема у Сквирському й Таращанському повітах за два-три дні, у Бердичівському – за тиждень. Київські повстанці (близько 200 студентів і старших гімназистів) одразу ж після виходу з Києва були оточені й заарештовані без бою, липовецький й уманський загопи взагалі не виступили. Поділля відмовилося від збройної боротьби. На Волині повстанський рух хоч і охопив значну територію, але був «не менш ефемерним», ніж у Київській губернії, за винятком загону під керівництвом Едмунда Ружицького².

Збулися всі найгірші прогнози Бобровського й щодо участі селян у розгромі та переслідуванні повстанців із надією отримати в нагороду їхнє майно. Особливо жорстоко розправилися селяни з повсталими поляками в Житомирському повіті. Мемуарист також повідомляє про факти нападу селян на поміщицькі маєтки під приводом переслідування учасників повстання, зокрема про розгром двору його 70-річного дядька Миколая Бобровського в с. Солотвині Житомирського повіту³. Не допомогла повстанцям і «Золота грамота», яка оголошувала розкріпачення селян і надання їм землі, і, без сумніву, розповсюджувалася з метою залучення українського селянства до повстання. Селяни приймали ці грамоти, однак не вірили в них. Бобровський згадує про трагічний похід загону Антоні Юр'евича, який складався з 21 чоловіка віком від 15 до 25 років. 27 квітня 1863 р. у с. Соловіці Радомиського повіту вороже налаштовані селяни, підбурювані місцевими попами, убили дванадцятьох учасників походу, а решту тримали до прибуття російського військового загону⁴.

Після розгрому Січневого повстання на Київщині в губернському центрі розпочався «судний день». Київська фортеця була переповнена повстанцями й не тільки – до в'язниць потрапили й деякі землевласники, непричетні до повстання, однак опосередковано скомпрометовані участю у визвольному русі службовців із їхніх маєтків (наприклад, Константи Плятер, власник Іллінецького ключа в Липовецькому повіті, і Юзеф Млодецький, власник Кошоватського маєтку в Таращанському повіті)⁵.

¹ Восстание 1863 года: Материалы и документы. – К., 1963. – Т. I: Общественно-политическое движение на Украине в 1856 – 1862 гг. – С. 258.

² Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia... – Т. 2. – S. 483 – 503.

³ Ibid. – S. 489.

⁴ Ibid. – S. 492.

⁵ Ibid. – S. 494.

Довести свою невинність їм було вельми важко – проти них часто свідчили селяни, переконані, «що як пана не стане, їм дістануться його землі та ліси», і часто підбурювані до фальсифікації свідчень урядниками різних рівнів, які прагнули вислужитися та, звісно, теж отримати якусь частку з конфіскованих маєтностей. Так, помічник липовецького справника Куровський «узяв собі за завдання майже всіх маєтніших поміщиків Липовецького повіту очернити, підмовляв і вчив селян та нарешті призвів до того, що кільканадцять було заарештовано й відкрито проти них справи». Однак у цій групі опинився й відомий підприємець Юзеф Ярошинський, який зумів довести свою безвинність. У ході перевірки його справи було встановлено фабрикування свідчень і проти інших жертв Куровського. Показово, що сам помічник справника, хоч і виведений на чисту воду, покараний не був¹.

Деякі вчорашні противники повстання, у тому числі й Тадеуш Бобровський, надавали всіляку допомогу ув'язненим і їхнім родинам. Мемуарист описує й дуже своєрідну тактику, обрану того часу польським аристократичним товариством (Браніцькі, Собанські, Володковичі, Понятовські, Мощенські й інші), що зібралося в Києві. Лише деякі з них прибули до губернського центру у службових чи приватних справах, натомість переважна більшість осіла в Києві з родинами після розгрому повстання, почувуючись безпечніше під оком у влади, якій різними способами декларувала свою лояльність, щоб врятувати власні позиції та допомогти співвітчизникам.

Бобровський описує їхні спроби «зблизитися з місцевими офіційними колами на ґрунті світських стосунків і впливів через пані» на численних обідах, раутах і балах, а також реакцію оточення: «Київські забави викликали бурчання сільських кіл, які були менше втаємничені у «велику політику», а може й не вірили в результативність її засобів і більше дбали про національну гідність; вони шокували навіть поважних росіян, як, наприклад, того мого шановного київського купця-старовіра, який мені сказав оці гіркі, але правдиві слова: «Ваши веселяться, кажеться не на что? Должно-быть, на смерть»; натомість з уст п[ані] Собанської, дружини Фелікса (уродженої гр. Лубенської), вийшла фраза на захист «політики стосунків», яка ніби мала окреслити прикре становище: «На гробі вітчизни танцюємо через любов до неї»².

Мемуарист засуджує ці забави як недоречні в такий трагічний момент і політику, що на них спиралася як неефективну й таку, у якій втрачається національна й особиста гідність³.

Тим часом царська репресивна машина набирала обертів. Попри «дипломатію» польського світського товариства в Києві та особисті заходи всіх зацікавлених осіб, слідчі справи множилися, а вирокі виносилися все суворіші. Так, були розстріляні начальники повстання: Сквирського повіту

¹ Ibid. – S. 501.

² Ibid. – S. 498 – 499.

³ Ibid. – S. 499.

Пьотр Хойновський, Таращанського – Адам Зелінський (обидва через повстання залишили російську дійсну службу в офіцерському званні), Бердичівського – Платон Кжижановський, экс-офіцер російських військ й експовстанець 1831 р. Страчено також ще двох бердичівських повстанців – Владислава Падлевського й Тадеуша Раковського, звинувачених у безпосередній участі у винесенні та здійсненні смертного вироку наглядачеві Ротмістрівської поштової станції (у Липовецькому повіті) Таксу, який був шпигом і перехоплював кореспонденцію. На думку Бобровського, обидва «стали жертвами жадібності вдови повішеного», яка обмовила повстанців із надією отримати їхні маєтки¹. Розстріляно Ромуальда Ольшанського, повстанського начальника м. Києва, і Кароля Рудзького, мирового посередника Радомишського повіту. Багато повстанців, засуджених на смерть, отримали помилування зі зміною вироку на довічні важкі роботи. Інші учасники національно-визвольного руху також були засуджені на довічні або тимчасові важкі роботи. В усіх повстанців конфісковувалися маєтки².

Останні сторінки спогадів підсумовують усі трагічні наслідки Січневого повстання для польської людності в Україні. Мемуарист із болем констатує, як після повстання всі західні губернії, що після поділів Речі Посполитої називалися «присоединенными», потім – «возвращенными», були оголошені як «край исконно русский». Особливо його пригнічує знищення «слідів і пам'ятників нашої цивілізації», щоправда, як людина освічена, прогресивна й об'єктивна, він не може не визнати, що ця «цивілізація» була прищеплена тут на чужій землі й «не без використання переваги й сили»³.

Бобровський детально описує заходи уряду, спрямовані на підрич майнової потужності поляків, – конфіскацію й примусовий продаж маєтків повстанців, а також заборону полякам купувати землі на Правобережній Україні (1865). Останній указ намагалися обійти, укладаючи формальні багаторічні заставні чи орендні договори. Однак указом від 27 грудня 1884 р. перші були скорочені до 10 років, другі – до дванадцяти, із переходом після закінчення вказаного терміну на грошові розрахунки. Мемуарист також згадує в цьому контексті про підприємливого Юзефа Ярошинського, який добився дозволу набувати маєтки як компенсацію за вищезгадуване незаконне ув'язнення⁴.

Негативні наслідки для польського землеволодіння на Правобережній Україні мало й оголошення «примусового викупу» селянами їхніх наділів зі зменшенням на 20% визначеної законом 1861 р. вартості землі (указ від 30 липня 1863 р.). За підрахунками Бобровського, внаслідок цих і пізніших (під час підготовки відповідних документів) занижень вартості землі поміщики під час викупу землі отримали тільки 40% її дійсної вартості. Крім того, у 1863 р. із метою компенсації державних втрат унаслідок повстання на всіх польських землевласників у західних губерніях Російської імперії була

---

¹ Ibid. – S. 502.

² Ibid. – S. 501 – 502.

³ Ibid. – S. 504.

⁴ Ibid. – S. 501, 511.

накладена контрибуція в розмірі 10% від прибутків, зменшена указом від 31 грудня 1870 р. до 5% (т. зв. «пятипроцентный сбор с лиц польского происхождения»). Цей «податок із національності» проіснував до революції й становив близько 60% від усіх інших податків, які сплачували поміщики за окладним листом¹.

Особливо сильним ударом для поляків у Південно-Західному краї було також майже повне їх відсторонення від державної служби й обмеження громадської діяльності. Того часу найактивніші польські діячі (переважно з середньої шляхти) зосередилися на «рятувальній суспільній акції»². В умовах загальної депресії, що охопила польське шляхетське середовище, вони добровільно взяли на себе обов'язок допомагати іншим співвітчизникам у вирішенні спірних майнових питань чи приватних конфліктів, надавати матеріальну й моральну підтримку родинам, які втратили своїх годувальників, опікуватися сиротами. До найдієвіших Бобровський відносить Зигмунта Прушинського, Александра Садовського, Зигмунта Червінського, Зигмунта Старорипінського, Владислава Гурського, Титуса Орліковського, Леона Модзелевського, Леонарда Янковського, Владзімежа Чарновського та Маріана Васютинського. До них також, без сумніву, належав і сам мемуарист, який зараховує роки після розгрому повстання до «найрухливіших і найдієвіших» у своєму житті³. За словами В. Спасовича, «як євреї до рабина, тягнулися до Бобровського шляхта і нешляхта, аби їм радив і їх судив»⁴. Це підтверджує і вищезгадуваний додаток до спогадів «Детальний перелік справ, владнаних мною шляхом компромісів, поділів, опік і виконання заповітів, а також публічних справ, якими я займався», який містить 90 пунктів (із них 20 торкаються справ до 1863 р., решта – пізніших). Серед цих справ 77 були майновими й охоплювали загалом близько 18 ½ млн. рублів⁵.

Бобровський виконував функції опікуна численних сиріт зі шляхетських родин, безкорисливо й сумлінно переймаючись їхніми матеріальними справами, побутом, навчанням і вихованням. Серед вихованців Бобровського були діти Северина Сирочинського (Тадеуш, Леон, Агатон, Станіслав, Марія та Юлія), Віктора Фльорковського (Юзеф, Юліуш і Тадеуш), барона Густава Таубе (Артур, Александер, Роман, Густав, Кароліна та Яніна), а також Маріан та Клементина Вільчинські і його племінники – Станіслав і Тадеуш Бобровський та вже згадуваний Юзеф Коженювський (Джозеф Конрад)⁶.

Остання з названих опік принесла йому значно більшу славу, ніж мемуари, адже ні один з біографів Конрада не оминає своєю увагою його дядька й опікуна, якому, за словами письменника, він завдячував «будь-якими позитивними сторонами» свого характеру⁷. Опубліковано листи Бобровського

---

¹ Ibid. – S. 509 – 510.

² Ibid. – S. 519.

³ Ibid.

⁴ Spasowicz W. Wiadomość o Tadeuszu Bobrowskim... – S. 36.

⁵ Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia... – T. 2. – S. 520, 530 – 541.

⁶ Ibid. – S. 464, 520.

⁷ Kieniewicz S. Przedmowa wydawcy... – S. 13.

до Джозефа Конрада (оригінали зберігаються в Національній бібліотеці у Варшаві): у кількох збірних томах кореспонденції Конрада й окремо¹. Вони становлять найважливіше джерело інформації про юні літа письменника.

Цікаво, що попри всі репресивні заходи царату проти поляків після Січневого повстання, Бобровський до кінця залишається вірним своїй симпатії до Олександра II, а його правління визначає «однією з найкращих сторінок історії Росії»². Мемуарист згадує й про вбивство імператора, зокрема, що воно викликало в середовищі поляків «майже загальне співчуття до жертви запеклості й невдячності власних співвітчизників, а також обурення проти виконавців тієї жахливої катастрофи»³. Усю вину за наслідки Січневого повстання він фактично перекладає на самих його учасників, а національно-визвольний рух вже не сприймає як перепону на шляху до асиміляції поляків, як робив це, аналізуючи Листопадове повстання й конарщину.

Для всіх дослідників Січневого повстання мемуари Бобровського також мають першочергову вартість як джерело біографічних відомостей про його рідного брата Стефана (1841 – 1863), співтворця таємного Провінційного комітету на Русі (1862) та одного з організаторів Січневого повстання в Королівстві Польському, а також швагра Аполло Коженьовського, поета й перекладача, провідного діяча табору «червоних».

Звичайно, спогади Бобровського не уникли суб'єктивності в окремих характеристиках та деяких помилок у датуванні подій. Попри це, вони захоплюють величезним фактологічним матеріалом, що торкається Правобережної України, достовірність якого підтверджують інші мемуаристи, а також архівні матеріали (пов'язані з Січневим повстанням, польським землеволодінням тощо). Певні ж мовні та стильові недоліки компенсуються щирістю й відвертістю оповіді.

На завершення хочемо лише приєднатися до твердження Івана Франка, яке зроблене щодо першого тому, але актуальне для мемуарів загалом: «Історик мусить раз у раз заглядати до нього і для тисячі різних справ знайде тут коли не факти, то бодай вказівки»⁴.

---

¹ Bobrowski T. Listy do Conrada. – Warszawa, 1981.

² Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia... – T. 2. – S. 60.

³ Ibid. – S. 517.

⁴ Франко І. Нові причинки... – С. 240.

**1.3. Деконструкція бунту:
Михайло Муравйов, «Вісник» і Січневе повстання**

Норберт Моравец
(Ченстохова)

Любой государственный деятель, честно выполняющий свой долг, отказывающийся становится марионеткой внешних сил — и в прошлом, и в настоящем немедленно подвергается изощренной травле самозванных «оппозиционных» судей. Но действует эта оппозиционная загонная охота лишь на слабые души, а сильных укрепляет в сознании своей правоты и правильности избранного пути служения народу¹.

I. Події Січневого повстання, безсумнівно, мали серйозні військово-політичні й разом із тим ідеологічно-пропагандистські виклики для російських політиків². Проблема була особливо важлива, оскільки з'ясувалося, що членами «польських гуртків» були не тільки поляки-католики, але й ширші верстви населення з західних територій імперії, насамперед ті, хто не так давно міг повернутися в лоно російської православної церкви (Полоцьк 1839 р.) – уніатські русини. Таким чином, із пацифікацією повстання, убивствами, ув'язненнями, сибірською каторгою, конфіскаціями маєтків акцент було зроблено на кінцевому результаті проведення далекосяжної «роботи», спрямованої на зміну соціальних переконань. Незабаром до найрізноманітніших російських фобій було додано переконання про «загрозу імперії» й «польські інтриги»³. Ці переконання, згідно з якими поляки були відповідальні за всі негаразди в Росії, стали аргументом для атакування всього, що було пов'язане з польською ідентичністю, а половина всієї польської ідентичності ототожнювалася зі шляхетським аристократизмом⁴. Досить згадати виборчу діяльність Юрія Самаріна, який у співпраці з Миколою Мілютіним виступав за підтримку польського селянина, носія «слов'янської душі» в боротьбі з повсталою латинізованою шляхтою⁵, чи також діяльність Михайла Муравйова – активного учасника придушення повстання в Литві. У зв'язку з цим потрібно відповісти на питання про зв'язок

¹ Табачник Д.В. Как «вешатели» спасали Россию (рус.). // Еженедельник – 2000. – Режим доступа: <http://2000.net.ua/2000/forum/mnenie/80750>, (dostęp sierpień 2014 r.).

² Praca stanowi zmodyfikowany fragment artykułu: Morawiec N. Powstanie styczniowe, zachodniorusizm, a metafora zjednoczenia. // Powstanie styczniowe w regionie częstochowskim i w województwie kaliskim (1863 – 1864). / red. Trąbski M., Morawiec N., Szwed R.W. – Częstochowa, 2014. – S. 243 – 264.

³ Див.: Morawiec N. Polskie dążenia niepodległościowe a tzw. rosyjska historiografia cerkiewna (1772 – 1917). // Księstwo Warszawskie w historii i tradycji napoleońskiej (1807–2007). / red. Bucholc-Srogosz K. i Trąbski M. – Częstochowa, 2008. – S. 319 – 339.

⁴ Там само: Historiografia jako element kształtowania unickiej tożsamości. Unia i unicy w twórczości historycznej Józefa Siemaszki. // Болховітіновский щорічник – 2009. / ред. Ластовский В. – Київ, 2010. – С. 197 – 213.

⁵ Walicki A. Rosja, katolicyzm i sprawa polska – Warszawa, 2003. – S. 106.

Муравйова з подіями Січневого повстання. Цікавим є не стільки військово-адміністративна діяльність «пацифікатора», який у російській традиції отримав прізвисько «Віленський», а в польській – «Вішатель», а швидше його зусилля щодо створення історіософської інтерпретації повстання. З цією метою й проаналізовано «Щоденники» генерал-губернатора й опублікований під його інтерпретаційним керівництвом «Вісник Південно-Західної і Західної Росії» (перейменованого на «Вісник західної Росії»).

II. Михайло Муравйов (1796 – 1866) – граф, російський політик і військовий. Закінчив фізико-математичний факультет Московського університету. Як молодий офіцер брав участь у війні з Наполеоном у 1812 р. (був поранений під Бородіно). У 1826 р. був арештований у ході розслідування повстання декабристів. Звільнившись від обвинувачень, став захисником самодержавства, закоренілим консерватором і російським націоналістом. У 1827 р. став вітебським віце-губернатором, у 1828 р. – могілівським губернатором, у 1831 – 1835 рр. – гродненським губернатором, а вже в 1863 – 1865 рр. був призначений генерал-губернатором Литви, отримавши завдання нещадно придушити Січневе повстання.

Організована Муравйовим украй жорстока й кривава антиповстанська акція була/є по-різному оцінена. Призвів до цього той факт, що ця оцінка була/є залежна від національної ідентичності та конфесійної приналежності дослідників. На сьогоднішній день історичні наративи змальовують рафіновану схожу на сталінсько-гітлерівську політику холодного¹, полюбляючого кров «кацапа», жорстокого Нерона, який мордує патріотичну молодь і її духовних пастерів², разом із тим патріота, героїчного визволителя народу, захисника Росії від «панів» і «ксьондзів», покровителя російськості й православ'я³.

---

¹ Ulam A.V. Prophets and Conspirators in Pre-Revolutionary Russia. – New Brunswick-New Jersey, 1998 – P. 8.

² Tarnowski St. Przedmowa wydawców // Pamiętniki hr. Michała Mikołajewicza Murawiewa... – S. 9 – 10.

³ Див.: Бендин А. Образ виленского генерал-губернатора М.Н. Муравьева в современной белорусской историографии // Беларуская думка: общественно-политический и научно-популярный журнал Администрации Президента Республики Беларусь. – Минск, 2008/(июнь) – С. 42 – 46; Известно, что в вооруженных выступлениях на территории Северо-Западного края приняло участие около 77 тысяч повстанцев. Следовательно, различного рода уголовным наказаниям было подвергнуто всего лишь 16% их участников. Остальные сумели вернуться домой, не понеся наказания. Если подавляющее большинство этих людей, изменивших присяге и нарушивших закон, не понесло никакого наказания, то по каким же тогда критериям оценивать поведение М.Н. Муравьева по отношению к этой массе повстанцев, которые с юридической точки зрения были государственными преступниками?». – Там само. – С. 43.; Гигин В.Ф. Оклеветанный, но не забытый (Очерк о М.Н. Муравьеве-Виленском) // Нёман: журнал. – Минск, 2005. – Вып. 5 – С. 127 – 139. Защищая Муравьева, автор писал: «Касательно вопроса о смертных казнях, нужно сказать, что все они совершались лишь по приговорам военно-полевых судов, после тщательного разбирательства. Так, следствие по делу Калиновского длилось больше месяца после его ареста. Вообще, читая описания убийств и прочих преступлений, совершенных мятежниками, поражаешься сдержанности российских властей. Главари банд, поняв, что белорусское население не оказывает им никакой поддержки, буквально зверели. Невинных людей резали, забивали кольями, пиками, косами, убивали в городских подворотнях. Среди жертв – православные священники, солдаты и офицеры, крестьяне, помещики, отошедшие от мятежа. О размахе террора свидетельствуют слова

Інтерпретацію вжитих дій відносно повстанців зробив сам Муравйов у написаних за 5 місяців до смерті «Щоденниках»¹. Головна ідея цієї праці була не стільки у висвітленні антиповстанської роботи, як у переосмисленні політики об'єднання, що призводила до русифікації західноросійського краю. Багаторазово згадував про стимули, які привели до біскупа Йозефа (Йосифа) Семашко (1798 – 1868) у справі впровадження ще більш жорстоких заходів стосовно уніатського питання. Власне саме Муравйов мав долучитися до проведення в 30-х рр. акції повернення іконостасів до уніатських костелів, впровадження в них православної літургії, боротьби з базиліанами². У той час, як сам багаторазово повторював, змушений був зберігати досягнення об'єднання від політичних інтриг в урядово-церковних колах. Давайте не будемо забувати, що старання Семашко по об'єднанню уніатів з православною Церквою не були підтримані всіма російськими політичними групами³. Власне, ці політично-організаційні перешкоди мали бути настільки серйозні, що Семашко вирішив відмовитися від планів об'єднання і вступити до православного монастиря. Харизма та визначення ієрархії, з допомогою Муравйова, однак допомогли йому їх закінчити⁴. Однак Полоцький акт 1839 р. не вирішив основних організаційно-адміністративних проблем, не припинив політичних суперечок. Гарантована політична опіка російської влади й виділена значна кількість фінансових ресурсів, не допомогли у швидкому темпі домогтися цілковитої русифікації білоруських й українських земель. Розв'язком мало стати «моральне переналаштування духовенства» і разом з тим «звільнення селян від впливу і ярма католицьких панів, які не дозволяли своїм підданам вільно приймати православну релігію»⁵. Це моральне переналаштування вимагало нового «розуміння» специфіки західноруських земель провідними російськими політиками, у першу чергу правильне трактування – перекрученої ідеологічними противниками історії західноруських земель. Муравйов наполягав, що то російські політики мусять зрозуміти небезпеку полонізму й католицизму, тому що, на його думку, слова *поляк* і *католик* для широких кіл російської громадськості були синонімами. Тому, послаблення цього польсько-католицького елемента має бути головним політичним завданням імперії⁶. Однак, як скаржився Муравйов, російські

одного из приказов мятежников, авторство которого приписывается Калиновскому: «Пан будет лихой – пана повесим, как собаку! Мужик будет плохой – то и мужика повесим...». И вешали. Доподлинно известно, что в боях с мятежниками отдали свои жизни 1174 российских солдат и офицеров. Точного же числа жертв повстанческого террора не известно до сих пор. Исследователи называют разные цифры: от нескольких сотен до многих тысяч. Кстати сказать, террористические группы мятежников назывались «кинжальщики» и, особо подчеркнем, «жандармы-вешатели». Так что своему главному врагу эти господа дали прозвище, что называется, по Фрейду». Там само. – С. 130.

¹ Pamiętniki hr. Michała Mikołajewicza Murawiewa («Wieszatela») (1863 – 1865) pisane w roku... 1866. – Kraków, 1896.

² Там само. – С. 84 – 85.

³ Там само. – С. 85 – 86.

⁴ Там само. – С. 86.

⁵ Там само. – С. 86.

⁶ Там само. – С. 87.

політики цього не розуміли, він звинуватив їх у низькопоклонстві перед полонофільськими ідеями, які поширювалися з західноєвропейських країн. Муравйов бачив причини такої позиції в незнанні історії Центрально-Східної Європи. Власне, з погляду історичної перспективи легше було виявити вічного ворога для Росії та православної Церкви – «польський характер», а також необхідність злиття російської спільноти з Росією¹.

Із погляду такої ретроспективи нам легше, буде зрозуміти всі «адміністративно-військові» дії генерал-губернатора. Дивлячись, у залежності від того, як інтерпретувати, на вчинки губернатора, потрібно визнати, що вони були проникнуті історичною рефлексією, вірою в необхідність захищати вічні закони російського народу й православної церкви.

У його «Щоденниках» можна побачити глибокі переконання в тому, що землі Великого Князівства Литовського мають литовсько-руське коріння й були заселені культурною спільнотою, яка була насичена руськими й православними елементами. Польсько-католицька експансія, політичні й релігійні унії, які є частиною запланованої акції колонізації й латинізації литовсько-руського населення, призвели до його відділення від руської (російської) і візантійської культурної спадщини. Повернення литовсько-руських земель до Росії мало відбутися в результаті поділів Речі Посполитої. Однак фактичне об'єднання з руським і православним елементом було утруднене у зв'язку з антиросійською й антиправославною діяльністю польської шляхти, яка мала політичний вплив і фінансові ресурси².

Заходи Муравйова після Січневого повстання були нічим іншим, як спробою «відновити» національно-конфесійний порядок, який постійно порушувався польсько-католицьким елементом, що прагнув до політично-економічного визиску руської громади. Потрібно було не стільки посилити терор, масові розстріли, контрибуції й конфіскації, як змінити, на думку Муравйова, украй поблажливе ставлення росіян до самих поляків³. Така зміна взаємостосунків мала своїм результатом загальну «офіційну» недовіру до шляхти й католицьких священників, розгляд їх як потенційних польських бунтівників. Потрібно було завдати удару по чиннику, який призводив до повстань, тобто аристократичній сутності шляхти, а сутність та була вибудована на основі шляхетських прав і власності на землю, домінуванням над селянами та їх освіченістю.

Муравйов заборонив придбання земель поляками/католиками, направляв на польські землі російських колоністів, надавав російським чиновникам конфісковані маєтки, русифікував шкільну освіту⁴. Окрім шляхетських

¹ Там само. – С. 109.

² Там само. – С. 87.

³ Ананьев С.В. Конфессиональная политика М.Н. Муравьева на посту генерал-губернатора Северо-западного края в 1863 – 1865 г. // Славянский сборник. – Саратов, 2008. – Вып. 7. – С. 40.

⁴ Interpretację działalności Murawjowa z punktu widzenia rosyjskiego urzędnika czytelnik znajdzie: Имеретинский Н.К. Воспоминания о графе М.Н. Муравьеве // Исторический вестник. – 1892. – Т. 50. – № 12. – С. 603 – 643. Imertyński pisał: «В.И. Назимовъ могъ по справедливости сказать: «Я подавиль вооруженный мятежь, истребилъ всеѣ сколько нибудь значительныя шайки, а Муравьеву достались лишь остатки, совершенно ничтожныя. Такъ чего же еще можно было отъ меня

поміщиків, головну небезпеку вбачав в ієрархах Католицької Церкви обох обрядів, самовпевнених через своє привілейоване становище й гарантовані російською владою права та привілеї. Таку позицію потрібно було зламати, а надані права та привілеї відібрати, адже це був стан, який надавав підтримку усім польським повстанським виступам. Заборонялося культове богослужіння, закривалися костели, які перетворювали на церкви, відкривалися православні теологічні академії й ліквідовувалися монастирі, знищувалися придорожні каплички¹.

Унаслідок вищеперерахованих заходів вибух польського збройного повстання Муравйов мусив оцінити <...> позитивно². Налякані бунтом усередині держави, російські політики були змушені надати згоду на закінчення виробленої на початку 30-х років програми об'єднання³. Таким чином, Січневе повстання відродило політичну акцію, яка була започаткованою й помилково відхиленою в минулому. Єдиним політичним недоліком був російсько-урядовий полонізм, який після кожного польського народного повстання вимагав послідовної реалізації «ліберальної» політики щодо католицьких поляків⁴. «Щоденник» Муравйова містить список урядовців, засліплених «ліберальною» пропольською політикою, яка заохочувала поляків до нових збройних виступів, руйнувала справу щодо об'єднання⁵.

IV. «Щоденники» формулювали певний тип мислення-дій, а ці антипольські, антикатолицькі, антиаристократичні, насамперед західноруські

требовать!». Это совершенно вѣрно; но зато польскихъ магнатовъ, помѣщиковъ, шляхту, польскихъ или ополяченныхъ русскихъ чиновниковъ, Владимиръ Ивановичъ или вовсе не преслѣдовалъ, или преслѣдовалъ рѣдко и слабо. Католическое духовенство Назимовъ берегъ, уважалъ, и доносилъ государю, что прелатовъ и ксендзовъ слѣдуетъ всячески привлекать на нашу сторону, такъ какъ они имѣютъ сильное вліяніе на нашу сторону, такъ какъ они имѣютъ сильное вліяніе на умы и популярны въ народѣ. (...) Муравьевъ дѣйствовалъ прямо противоположно и въ разрѣзъ системѣ своего предмѣстника. Вооруженнымъ шайкамъ онъ не придавалъ особаго значенія, называлъ ихъ сволочью и сравнивалъ съ вѣтвями и сучьями дерева, которые вырубаются, сохнутъ, падають, но на ихъ мѣстѣ вырастають другіе, и дерево продолжаетъ расти да развѣтвляться, пока корни его цѣлы. На эти-то корни и обрушился Муравьевъ. Первымъ страшнымъ ударомъ топора было обложение всѣхъ помѣщиковъ польскаго происхожденія большимъ процентнымъ сборомъ. Эти господа, съ конца 50-хъ годовъ, употребляли свои доходы и капиталы на «офяры» (пожертвованія) въ пользу ойчизны, то-есть въ пользу мятежа. Вотъ куда помѣщались русскія деньги! Распоряженіе Муравьева положило конвць такому порядку вещей. Русскія деньги стали употребляться на русское дѣло: процентный сборъ расходовался на постройку, ремонтъ и украшеніе православныхъ церквей, на улучшеніе быта православнаго духовенства, на упорядоченіе администраціи, полиціи и другихъ, подобныхъ цѣлей, прямо противоположныхъ задачамъ мятежа. Наконецъ, поциномъ Муравьева приступлено было къ дѣйствительному осуществленію крестьянской реформы по Положенію 19-го февраля 1861 года, тогда какъ при Назимовѣ помѣщики извращали и обходили законъ, обращая реформы въ свою единоличную пользу. Благодаря помянутымъ двумъ кореннымъ мѣрамъ Муравьева, польскіе землевладѣльцы до того оскудѣли, что лишились возможности формировать, довольствоваться и содержать шайки на своемъ иждивеніи». Там само. – С. 620.

¹ Ганчар А.И. Римско-католический костел в Беларуси (1864 – 1905 гг.): монография. – Гродно, 2008. – С. 51, 64, 99, 101.

² Див.: Pamiętniki... – S. 86.

³ Там само. – S. 151 – 152, 155.

⁴ Там само. – S. 158.

⁵ Там само. – S. 158 – 159.

плани потрібно було пропагувати. Ще в передповстанський період у 1862 р. Олександр II наказав чиновникам знайти історика, який зможе висвітлити питання щодо об'єднання відповідно до російських державних інтересів. Гідним кандидатом для виконання такого завдання здавався Микола Коялович (1828 – 1891)¹, зокрема за його лояльну позицію в передповстанський період, коли він проповідував необхідність вигнання всіх «панів», тобто поляків-католиків із території «Забраних Земель» і вимагав від Муравйова організувати посполитий рух, завданням якого мало стати придушення будь-якого повстання².

Натомість популяризацією знань мали зайнятися періодичні видання. Звернімо увагу на післясичневу діяльність історично-літературного місячника «Вісник Південно-Західної і Західної Росії». Він видавався з 1862 р. у Києві (при Київському братському монастирі) вихідцем із родини уніатського священника Ксенофонтом Говорським (1811 – 1871)³. Основними завданнями журналу були: боротьба з польськими впливами й католицизмом на західних територіях Російської держави, опозиція до поширення атеїзму й нового явища, як наголошено – українського націоналізму й сепаратизму⁴. Як зазначали іноземні науковці, «науковий об'єктивізм» був творчою роботою Говорського та ще одного публіциста «Вісника»⁵. Девізом журналу стали слова: «Якщо Польща не померла, нехай помре – ми так хочемо!»⁶ «Вісник» було розділено на 4 частини: перша містила друковані джерела з історії православної та уніатської церков⁷; друга – наукові та популярно-наукові

---

¹ Morawiec N. Dialektyki ruskości. «Historia zjednoczenia zachodnioruskich unitów...». Mikołaja Kojalowicza a metafora zjednoczenia. // Ukraina – Polska – Unia Europejska. Polityczny, gospodarczy i społeczno-kulturalny wymiar współpracy. / red. K. Jędraszczyk, O. Krasiński, W. Sobczak. – Poznań, 2012. – s. 411–432; Його ж. Dekonstrukcja ruskości? «Litewska cerkiewna unia». Mikołaj Kojalowicz a metafora zjednoczenia. // W poszukiwaniu tożsamości. Język. Religia. Tożsamość. / red. G. Cyran, E. Skorupska-Raczyńska. – Gorzów Wielkopolski, 2012. – S. 143 – 165.

² Łatyszonek O. Unia a białoruski ruch narodowy od połowy XVIII do połowy XX wieku, // Metropolita Andrzej Szeptycki. Studia i materiały / red. A.A. Zięba. – Kraków, 1994. – S. 83.

³ Szerzej na temat twórczości Goworskiego, див.: Сороко С.М. Ксенофонт Говорский в «Витебских Губернских Ведомостях» // Проблемы истории литературы. – Вып. 13 – Москва, 2001. – С. 188 – 198.

⁴ Щеглов Г.Э. Вестник Западной России. // Православная Энциклопедия, под ред. Патриарха Московского и всея Руси Кирилла. – Режим доступа: <http://www.pravenc.ru/text/158252.html> (dostęp: styczeń 2013).

⁵ Литвинский А. В. Образ Польши в западноруссистской историографии второй половины XIX – начала XX вв. // История Польши в историографической традиции XIX – начала XXI вв. Материалы Международной научной конференции (Гродно, 29 – 30 октября 2009 г.). – Гродно, 2011. – С. 88.

⁶ Там само. – «Если Польша не погибла, пусть же погибнет – мы так хотим!».

⁷ Між іншим: Голос одного польскаго римско-католика, отъ лица всей польской, тогоже вѣроисповѣданія, шляхты, представленный вѣроятно на генеральный сеймъ, въ защиту подвластныхъ тогда Польшѣ русиновъ, силою обращаемыхъ въ латинство и въ унію, и противъ затѣй короля Сигизмунда III, чтобы Русь превратить въ Польшу чрезъ насильственное ихъ ополяченіе. (...) // Вѣстникъ Юго-Западной и Западной Россіи. – июль – Г. 1. – Т. 1. – Отд. 1. – Кіевъ, 1862. – С. 11–17; Проектъ объ уничтоженіи православнаго и уніатскаго вѣроисповѣданій, а также и русской народности въ русскихъ областяхъ, подвластныхъ нѣкогда Полшѣ. – Там само. – С. 17 – 54; Декретъ (Рѣшеніе) Короля Сигизмунда III, по дѣлу виленскаго православнаго Братства съ уніатскимъ митрополитомъ Іпатіемъ Поцѣмъ // Вѣстникъ Юго-Западной и Западной Россіи. – сентябрь. – Г. 1. – Отд. 1. – Кіевъ, 1862.

статті, присвячені історичній тематиці¹; третя – статті, які висвітлювали сучасні проблеми конфесійної політики²; четверта – публіцистику³.

У 1864 р. Говорський у зв'язку з фінансовими труднощами переніс редакцію з Києва до Вільно, де знайшов фінансову підтримку в генерал-губернатора Муравйова. Це вплинуло на ідеологічну суть журналу. Головною ідеєю стала боротьба з полонізмом, католицизмом й аристократизмом. «Смертельним гріхом» поляків, з погляду Говорського, був утиск «Російської церкви й народу», а публікації в галузі археології, краєзнавства, етнографії писалися в контексті «неприборканого, історичного антиполонізму»⁴. Однак написання таких робіт стало не стільки центром просування західноросійських ідей, як «центром», який виконує важку роль інтерпретатора ідеологічних рішень, прийнятих генерал-губернатором.

Уважний читач зауважить значну кількість статей, які присвячені особистим спостереженням Муравйова, розміщеним на сторінках «Щоденника». Публіцисти кожне найменше його адміністративне рішення намагалися піддати науковому обґрунтуванню, наповнити історіософським змістом, бібліографією. Потрібно було інтерпретувати важливі для конструкції західноруської ментальності заходи, як, наприклад, підтримка Муравйовим діяльності археографічної комісії чи заходів, спрямованих на відкриття музею у Вільно⁵. Це може свідчити не тільки про безпосередню «західноросійську» цензуру в текстах авторів, але й про їх політичний захист, ідеологічну інспірацію або фінансове забезпечення з метою заохочення авторів до «потрібного» висвітлення інформації.

Дуже характерною була тематика періодики. Автори статей обговорювали міжнародний контекст подій повстання, засуджували практику підтримки національних сподівань поляків правлячими колами західних держав як внутрішнє втручання в справи Росії⁶. Не шкодували похвал для

---

¹ Між іншим: Синицкий Д. Характеръ церковнаго управления въ югозападной и западной Руси предъ брестскою униєю // Вѣстникъ Юго-Западной и Западной Россіи. – декабрь. – Г. 1. – Т. 2. – Отд. 2. – Киевъ, 1862. – С. 278 – 286; Юзефовичъ В. Очеркъ жозайственныхъ отношеній въ Малороссіи на правомъ берегу Днѣпра въ XVI вѣкѣ. там само. – С. 287 – 312.

² Між іншим: Замѣтка на статью Современника «Национальная безтактность» // Вѣстникъ Юго-Западной и Западной Россіи. – июль. – Г. 1. – Т. 1. – Отд. 3. – Киевъ, 1862. – С. 1 – 20; Analiza pracy Juliana Kotkowskiego pt. «Postęp i wsteczność w dziedzinie kształcenia się języków słowiańskich rozważane. Rozprawa Doktora Juliana Kotkowskiego Kijów 1862 r.» – Там само. – С. 21 – 34.

³ Між іншим: Значеніе Кіева для Россіи // Вѣстникъ Юго-Западной и Западной Россіи. – июль. – Г. 1. – Т. 1. – Отд. 4. – Киевъ, 1862. – С. 11 – 18; Замѣтка о проэктѣ ксендза іезуита. М. Кояловича. там само, С. 35–37; Какъ ополячивалась и католичилась Русь. Историческій очеркъ Карла Шейноха (переводъ съ польскаго). там само. – С. 42 – 49.

⁴ Литвинский А.В. Образ Польши в западноруссистской историографии ... – С. 88.

⁵ Вѣстникъ западной Россіи. – Г. 3. – Т. 3 – Отд. 1. – Вильна 1865, статті: Дневникъ засѣданія Коммисіи для разбора и приведенія въ извѣстность и надлежащій порядокъ предметовъ, находящихся въ виленскомъ музее древностей. – С. I–VI, див.: С. 1 – 67; Записка о настоящемъ положеніи коммисіи для устройства виленскаго музея. – С. 68 – 74.

⁶ (И), Ответъ на рѣчь принца Наполеона, поизнесенную 18 (6) марта (1863 г.) въ собраніи французскаго сената (по случаю прошеній, поданныхъ польскими революціонерами французской націи о помощи противъ Россіи). //Вѣстникъ Юго-Западной и Западной Россіи. – мартъ. – Г. 1. – Т. 3. – Отд. 2. – Киевъ, 1863. – С. 73 – 124.

губернатора, який був глухий до всіх спроб дипломатичного тиску, цісарських прохань і скарг чи чиновницьких скарг та погроз¹. Коментували найновіші досягнення польської науки й публіцистики однаково як на від'єднаних землях, так і в еміграції². Вели полеміку з польською стороною, яка характеризувала Січневе повстання в загальнонаціональному та мученицько-рятівному контексті. Намагалися сформувати образ повстання в контексті поодиноких виступів бандитських «шайок», які вбивали росіян, православне духовенство й навіть лояльно налаштованих автохтонних русинів. Лідерами повстання мали бути колишні учасники Листопадового повстання, які після багаторічної антиросійської еміграційної діяльності (у результаті занадто ліберальної політики російських урядовців) поверталися до Росії, у той час, коли бойова «маса», яка переховувалася в лісі й була не готова до труднощів війни, шляхта часто тікала з поля битви під час найдрібніших сутичок³.

Автори праць представляли повстання в позанародному контексті, висувуючи на передній план соціальний контекст. Змальовували повстанців як втікачів, які боролися за збереження права фізичної та економічної експлуатації західноруських селян. Акцентували на невдалих спробах підбурення останніх проти Росії, і цей факт пояснювали проселянською законодавчою політикою російських монархів⁴. У їхній інтерпретації конфлікт мав у більшій мірі характер російської збройної інтервенції з метою захисту селянського стану від колонізації й латинізації, одночасно боротьби з відсталістю, замкнутістю, релігійним фанатизмом, побожними панами-поміщиками та католицькими священиками⁵.

Однак найважливішим завданням стало визначення генези повстання через аналіз різних ситуацій, що мали місце ще до початку повстання, у довгостроковій перспективі. Але цього було недостатньо, щоб показати безпосередню причину, яку висували публіцисти, тобто відмову від російського протекторату з метою підпорядкування руських селян сильнішій владі польської шляхти й католицького духовенства. У першу чергу потрібно було показати її універсальний, позадійовий характер⁶.

У той період було видано багато праць пропагандистського характеру. Прикладом може бути виданий у Вільно так званий *«Збірник документів, що вказує на вплив латинсько-польської пропаганди на російську віру та*

---

¹ Див.: статті: Шляхто-ксендзовській мятежь (Извлеченія изъ русскихъ газетъ и журналовъ) // Вѣстникъ Юго-Западной и Западной Россіи. – Октябрь. – Г. 2. – Т. 2. – Отд. 4. – Кіевъ, 1863. – С. 85–107.

² Див.: Польская Эмиграція до и во время послѣдняго мятежа 1831–1863 г.

³ Шипов Е. О нѣкоторыхъ предметахъ польскаго вопроса, требующаго разъясненія // Вѣстникъ Юго-Западной и Западной Россіи. – Октябрь. – Г. 2. – Т. 2. – Отд. 4. – Кіевъ, 1863. – С. 111–142.

⁴ Шляхто-ксендзовській мятежь (Извлеченія изъ русскихъ газетъ и журналовъ), // Вѣстникъ Юго-Западной и Западной Россіи. – августъ. – Г. 2. – Т. 1. – Отд. 4. – Кіевъ, 1863. – С. 142–198.

⁵ Слово русскаго къ мятежнымъ Полякамъ // Вѣстникъ Юго-Западной и Западной Россіи. – августъ. – Г. 2. – Т. 1. – Отд. 3. – Кіевъ, 1863. – С. 45–69.

⁶ Китченко Ф. Городло и Люблинь, или добровольная унія (1413–1569) // Вѣстникъ Юго-Западной и Западной Россіи. – августъ. – Г. 2. – Т. 1. – Отд. 2. – Кіевъ, 1863. – С. 197–112.

національності»¹, який являє собою добірку досліджень і джерел, розміщених у 1865 – 1866 рр. на сторінках «Вісника». Читач знайде в ньому «єзуїтський план» під назвою «Проект знищення православної та уніатської віри разом з руськими національностями»², а також «Таємні законодавчі акти Єзуїтів»³. Не останнє місце в праці займав Самаріновський фальсифікат – так званий Польський катехізис⁴, знайдений, як пояснювали автори, біля тіла мертвого польського повстанця. Цей «фальсифікат» ніби-то містив інструкції для польського клеру, що описували методи (часто аморальні) дій відносно Росії та Церкви.

Аналізуючи історичний процес, побудований публіцистами та істориками, слід відзначити, що він у багатьох випадках мав багато спільного. Предметом історії зазвичай виступало західноруське населення, у той час як самі історичні події було поділено на періоди, що визначалися не так роками правління російських імператорів, як їхнім ставленням до польського та католицького питання (обох обрядів).

В опублікованій на сторінках «Вісника» праці з історії Литви Павло Кукольник (1795 – 1884) стверджував, що розвиток Литви залежав від взаємовідносин між російським православ'ям та польським католицизмом. Будь-яке зміцнення на цих теренах польського елемента чи католицизму у зв'язку з неправильною, надміру ліберальною політикою російських урядовців, впливало на послаблення зв'язку литовського співтовариства з православ'ям і російським елементом. Звичайно, царювання Миколи I мало наслідком зміну характеру конфесійної політики влади, яка призвела до уніфікації Плоцького акту. У тому ж дусі були побудовані праці інших авторів⁵.

Після частин, що містять друкований джерельний матеріал та наукові статті, у «Віснику» публікували інформацію, у якій обговорювалося сучасне становище західноруської спільноти. Примітно, що вона мала характер доповнення всіх тез і зауважень, що містяться в типово історичних дослідженнях. Найчастіше торкалися польської проблематики, а бачення історії, яке виникає після їх прочитання, як правило подібне. У статтях обговорювали зростання впливу «польської партії» після Листопадового повстання в результаті помилкових рішень російських чиновників. Ці рішення призвели не тільки до ослаблення міцності російсько-православного елемента в цих областях, але, насамперед, до реактивації польської думки про

---

¹Сборникъ документовъ, уясняющихъ отношенія латино-польской пропаганды къ русской вѣрѣ и народности (изъ историческихъ матеріаловъ, помѣщенныхъ въ // Вѣстникъ Западной Россіи. – Вып. 1 – 2. – Вильна, 1865 – 1866.

²Прозкътъ объ уничтоженіи православнаго и уніатскаго вѣроисповѣданій, равно и русской народности въ русскихъ областяхъ, подвластныхъ нѣкогда Польшѣ.

³Тайныя наставленія общества Іезуитов.

⁴ Польскій катихизисъ. Більш детальну інформацію про роботу: Walicki A. Rosja, katolicyzm i sprawa polska... – S. 106.

⁵ Кукольникъ П. Историческія замѣтки о Литвѣ // Вѣстникъ Юго-Западной и Западной Россіи. – январь – Г. 2. – Т. 3. – Отд. 2. – Кіевъ, 1864 – С. 1 – 36.

повернення католицько-аристократичної Речі Посполитої й вибуху Січневого повстання.

Висновки, які виникають у розміщених у «Віснику» типових наукових трактатах, а також у публіцистиці, мали бути однозначними. Лібералізація політики щодо польських поміщиків і католицької церкви завжди призводила до послаблення російсько-православного елемента на західноруських теренах. Рішенням мало бути витіснення всіх польсько-католицьких впливів, передусім розправа з рештками унії¹.

V. Події Січневого повстання нанесли удар політичним устремлінням російських політиків, піддаючи сумніву національно-релігійне об'єднання. Тому не дивує той факт, що польський народний вибух змусив російських політиків прийняти рішення про необхідність проведення радикальних дій, а критика в бік генерал-губернатора Михайла Муравйова була замінена дозволом впровадження запроєктованих ним насильницьких силових рішень. Криваві заходи Муравйова привернули увагу російської громадськості, викликаючи реакцію російських політиків і небажання правителя.

У цьому контексті «Щоденник» Муравйова та статті, опубліковані на сторінках «Вісника» (за його підтримки), мали пояснити читачам логіку проведених заходів. Завданням публіцистів було запевнити, що повстання було спровоковано самими росіянами, які не спромоглися вести більш жорстку політику по відношенню до поляків.

Однак головну небезпеку Муравйов убачав у польській аристократії та ієрархії Католицької Церкви обох обрядів. За допомогою історіософських трактувань Муравйов та спонсоровані ним публіцисти вказували на історичні перетворення, що призводять до полонізації та латинізації російської спільноти. Ці зміни в майбутньому можуть бути зведені до мінімуму через відбирання наданих прав і привілеїв у польсько-католицького населення як в соціального стану, відповідального за допомогу в підтримці та організації польського повстання. Через це здається, що головним письменницьким завданням Муравйова і його публіцистів було не пояснення «кривавих» починань генерал-губернатора, а скоріш за все ідеологічно-пропагандистське використання повстання з метою остаточного вирішення польсько-католицької проблеми.

---

¹ Див.: Вѣстникъ Юго-Западной и Западной Россіи. – январь. – Г. 2. – Т. 3. – Отд. 4. – Кіевъ, 1864, статті: Юго-западный польскій міраж. – с. 1–33; Польскія мечты и дѣйствительность. – С. 98 – 128; Буйницкій А. Слово къ православнымъ христіанамъ, собрашимся на латинскій отпустъ. – С. 129 – 135.

РОЗДІЛ 2.

НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В ПОЛЬСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ ПОВСТАННІ 1863 – 1864 РР.

2.1. Населення Уманщини в Січневому повстанні

Ігор Кривошея
(Умань)

Поразка Росії в Кримській війні, перші паростки значних суспільних перетворень Олександра II, активізація суспільних рухів кінця 50-х р. XIX ст. сприяли посиленню й поширенню пропаганди польських політичних ідей. Ідеологічний ґрунт повстання на колишніх польських землях готували недільні школи, яких в Україні було більше ста, таємне «Общество учебного пособия польскому народу», яке відкрило на Правобережжі 43 школи, газета «Відродження», таємні гуртки в Києві, Одесі та Харкові, агітаційна діяльність польських емігрантів тощо¹. Адже, як вказує відомий французький дослідник Д. Бовуа, «польський світ існував тут своєрідними острівцями»².

Особливу занепокоєність генерал-губернатора Південно-Західного краю І.І. Васільчикова викликала активізація діяльності в регіоні різноманітних польських емігрантських організацій. 26 вересня 1860 р. генерал-губернатор І. Васільчиков направив чиновникам особливих доручень розпорядження, у якому наголошував на збиранні інформації про політичний стан у повітах, а також наказував встановити суворий, таємний нагляд за польськими поміщиками, шляхтою та духовенством в умовах посилення польської пропаганди³.

Інструкція, направлена І.І. Васільчиковим чиновникам особливих доручень, була розроблена канцелярією генерал-губернатора в 1860 р. і включала такі основні положення, якими повинні були керуватися чиновники при виконанні своїх обов'язків:

обережно й уважно стежити за розмовами та роздумами населення, особливо поляків;

з'ясовувати, чи відбуваються в повітах з'їзди польських поміщиків, із якою метою, чи беруть у них участь польські злочинці, яких повернено на Батьківщину з заслання або вигнання, і як вони себе поведуть;

виділяти при спостереженні відомості та факти про зближення польської молоді, особливо студентів, і польських поміщиків із простим народом, а також визначити, яке ідеологічне забарвлення носять поширювані серед селянства думки;

¹Марахов Г. И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. – К., 1967. – С. 82 – 83.

²Бовуа Д. Битва за змелю в Україні. 1863 – 1914. – К., 1998. – С. 263.

³Общественно-политическое движение на Украине в 1856 – 1862 гг. // Серия «Восстание 1863 г.: Материалы и документы» / Под редакцией С. Кеневич, К. Конарского, В. Королюк и др. – К., 1964. – Т.1. – С. 77 – 79.

при відвідуванні сіл і містечок, особливу увагу приділити школам, які відкриті польськими поміщиками або римсько-католицьким духовенством, з'ясовувати, хто вчителі, які предмети викладаються, чи не використовується польська мова при викладанні тощо¹.

13 лютого 1861 р. у Варшаві патріотично налаштовані поляки організували масову демонстрацію, якою вшанували пам'ять про битву при Грохові (13 лютого 1831 р.). Ця маніфестація супроводжувалася зіткненнями між поляками й російськими урядовими військами, у яких загинуло п'ять осіб². Інформація про цей патріотичний виступ швидко поширилася на колишніх землях Речі Посполитої. Як з'ясувалося пізніше, під час обшуку в грудні 1863 р. польський поміщик Уманського повіту Ф. Яловицький зберігав у себе фотографію, яка засвідчувала розгон російськими військами цієї демонстрації, а також копію розпорядження ксьондза Фіалковського від 3 березня 1861 р. про траур за загиблими у Варшаві³.

У 1861 р. на Правобережній Україні прокотилася хвиля патріотичних маніфестацій польського населення. У трьох південно-західних губерніях відбулося, за даними поліції, 260 таких виступів. Відповідно в Київській губернії – 97, Подільській – 142, Волинській – 21 патріотична маніфестація. Осередками організації маніфестаційного руху були католицькі костели, яких в регіоні налічувалося 244. У деяких із них маніфестації відбулися декілька разів – 75 костелів, а 169 – тільки по одному разу. Таким чином, на думку Г.І. Марахова, у 1861 р. на Правобережжі відбулося 429 польських патріотичних маніфестацій⁴.

Дворянство на той час складало всього 2,5% (за Зайцевим – 3,09%) від населення Правобережної України, а дворян-поляків було не менше 90%. По 10-й ревізії на Правобережжі було 4923 поміщиків польської національності чоловічої статі, із них в Київській губернії проживало 1353, Подільській – 1355, Волинській – 2185 чол. Їм належало 1 262 602 селян чоловічої статі, у тому числі в Київській губернії – 452 644, Подільській – 435 261 і Волинській – 374 701. Панування польського поміщицького землеволодіння на Правобережжі підтверджують і дані генерал-губернатора М.М. Анненкова, за якими полякам-поміщикам належало 9/10 поземельної власності⁵.

Повстання 1863 р. почалося в корінній Польщі в ніч із 22 на 23 січня. Знову, як і 30 років тому, польським землевласникам і дворянству південно-західних губерній знадобився значний проміжок часу, щоб підготуватися до підтримки піднятого у Варшаві повстання. План виступу на Правобережній Україні передбачав створення 26 – 27 квітня з добровольців загонів, а потім поступове об'єднання дрібних повстанських загонів у повітах у більш великі

¹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 442. – Оп. 810. – Спр. 148. – Арк. 20 – 21.

² Гетманский А. Э. Политика России в польском вопросе (60-е годы XIX века) // Вопросы истории. – 2004. – № 5. – С. 24.

³ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 813. – Спр. 10. – Арк. 15.

⁴ Марахов Г. И. Польское восстание 1863 г... – С. 96.

⁵ Там само. – С. 31; Зайцев В. М. Социально-сословный состав участников восстания 1863 г. (Опыт статистического анализа). – М., 1973. – С. 200.

губернські з наступним, наприклад, київських загонів, просуванням у район м. Таращі, а звідти до м. Овруча Волинської губернії на місце загального збору. Виступи розпочалися у квітні одночасно у Васильківському, Таращанському, Канівському, Уманському та Липовецькому повітах, але розроблений план спільних дій так і не було втілено в життя. Повстання тут стало суто локальним, діяли окремі групи та загони. У Чигиринському та Черкаському повітах Київської губернії, Рівненському та Ковенському Волинської губернії й на всій території Подільської губернії взагалі не було створено жодного повстанського загону¹.

30 квітня 1863 р. начальник Уманської повітової поліції підполковник Лев фон Штейн у рапорті начальнику Київської губернії повідомляв про заходи у зв'язку з можливою появою в повіті повстанців. У всіх містечках та селах патрулюються навколишні місцевості як вдень, так і вночі, особлива увага приділяється охороні поштових станцій. Було створено також сільські караули, які склалися передусім із селян. 7 травня підполковник Л. фон Штейн повідомляв губернське начальство, що в повіті все спокійно, повстанські загони в місцевості не з'являлися, ніякого руху з політичною метою серед поляків не помічено, а селяни знаходяться в найкращому настрої щодо уряду. Проведені впродовж квітня-травня заходи зі збереження безпеки та спокою в повіті, не дають можливості для антидержавних проявів².

Але подальший перебіг подій показав, що не все спокійно було на Уманщині. Трохи пізніше начальнику повітової поліції стає відомо, на ґрунті чуток, які поширюють селяни, про злочинні дії поміщиків Ф. Перетяткевича (половина с. Дубової) і В. Подгорського (с. Коржова). У першому випадку поміщика звинувачували в тому, що в його маєтку є склад вогнепальної зброї. А поміщика Володимира Подгорського підозрювали в підготовці та організації повстанського загону. Як доказ наводили той факт, що в нього таємно зберігаються сідла, піки, холодна та вогнепальна зброя. Начальник поліції Лев фон Штейн перевірів ці чутки, вони не мали під собою ніякого ґрунту, за що й потрапив під перевірку на благонадійність та відповідність посаді³.

За анонімним доносом, який доставив купець Хряков генерал-губернатору М. Анненкову, Л. фон Штейна звинувачували в тому, що він підкуплений поляками й через це не звертає уваги на підготовку повстання в Умані, не повідомляє про заворушення, які відбувалися в повіті. За його потуранням у місті 14 та 21 квітня в будинку предводителя дворянства Ф. Яловицького відбулися наради польських поміщиків. Особистий секретар підполковника фон Штейна В. Козельський є першим бунтівником і посередником між поляками та начальником поліції. Володимир Козельському з метою встановлення за ним постійного поліцейського нагляду,

¹Восстание 1863 г. // Серия «Восстание 1863 г.: Материалы и документы» / Под ред. С. Кеневич, В. Корольок, И. Миллер и др. – К., 1964. – Т. 2. – С. IX – X; Марахов Г. И. Польское восстание 1863 г... – С. 254 – 255.

²Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 44636. – Арк. 3 – 5 зв.

³Там само. – Спр. 44091.

було запропоновано місце в Київській міській поліції, але він відмовився й на службу не з'явився. Попередня кар'єра В. Козельського була досить вдалою. Виходець із православного дворянського роду, можна припустити, що українського, затвердженого Герольдією, він у 1853 р. закінчив Немирівську гімназію. У 1854 р. поступив на службу канцеляристом в Уманський Земський Суд, а 21 травня 1858 р. був зведений у чин колезького регістратора. Протягом 1858 – 1860 рр. працював письмоводителем канцелярії Уманського земського справника, у кінці 1860 р. звільнений із цієї посади за неблагонадійність. За свідченнями російських чиновників, В. Козельський, хоч і православний, але ходить у римсько-католицький костел і прихиляє голову перед усім польським¹.

Як зазначалося в документах справи, підполковник фон Штейн також видавав у лютому-березні польським поміщикам подорожні білети, в основному на західний напрям, до Гайсина, Кам'янця, Житомира, а також у Київ. 22 квітня Цезарій Ковнацький за дорученням польських поміщиків поїхав із грошима до Житомира, а після його повернення 27 або 28 квітня повинна була відбутися нова таємна нарада².

10 травня в рапорті на ім'я начальника Київської губернії начальник Уманської поліції Лев фон Штейн повідомляв про випадок в с. Орадівці. 1 травня в сільській кузні Степана Цимбалюка було знайдено звернення до народу на «малоросійском языке». Текст звернення, яке закликає до повстання, було надруковано на білому папері слов'янськими буквами, розпочинається словами «Русский народ», а закінчується підписом «Тымчасова народна Старшина». Цей документ потрапив до поміщика с. Орадівки Граціана Гуляницького, який, прочитавши текст, сказав, що, можливо, і буде так, як написано, а, можливо, і ні. Потім наказав передати цей папір повітовому начальству. Селяни, імовірно, знайомі зі зверненням, але, на думку фон Штейна, уваги на нього не звертають. На запит про причетність Г. Гуляницького до протизаконних дій, пов'язаних із повстанням, підполковник Л. фон Штейн у рапорті від 21 травня повідомляв про повну благонадійність поміщика. Усе ж поміщика було залишено під підозрою, а в 1866 р., незважаючи на виконання ним за розпорядженням Уманської дворянської опіки функцій опікунства за маєтком Леона Марковського (с. Заячківка), було вирішено вислати на нове місце проживання в Архангельську губернію. Але Г. Гуляницькому вдалося домогтися, як не дивно, відміни цього рішення, за станом здоров'я йому було дозволено в 1867 р. переселитися не куди-небудь, а в корінну Польщу³.

Священик Василь Григорович у доносі на ім'я чиновника з особливих доручень Подгороднікова, який діяв в Уманському повіті, повідомив про підготовку поміщиками Ясинськими (с. Верхнячка) і Красицькими (с. Христинівка) разом із суддею Кохановським зброї та одягу для повстанців. У старому будинку К. Ясинського тривалий час, із кінця 1862 р. по травень

¹Там само. – Спр. 44458. – Арк. 39 – 49.

²Там само. – Арк. 1 – 2.

³Там само. – Спр. 44160 – 44192.

1863 р., зберігалося багато вогнепальної зброї та пороху. У травні весь цей арсенал було таємно переправлено з Верхнячки до Христинівки, де й заховали його на поміщицькому току. Проведені Подгородніковим у присутності понятих третього вересня 1863 р. обшуки в маєтках Верхнячка та Христинівка, дані доносу священника не підтвердили¹. Загалом російські чиновники вказували на недостатню, порівняно з 1830 – 1831 рр., активність сільських православних священників Південно-Західного краю в справі роз'яснення повстання 1863 р., що, на їхню думку, було просто злочином і гальмувало велике зросійщення регіону².

Подальша розробка версії щодо причетності поміщиків до повстання привела до відшукання в лісі поблизу с. Верхнячки 183 патронів, у таємному переховуванні яких підозрювали заарештованих у листопаді 1863 р. дворянина Валентія Юліуша Окулу й австрійського підданого Йосифа Каницького. Протягом майже трьох років велося розслідування їх причетності до польського повстання, а 28 квітня 1866 р. у зв'язку з недоведенням злочинних намірів розпорядженням Київського губернатора В. Окулу та Й. Каницького було звільнено з-під арешту³. У переховуванні шабель в урочищі Дроздинець, неподалік с. Підвисокого, підозрювали офіціалістів поміщика Потоцького⁴.

У причетності до повстання підозрювався також колишній власник с. Косенівки Владислав Залютинський. Він навчався в Уманському василіанському училищі, спочатку був посесором, а потім став власником с. Косенівки. Із 1857 р. після продажу маєтку В. Залютинський постійно проживав в Умані. Під час обшуку в його будинку помічником земського урядника Завадським було знайдено прокламацію Чарторийського й різні революційні листи з Подолії. Владислав Залютинський заявив, що ці папери йому підкинуті навмисне невідомими особами, а також відкинув будь-який зв'язок із повстанцями. Повну свою невинність дворянину не вдалося довести. За збереження підривної літератури на нього було накладено адміністративне покарання⁵.

Син поміщика с. Розсішки Генріх Костянтинів Хоментовський (сліпий), прибувши на початку березня до власного маєтку з Києва, де відвідував брата Болеслава, який навчався в університеті Св. Володимира, покликав до себе сільського старосту Костюка й селянина Петра Максименка. У розмові з ними він намагався схилити їх до утворення невеликого загону, який повинен буде діяти разом із польськими повстанцями, що невдовзі прибудуть сюди. Під час допиту Г. Хоментовський також засвідчив, що поміщик с. Вербовата Косовський подарував наділи тим селянам, які згодилися вступити в такий загін. Перевірка, проведена начальником повітової поліції Штейном, не підтвердила наявності такої агітації на селі. Пізніше Г. Хоментовського все ж

¹Там само. – Спр. 44596. – Арк. 1 – 4.

²ЦДІАК України. – Ф. 489. – Оп. 1. – Спр. 153. – Арк. 1 – 1 зв.

³ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 44648. – Арк. 1, 7, 12.

⁴Там само. – Спр. 44695. – Арк. 11, 15.

⁵ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 814. – Спр. 10; Там само. – Ф. 489. – Оп. 1. – Спр. 161. – Арк. 22 зв.

було заарештовано за підозрою в повстанні, і до 1865 р. він утримувався в Київській фортеці¹.

Під час придушення повстання ніхто з ймовірних учасників не втік за кордон. Що стосується загиблих у боях, то з належних до дворянства Уманського повіту, за офіційними даними, був лише один. 29 квітня в сутичці при с. Солов'ївці в Радомишльському повіті було вбито сина поміщика половини м. Дубова Адольфа Фортунатова Перетяткевича².

Найбільш активні дії повстанців поліція зафіксувала в Таращанському й Васильківському, Бердичівському повітах, в інших, зокрема в Київському, Сквирському, Уманському, Звенигородському, за рапортами начальників повітових поліцій, було відносно спокійно³.

На Правобережжі найбільш активними були дії повстанців у Волинській та Київській губерніях, на їх території відбулося відповідно 23 та 12 боїв і сутичок між загонами інсургентів (повстанців) та регулярними частинами російської армії, караулами тощо. У Подільській губернії збройних виступів не було, тут повстання зустріло активну протидію місцевого польського поміщицького елементу. Дворяни та шляхтичі склали 63,62% усіх учасників збройної боротьби, до них слід додати 18,20% однодворців та громадян, колись шляхтичів, яких було декласовано в 30 – 50-х рр. XIX ст.⁴

Таким чином, повстання на Правобережній Україні носило дворянсько-шляхетський характер, бо ці верстви населення склали 68,48%, а разом із духовенством – 69,46% від усіх осіб, які були причетні до виступу 1863 р. Характерною особливістю повстання на Правобережжі було те, що серед учасників був досить високий відсоток однодворців. Загалом дворяни та шляхтичі складають 49,13%, духовенство – 2,44% репресованих учасників на всіх територіях, охоплених повстанням⁵.

15 березня 1863 р. було видано указ про «Правила для накладення секвестру на маєтки осіб, причетних до заворушень, що виникли в прикордонних із Царством Польським губерніях, і для завідування та розпорядження цими маєтками». Згідно з указом, усе майно рухоме й нерухоме та капітали в кредитних установах, що належали підозрюваним, підлягали секвеструванню. Секвестровані маєтки передавалися на баланс місцевої палати державного майна, а будинки в містах – органам міського управління. Якщо майно або маєток знаходяться в безроздільній власності злочинця з іншими особами, непричетними до заворушень, то кожні півроку ці власники перераховують до палати держмайна частину прибутку підозрюваного. Орендні та інші контракти залишаються в силі. У випадку доведення невинності власника секвестрованого маєтку, уся власність

¹ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 44192. – Арк. 1,3 – 4, 9,34.

²ЦДІАК України. – Ф. 489. – Оп. 1. – Спр. 97. – Арк. 5 – 6.

³ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 44510. – Арк. 281 – 289, 298.

⁴Зайцев В.М. Указ. соч. – С. 206; Показания и записки о польском восстании 1863 г. Оскара Авейде. – М., 1961. – С. 419.

⁵Зайцев В.М. Указ. соч. – С. 215 – 216, 221 – 222.

поверталася з усіма прибутками та витратами¹. На основі цього указу було складено інструкцію з управління секвестрованою власністю, яка більш деталізувала загальні положення «Правил»: опис та прийняття маєтків на баланс палат, борги кредитним установам та приватним особам, принцип управління маєтком, механізм отримання прибутків від господарства та їх облік, витрати на утримання господаря тощо².

В Уманському повіті секвестру на основі положень 15 березня 1863 р., а пізніше в 1864 – 1865 рр. і конфіскації підлягала власність таких дворян: Якіма й Казимира Раковських у с. Оксанино, Івана Лягуна в с. Шарині, Казимира Вишинського, В'ячеслава Курманського в с. Романівці, Олександра Чарковського, Генріха Хоментовського – співвласника с. Розсішок, Генріха Геймана, Владислава Коссовського³.

Усього під час конфіскації з квітня 1863 р. по травень 1873 р. у Південно-Західному краї було конфісовано власність 144 осіб, причетних до повстання. У Київській губернії – 50, Подільській – 16, Волинській – 78. За офіційними даними канцелярії київського генерал-губернатора, за 10 років було конфісовано поміщицької, селянської та церковної землі разом із луками, лісами та водоймами 132 050 десятин⁴.

Покарання за участь у повстанні було досить різним, у залежності від її міри. Основний удар російський уряд направив проти тих, хто виступив проти нього. Їх було поділено на три категорії: 1) особи, захоплені зі зброєю й без неї, які чинили опір при арешті; 2) особи, захоплені не під час боїв зі зброєю в руках, які не чинили опору; 3) особи, захоплені без зброї, які не чинили опору. Мірою покарання для осіб першої категорії була смертна кара, безстрокова або довголітня каторга в копальнях (від 12 до 20 років); для другої – каторга в копальнях та заводах до 10 років, і для третьої – арештантські роти та заслання у віддалені куточки імперії⁵.

Уманський дворянин Олександр Чарковський рішенням суду (№ 17514 від 8.12.1864) був віднесений до розряду політичних злочинців, позбавлений усіх дворянських прав та привілеїв і засуджений до 15 років каторги⁶.

У 1867 р. було засуджено таких уманських дворян: управляючого маєтком графині Чарторийської Григорія Любенецького за постачання повстанцям зброї та боєприпасів на п'ять років каторги на заводах; наглядача за економічним магазином Івана Михалевського за співчуття повстанцям переселено в центральноросійській губернії; волосного писаря Владислава Домбровського через підозру, що брав участь у повстанні, – на розгляд начальства; поміщика Йосифа Держановського (с. Легедзино) за агітацію на користь повстанців інших осіб – до дванадцяти років каторги в копальнях; В'ячеслава Курманського за участь у загоні повстанців – до семи років

¹ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 44510. – Арк. 3 – 3 зв.

²Там само. – Арк. 1 – 2.

³Там само. – Спр. 44519.

⁴Марахов Г.И. Польское восстание 1863 г... – С. 239 – 240.

⁵Там само. – С. 237.

⁶ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 44519. – Арк. 230.

каторги на заводах. У списку також – міщанин Тарас Мединський (арештантська рота – 3 роки) та громадянин Умані Карл Домбровський (каторга – 6 років заводів)¹. Імовірно, що вони належали до прошарку декласованої в 30 – 50-х рр. шляхти. Тільки в заслання до Вятської, Саратовської та Оренбурзької губерній було відправлено 80 – 100 тис. чоловік².

Причетність ксьондза Уманського католицького костелу Карла Закусила до Січневого повстання слідству довести не вдалося. 15 червня 1866 р. його було звільнено з-під варті, але залишено під таємним наглядом поліції³.

Під підозрою поліції знаходилися всі особи польського походження, особливо ті, які служили на різних посадах у державних установах і дворянських представницьких органах. 8 березня 1863 р. було вирішено тимчасово скасувати дворянські вибори, які повинні були відбутися в травні⁴. Остаточо було поставлено хрест на самостійності західного дворянства в другій половині 1863 р., органи якого після 1830 р. підпорядковувалися міністерству внутрішніх справ – тепер предводителів дворянства, а також інших осіб призначав уряд⁵.

Одними з перших заходів проти польського чиновництва було усунення поляків із посад, які вони займали. Так, у кінці 1863 р. за зв'язки з підозрюваними в повстанні особами було звільнено з посади предводителя уманського дворянства поміщика Федора Яловицького⁶. Чиновник особливих доручень Подгородніков у рапорті від 22 червня 1864 р. київському військовому губернатору повідомляв, що ці заходи перших місяців року спричинили негативну реакцію серед поляків-службовців. Начальник поліції фон Штейн запропонував їм написати лист військовому губернатору, у якому б вони висловили свої почуття відданості та вірності російському престолу. Польські чиновники радо зустріли цю пропозицію, і 1 травня з'явився на світ колективний лист уманських чиновників-католиків, написаний секретарем поліційного управління колезьким радником Владиславом Василевським⁷ (див. додатки).

Виступ польської спільноти 1863 р. спричинив активізацію роботи механізму соціальної декласації відносно польського дворянства (шляхти). Спочатку указом від 4 липня 1863 р. було припинено розгляд справ про дворянство осіб колишньої польської шляхти до «усмирення мятежа»⁸, а потім 23 вересня 1864 р. імператор Олександр II, за пропозицією Віленського та Київського генерал-губернаторів, підписав указ за № 54419, який повинен був

¹ЦДІАК України. – Ф. 489. – Оп. 1. – Спр. 161; про Йосифа Держановського див. також: Дьяков В.А. Деятели русского и польского освободительного движения в царской армии 1856 – 1863 гг.: Библиографический словарь. – М., 1967. – С. 56.

²Марахов Г.И. Польское восстание 1863 г... – С. 240 – 241.

³ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 44519. – Арк. 327.

⁴Полное собрание законов Российской империи, начиная с 1649 г. (далі – ПСЗ). – № 39359.

⁵Там само. – № 40180.

⁶ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 44458. – Арк. 49.

⁷Там само. – Спр. 44908. – Арк. 2 – 2 зв.

⁸ПСЗ. – № 39825.

прискорити процес розгляду справ шляхтичів, що доводили своє дворянське походження. З одного боку, указ нібито відкривав перед записаними в податний стан особами шлях до повернення у дворянське середовище, якщо вони могли довести свою благонадійність режиму й представити документи, що «дворянское достоинство» втратили не через політичні чи карні злочини тощо, а з іншого – фактично розпочав новий етап ревізії західного, у тому числі й правобережного дворянства. Усі незатверджені остаточно у дворянстві особи, якщо вони не мають чинів та звань, не перебувають на державній службі, підлягали до 1 січня 1865 р. запису в податний стан. Указ від 15 листопада 1865 р. продовжив боротьбу з польськістю, відповідно до його положень усі особи польської шляхти, які народилися до затвердження своїх родів у дворянстві й визнані дворянськими депутатськими зібраннями, але незатверджені остаточно Сенатом, підлягали негайному запису в оклад¹.

Острах за своє майбутнє, незважаючи навіть на неприйняття правобережними поміщиками ідей польського повстання, буде переслідувати польських землевласників аж до 1917 р. Їм доведеться платити за свою національну приналежність. Запроваджений у червні 1863 р. на Правобережжі податок із прибутку поміщицьких господарств спочатку стягуватиметься з поляків-поміщиків у розмірі десяти відсотків, а в 1864 р. його буде зменшено до п'яти, продовжить своє існування ще протягом тридцяти років².

Поляки намагалися будь-що уникнути таких «витрат» на росіян або хоча б зменшити їх розміри. На кожного землевласника була заведена документація: скільки у власника землі, які прибуткові статті, сімейне становище, вірування, наявність промисловості тощо, із загальної суми податку викреслювалися витрати поміщика на навчальні та медичні заклади, якщо такі були. Російські поміщики також платили податок із прибутку, але всього в розмірі 1,5%, і могли бути у зв'язку з бідністю взагалі звільнені від його сплати³.

Повстання 1863 р., на відміну від попереднього виступу 1830 р., мало значно менший відголос на Правобережжі. Причина млявості польського населення в цьому повстанні полягає насамперед в тому, що польські шляхетські кола правобережних земель на той час вже відірвалися від корінної Польщі.

Виступ у 1863 р. не привів до масштабного суспільного потрясіння для місцевого шляхетства, царизм порозумнішав – він перейшов у боротьбі з польськістю від методів репресивних до еволюційних. Ці методи передбачали передусім збільшення в краї благонадійного (проросійського) елемента серед дворян-землевласників і дворян-чиновників, збільшення взагалі непольського землеволодіння, навіть за рахунок збільшення кількості селянських наділів.

---

¹ДАКО. – Ф. 782. – Оп. 2. – Спр. 20. – Арк. 4 – 4 зв.; Киевские губернские ведомости. – 1866. – № 5. – С. 16.

²Бовуа Д. Вказ. праця. – С. 362 – 363; Марахов Г.И. Польское восстание 1863 г... – С. 239.

³ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 44612.

ДОДАТКИ

Додаток 1. Поміщики Уманського повіту наприкінці 50 – на початку 60-х рр. XIX ст. (Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся собрал Л. Похилевич. – К., 1864. – С. 353 – 579).

Прізвище та ім'я поміщика	Кількість десятин землі	В яких населених пунктах
Бержинський, граф	2283	с.Косенівка
Бржозовський Франц	3405	с.Посухівка
Госневський Микола Антонович і Запольський Франц	2213	с.Орадівка
Гулевич Констанція	3868	с.Шукайвода
Гуляковський Граціан	1462	с.Заячківка
Гуляницький Василь Войцехов	1807	сс.Ботвинівка, Чайківка
Држевецький Владислав	3676	с.Текуча
Етлінгер Микола Фомич	824	с.Коржевий Кут
Журовський Марцелій	6827	Уманський повіт
Юкіш Богуміл Дем'янович	1569	с.Полонтисте
Юкіш Карл Дем'янович	1787	м.Покотилова
Ютейко Станіслав	2723	с.Попівка
Ковнацький і Білецький	2687	с.Гальянки
Козаківський Клементій	2532	с.Крачківка
Кондрацький Зенон Севастянів	2788	с.Кислин
Косовський Людвиг	1582	с.Вербовата
Косовський Серафим Феліксович	7070	сс.Рижавка, Колодисте
Котович Ян (Іван)	2499	с.Митьківка
Красицькі Йосиф і Граціан, графи	2272	с.Христинівка
Кржижанівський Михайло Антонов	2576	с.Черповоди
Летинський і Мадзевський спадкоємці Вінницького Августина	1006	с.Голяківка
Лехно-Васютинський Йосип Фомич	3314	с.Росохватець
Липковський Генріх	3128	с.Погоріла
Лозинський Генріх	1246	с.Лещинівка
Любомирський Антон Ксаверіїв, князь	16707	Уманський повіт
Марковський Леон Іванович	2497	с.Ягубець
Метелицькі Карл, Андріан, Франц, Фома	1780	с.Ольшанка

Прізвище та ім'я поміщика	Кількість десятин землі	В яких населених пунктах
Мощенський Болеслав, граф	1290 1768	сс.Талалаївка, Ладижинка
Нагурний А.	1026	с.Кожухівка
Невлінський Карл і Соколовський Севастіян	2062	с.Ризина
Непокойчицька Єфросинія	907	с.Давидівка
Нікорович Адам	2530	с.Легедзина
Опочинський Михайло	1731	с.Фурманка
Опочинський Іполіт	2003	с.Сичівка
Парфьонов Діомід	4291	с.Хижна
Перетяткевич Фортунат Теофілович	2045	с.Дубова
Подгорський Володимир Феліксович	1485	с.Коржева
Подгорський Едмунд	2735	с.Кривець
Позломська (Ястржембська) Розалія та Ястржембська Іустина	2494	с.Городниця
Потоцький Станіслав, граф	34072	с.Левківка та інші
Пршесмицька	2072	с.Зелений Ріг
Пясецький Данило	2664	с.Красний Кут
Піонтковська	1704	с.Охматів
Піонтковська Пелагея	2294 2742	с.Нова Гребля с.Побойна
Раковська Соломія	2759	с.Кути
Раковська Софія	2584	с.Рубанка
Ржонжевська Гонората	882	с.Табанова
Рогозинський Констянтин	5916	сс.Вороне, Охматів
Рожицький Флоріан	4316	сс.Добра, Красноставка
Рокицький Карл	3285	с.Русалівка
Русецький Лев Домініков	3005	с.Роги
Русецький Яків Домініков	3051	с.Притика, Пеніюжкова
Сенковський Вікентій Іванович	3402	с.Лебединка
Соха-Хоментовський Констянтин Іванович	2091	с.Розсішки
Сусаліна Катерина Лукіна	1646	с.Безпечна
Творкевич Іван Станіславов	2111	с.Янківка
Терпицький Онуфрій Францович	1002	с.Томашівка
Тишкевич Станіслав Генріхович, граф	3858	сс.Ропотуха, Шарина
Трзцинський Володимир	3087	с.Вишнопіль
Чарковська Пауліна	3174	с.Багва

Прізвище та ім'я поміщика	Кількість десятин землі	В яких населених пунктах
Чарновський Володимир Лукич	2794	с.Шельпахівка
Шувалова (Потоцька) Ольга Станіславівна	30440	Тальнівський ключ
Яловицький Федір Степанович	7126	сс.Синиця,Кузьмина Гребля, Оситна
Яловицький Флоріан Конст.	2098	сс.Максимівка, Любашівка, Юрківка
Ярчевський Флоріан	1533	с.Тимошівка
Ясинські Калніс (Каліст) і Ксаверій	2231	с.Верхнячка

Додаток 2. *Дворянські маєтки Уманського повіту на 1863 р. (ДАКО. – Ф.2. – Оп. 1. – Спр. 444612).*

Прізвище та ім'я власника	Назва населеного пункту	Кількість рев. душ на 1861 р.	Кількість землі в дес.
Бержинський Адам, граф	с.Косенівка	645	1243
Бржозовський Франц	с.Антонівка с.Посухівка	453 273	}2051
Васютинський Йосип, поручик у відставці	с.Росохватець	313	2356
Галецька Августина Кароліна, дружина відставного капітана	м.Дубова, I ч.	176	764
Госневський Микола	с.Орадівка, II ч.	188	471
Гуляницький Валентій	с.Ботвинівка с.Чайківка	217 127	797 364
Гуляницький Граціан	с.Заячківка	363	1063
Дзелінська Теофілія	с.Шукайвода	746	2154
Држевецький Владислав, поручик у відставці	с.Текуча	648	1893
Етлінгер Едуард, кол. регістратор і Вільгельм, статський радник	с.Коржевий Кут	168	607
Журовський Марцелій	с.Майданецьке с.Зеленьків с.Довгеньке	580 516 489	2141 1876 2351
Запольський Франц	с.Орадівка, I ч.	208	839
Юкіш Богуміл, губ. Секретар	с.Полонисте	240	1427

Прізвище та ім'я власника	Назва населеного пункту	Кількість рев. душ на 1861 р.	Кількість землі в дес.
Іокіш Карл, колезький регістратор та Юліан, поручик у відставці	с.Вербовка }м.Покотилова	– 358	1458 1698
Козаковський Вікентій	с.Крачківка	354	823
Кондрацького спадкоємці	с.Кислин	313	1000
Коровай-Метелицький Святослав	с.Ольшанка	131	755
Коровай-Метелицькі Вітольд і Сигізмунд	с.Ольшанська Слобідка	100	460
Косовський Людвіг	с.Вербовата	256	1081
Косовський Серафим	с.Рижавка с.Колодисте с.Городниця	843 489 548	2415 3172 1703
Котович Ян(уш)	с.Харьківка або Митьківка	407	1069
Красицькі Йосиф і Граціан, графи	с.Христинівка	769	2553
Кржижановський Михайло	с.Черповоди	551	1215
Липковський Генріх	с.Погоріла	252	1426
Лозинський Генріх	с.Лещинівка	251	687
Любомирський Антон, князь	м.Іваньки с.Полковнича м.Буки с.Криві Коліна	}947 713 319	}2988 2251 1122
Літинський Генріх і Роззинська Марія Мазевська Елеонора, спадкоємиця Вінницького Августина	с.Голяківка, I ч. с.Голяківка, II ч.		
Мощенський Арсеній, граф	с.Талалаївка	238 93	}1267
Мощенський Болеслав, граф	с.Ладижинка	613	2663
Непокойчицька Єфросинія	с.Давидівка	129	715
Никорович Віктор	с.Легезина	549	1653
Новицький Карл	с.Ризина	379	955
Опочинська Міхаліна	с.Фурманка	313	1165

Прізвище та ім'я власника	Назва населеного пункту	Кількість рев. душ на 1861 р.	Кількість землі в дес.
Опочинського Іполіта спадкоємці	с.Сичівка	579	1553
Парфьонов Діомід	с.Хижна	663	2738
Перетяткевич Фортунат, колезький регістратор	м.Дубова, II ч.	201	716
Піонтковська Пелагея	с.Побійна	189	999
Піонтковська Іоанна	с.Нова Гребля	412	1755
Подгорський Адам	с.Кожухівка	226	904
Подгорський Володимир, поручик у відставці	с.Коржева	263	1256
Подгорська Міхаліна	с.Коржева Слобідка	182	703
Подгорський Едмунд	с.Кривець	490	1738
Потоцький Станіслав	с.Підвисоке	868	4328
	с.Володимирівка	109	521
	с.Оксанина	713	2959
	с.Небеліївка	610	2658
	с.Нерубайка	761	3553
	с.Острівець	298	1408
	с.Купенковата	351	1477
	с.Рогове	279	1100
	с.Перегонівка	635	2590
	сс.Текеліївка й Станіславівка	67	437
с.Левківка	276	1410	
Пржесмицька Людмила	с.Зелений Ріг	438	1070
Пясецький Данило	с.Красний Кут	732	1104
Раковський Діонізій	с.Кути	265	877
Раковських спадкоємці	с.Рубаний Міст	418	1758
Ржонжевський Антон, кол. регістратор	с.Табанова	87	678
Рогозинський Констянтин	с.Вороне	579	}1693
	с.Охматів	203	
	с.Константинівка	54	
Рожицький Флоріан, статський радник	с.Добра	622	}2674
	с.Красноставка	251	
Рокицький Карл	с.Русалівка	682	1883
Росновський Вільгельм	с.Томашівка, II ч.	78	350
Русецький Лев	с.Роги	555	1647
Русецький Яків	с.Пеніожкова	310	}2105
	с.Притика	289	

Прізвище та ім'я власника	Назва населеного пункту	Кількість рев. душ на 1861 р.	Кількість землі в дес.
Сенковський Діментій, губ. секретар	с.Лебединка с.Лащівка	}249	}2805
Сусалін Констянтин, губ. секретар	с.Безпечна	284	1021
Творкевича спадкоємці	с.Янківка	297	1090
Терпицькі Онуфрій та Надія	с.Томашівка	352	696
Тишкевич Генріх, граф	с.Ропотуха с.Шарино	410 352	1420 938
Трзцинського спадкоємці	с.Вишнопіль	688	1481
Улашин Каспер	с.Попівка	314	1008
Хоментовський Генріх і Болеслав	с.Росошки	492	889
Чарковська Павліна	с.Багва	420	1575
Чарновський Алоізій	с.Шельпахівка с.Ухожа	302 245	}1902
Шувалова (Наришкіна) Софія, графиня	Тальнівський маєток	5806	19422
Яловицький Федір	с.Синиця с.Кузьмина Гребля с.Оситна	563 652 380	1698 1388 932
Яловицького Флоріана спадкоємці	с.Максимівка с.Юрківка	352 315	894 841
Ярчевська Софія	с.Томашівка, I ч.	87	349
Ясинський Каліст	с.Верхнячка	648	1270

Додаток 3. Лист польських дворян-чиновників до київського генерал-губернатора (1863 р.) (ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 44908. – Арк. 3 – 3 зв.)

«Ваше Превосходительство. С грустью и отвращением замечая, что некоторые из чиновников гражданской службы поведением своим в политическом отношении потеряли право на звание верноподданных, добросовестно исполняющих долг чести и присяги, спешим заявить Вашему Превосходительству, что мы даже мыслью не принадлежим к числу таких чиновников. Отцы наши и деды, всегда были верными сынами России, благославили и нас всю жизнь оставаться такими же.

Сознавая вполне всю важность этого священного долга, как верноподданные и состоящие в государственной службе, мы не изменяли и не изменим нашему природному Государю, не изменим нашему Богу, пред Алтарем которого предки наши и мы выполняли добросовестно присягу;

всегда сохраняли и сохраним святыню служебного нам доверия, преследуя по крайней возможности все неблагоприятное нашему Русскому Отечеству и сочтем себя счастливыми, если для того потребуется даже жизнь наша.

Поверьте, Ваше Превосходительство, не притворному, сердечному изложению наших чувствований и не сочтите нас недостойными Вашего Высокого Покровительства.

Подписи: полицейский пристав I-й части г. Умани Антон Матковский, секретарь полицейского управления коллежский секретарь Владислав Василевский, столоничальник полицейского управления губернский секретарь Виктор Крынский, секретарь Уманского Уездного Суда титулярный советник Юлиан Козачинский, заседатель того же суда губернский секретарь Константин Ялдибуш, секретарь Уманской Городской Думы Гавриил Костецкий».

2.2. Підтримка Січневого повстання жителями Херсонської губернії Російської імперії

Євген Сінкевич
(Миколаїв)

У результаті трьох поділів Речі Посполитої в 1772, 1793 й 1795 роках терени, на яких поляки сформувалися як нація, опинилися під гнітом Пруссії, Австрії та Росії. Із перших днів поневолення імперська політика царизму провадилася під лозунгом «поділяй та володарюй» і стала наріжним каменем упокорення поневолених народів.

На кінець XVIII ст. Росія мала у своєму активі вихід до Балтійського та Чорного морів, підпорядковані землі так званої «Новоросії». Новоприєднані терени потребували ефективного господарського освоєння. Тому царизмом, окрім запрошення добровільних переселенців з інших країв, активно здійснювалося примусове переміщення населення з місць постійного проживання на степові простори Причорномор'я. Важливу роль у цій політиці відводили полякам. Особливо активізувалося переселення з бунтівних районів, населених поляками після Листопадового (1830) і Січневого (1863) повстань.

Однак і на правому березі Дніпра переселенці розгортали послідовну боротьбу проти асиміляції та русифікаторської політики царської влади. На Правобережжі був чималий прошарок польського населення (485 тис. осіб або 9,2%), зокрема дворянство, яке поділяло погляди й прагнення прихильників визвольного руху в самій Польщі.

Характерно, що наприкінці XVIII – початку XIX ст. на півдні імперії активно розбудовувалися міста, фортеці, верфі тощо. Із перших днів свого існування Херсон, Миколаїв, Очаків, Одеса, завдячуючи переселенській політиці царизму, мали багатонаціональний характер. Національна та релігійна строкатість регіону вимагала задоволення насущних потреб жителів.

Згідно з положеннями Маніфесту від 22 липня 1763 р. про права, даровані іноземцям, останні у своїх колоніях – новостворених населених пунктах, могли будувати споруди для відправи свого культу (хоча на практиці це робилося й в багатонаціональних містах, зокрема в Херсоні), мати необхідну кількість священників¹. Католики могли безперешкодно будувати костели й каплиці. Однак їм заборонялися прямі зносини з папським престолом (тільки через Генеральну Римо-Католицьку консисторію Департаменту іноземних сповідань Міністерства внутрішніх справ), вони не могли відкривати семінарії для підготовки священників і будувати монастирі. Так, згідно з законодавчими актами Російської імперії, у Херсоні наприкінці XVIII ст. були зведені тимчасові глинобитні лютеранська церква й католицька капличка. Згодом на розі Католицької й Ердєлівської вулиць був споруджений кам'яний костел Святого Миколая Біскупа².

¹ Очерки истории немцев и менонитов Юга Украины (конец XVII – первая половина XIX века) / Под ред. С.И. Бобылевой. – Днепропетровск, 1999.

² Юрченко П. Храмы города Херсона // Херсонские епархиальные ведомости. – 1881. – 15 окт. – № 20. – прибавления к ХЕВ. – С. 562 – 573.

Варто також зазначити, що в 1849 р. Херсон став центром католицької єпархії, яка охоплювала південь європейської частини Російської імперії. Однак не минуло й десяти років, як Херсонську дієцезію змінила Тираспольська¹. Одним з перших настоятелів римо-католицького костелу в Херсоні були Петро Контонович (1857 – 1859) і Йосип Кроп (1859 – 1875)².

У другій половині XIX ст. відбулося поживлення культурно-освітніх та соціально-політичних процесів на Півдні. Діяльність на культурно-освітній ниві не залежала від національної приналежності. Не були українцями ні Олександр Браунер, ні Софія та Олександр Русови. У 1862 – на поч. 1863 рр. польські опозиційні діячі С. Голуб, Т. Козіна та інші утворили «Революційне агентство» в Одесі, яке ставило за мету практично об'єднати зусилля представників різних суспільних рухів у боротьбі з царизмом³. 25 січня 1863 р. жандарми здійснили обшуки та арешти в Одесі, що поклали край діяльності «Революційного агентства»⁴.

Упродовж усього XIX ст. національно-визвольна боротьба та відстоювання власних національних інтересів стали змістом польського суспільно-політичного руху, потужним імпульсом у справі захисту національної культури, мови, традицій, релігії. Січневе повстання, ставши найбільш масовим з усіх польських національно-визвольних повстань, сприяло зростанню національної свідомості в середовищі все більш широких верств польської спільноти.

Беручи курс на залучення населення Київської, Подільської й Волинської губерній до польського національно-визвольного руху, його організатори («червоні») виходили також із того, що тим самим вони зможуть у потрібний для них час відвернути певні сили царської армії від придушення повстання в Царстві Польському. Не останню роль у цьому процесі посідала польська громада в Херсонській губернії. Російський уряд жорстоко розправився з учасниками повстання: сотні поляків було страчено, тисячі вислано до Сибіру або віддано до війська, а їх майно конфісковано. У Державному архіві Херсонської області нами виявлений конфіденційний лист на ім'я Херсонського губернатора стосовно необхідності встановлення таємного стеження за дворянином Владиславом Диновським, який за участь у Січневому повстанні за рішенням суду був покараний примусовим перебуванням у війську⁵. Таємне стеження за активними учасниками Січневого повстання було звичною практикою для царського охоронного відомства⁶.

Видається цікавим лист начальника Херсонської губернії, де йдеться про таке: «Обурлива польська пропаганда в останній час намагалася проникнути й

¹ Сінкевич І.Ю., Ганченко Д.Л. Римо-католицький костел міста Херсона // Південний архів. – 2001. – Вип. 5. – С. 177.

² Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). – Ф. Р-1887. – Оп. 3. – Спр. 714.

³ Першина З.В. Очерки истории революционного движения на юге Украины. – Киев – Одесса, 1975. – С. 50.

⁴ Суспільно-політичний рух на Україні в 1863 – 1864 рр. – К., 1964. – С. 17 – 18.

⁵ ДАХО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 78.

⁶ ДАХО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 39. – 35 арк.

у Херсонську губернію й шукала притулку в невеличкому колі тутешніх католиків: поміщиків, духовенства, медиків, чиновників, управителів та інших <...>, виявлено в одного поміщика обурливі польські вірші <...>»¹. Влада настільки була налякана Січевим повстанням, що Херсонською губернією поширилися чутки про нібито наміри поляків здійснити підпали хлібних припасів та вчинити безлади. Після поразки й придушення повстання 1863 р. була заборонена поміркована культурно-освітня діяльність. Царизм скасував залишки автономії Польського Королівства.

У цій ситуації в 1870-х рр. поляки брали активну участь у русі російського народництва, одним із найбільших центрів якого стала Одеса. Наприкінці 1877 – на початку 1878 рр. там діяв радикальний гурток під проводом І.М. Ковальського. До складу цього народницького осередку входили поляки М. Віташевський, Е. Вітен та В. Іллич-Світич².

Ознайомлення з низкою фондів Центрального державного історичного архіву України в Києві, насамперед із фондами жандармських управлінь Південноукраїнських губерній «Головного жандармського управління Херсонської губернії» дає уявлення про політику царизму стосовно так званого «польського питання». Із документів видно, що департамент поліції вимагав від своїх місцевих структур двічі на рік надсилати звіти про політичний стан у підпорядкованих їм місцевостях і в разі потреби доповідні записки та рапорти з окремих важливих питань. Щодня до департаменту надходили сотні документів від місцевих поліцейсько-жандармських органів.

В архівних фондах департаменту поліції та його регіональних осередках – губернських жандармських управлінь, охоронних відділень і поліцейських установ – зберігається значний комплекс ділових матеріалів. Серед них увагу привертає звітно-довідна документація поліцейсько-жандармських органів. У цьому фонді знайшли відображення матеріали гласного й таємного нагляду поліції за окремими діячами політичних та культурно-освітніх організацій. Так, із доносів сексотів поліції виходило, що вже настоятель костелу в Херсоні Йосип Кром достатньо активно використовував проповіді з метою зміцнити віру поляків у кращі прийдешні часи³.

Одним із ключових середовищ культурно-освітньої та суспільно-політичної діяльності в другій половині ХІХ ст. стали «Громади». Вони об'єднували не тільки етнічних українців. Згодом, відомий дослідник О. Рябінін-Скляревський багато уваги приділив біографіям діячів громадського руху 1870-х рр. Він подав інформацію про В. Мальваного, Є. Борисова, Я. Шульгіна, О. Андрієвського, Ф. Вовка та ін.⁴ На жаль, автор не визначив внесок цих діячів у функціонування «Громади». На його переконання, причиною арештів громадівців був саме «Указ 5 квітня 1879 р.»

¹ ДАХО. – Ф. 254. – Оп. 1. – Спр. 1/3. – Арк. 12.

² Снытко Т.Г. Русское народничество и польское общественное движение. 1865 – 1881 гг. – М., 1969. – С. 177 – 178.

³ Центральный державный исторический архив Украины в м. Києві. – Ф. 385. – Оп. 1.

⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – Ф. Х. – Спр. 14756. – Арк. 12.

який надавав генерал-губернаторам права головнокомандуючих військового часу й ставив мету знищити «революційну хвилю». Тому найбільш активні діячі повстанського руху на Херсонщині були заарештовані та вислані з місць постійного проживання. Вивчаючи діяльність голови слідчої комісії в справах польського повстання А. Панютіна та тимчасового одеського губернатора Е. Тотлебена, не можна не відзначити жорстокість по відношенню до революціонерів-поляків. Так, за наказом «Тотлебена було заслано в Східний Сибір 88 осіб, а всі інші генерал-губернатори – 42»¹.

Поруч із поляками зазнали переслідувань й українці. Валуєвський циркуляр 1863 р. забороняв друк українською мовою навчальної й популярної літератури, що звичайно певною мірою загальмувало розвиток української культури. Характерно, що на відмінну від Галичини, українці та поляки південних теренів України не сприймали одне одного як конкурентів у боротьбі за власну державність. Так, за свою активну підтримку українського громадського руху херсонський міський ветлікар Володимир Сінкевич був прозваний царськими філерами «українофільствующим поляком». Поруч з українцями від національного й соціального гноблення в однаковій мірі потерпали поляки, євреї та представники інших націй².

Характерно, що ще дореволюційні українські історики зробили свій внесок у дослідження визвольних змагань поляків. Зокрема активно займалися цією проблемою М. Грушевський та М. Лозинський. Вони звертали увагу на значущість польського питання в Російській імперії, давали порівняльну характеристику польському й українському суспільним рухам³.

У радянській історіографії посилена увага до вивчення історії поляків суспільно-політичного життя після поразки Січневого повстання припадає на 1960 – 1980-і рр. Участь поляків у революційно-народницькому русі знайшла своє відображення в праці Т. Снитко «Русское народничество и польское общественное движение (1865 – 1881)»⁴. Історію польської соціал-демократії в період її становлення досліджував радянський історик Н. Пухлов⁵.

Автори численних досліджень вказували, що, не зважаючи на утиски й переслідування, які стали більш жорсткими після поразки Січневого повстання, національні рухи продовжували розгортатися й у наступні десятиліття. Чергова активізація повстанських настроїв і дій спостерігалася під час революції 1905 – 1907 рр. Тільки в умовах спаду революції й наступу

---

¹ Рябінін-Скляревський О.О. Революційна Одеса 1878 р. // Вісник Одеської комісії краєзнавства при ВУАН. – 1929. – Ч. 4 – 5. – С. 9.

² Кучеренко А.А. Діяльність та взаємодія українських і польських культурно-освітніх товариств півдня України на початку ХХ сторіччя // Південний архів. іст. науки: Збірн. наук. праць. – Вип. 5. – Херсон. – 2001. – С. 93 – 98.

³ Грушевський М. З біжучої хвилі. – К., 1906.; Лозинський М. Польська народова демократія. – К.: Друкарня 1-ої Київської Друкарської спілки, 1909; Лозинський М. Польський і руський революційний рух і Україна. – К.: Ранок, 1908.

⁴ Снитко Т. Русское народничество и польское общественное движение (1865 – 1881). – М.: Наука, 1969.

⁵ Пухлов Н. Из истории польской социал-демократической партии 1893 – 1904 гг. – М.: Наука, 1968.

реакції культурно-освітній рух зазнав значних втрат та утисків і поступово перейшов до більш поміркованих, легальних форм діяльності.

Як реакція на демократичний рух і національне відродження, почали виникати різні чорносотенні й шовіністичні організації. Саме руками таких організацій царизм намагався залякувати й придушувати національний рух усієї імперії. Російський шовіністичний рух посилювався з появою «Союзу русского народа». Один із лідерів «Союзу» А. Савенко стояв на позиціях єдиного російського народу – звинувачував поступових діячів українського руху в «мазепинстві». Він писав доноси Голові Кабінету Міністрів П. Столипіну про шкідливість українського, польського та інших національних рухів для Російської імперії.

Наслідком такої діяльності «Союзу» стала низка додаткових утисків і заборон. У доповіді, виголошеній 17 листопада 1911 р. перед членами «Клубу російських націоналістів», А. Стороженко особливу небезпеку для діючого режиму вбачав у діяльності українських та польських письменників, творчість яких він порівнював зі «зловонним болотом». На його думку, українська мова була нічим іншим, як перелицьованою польською, і загалом українофільство, констатував А. Стороженко, як рух витікало з польських джерел і користувалося гарячою підтримкою поляків Росії¹.

Цькування й переслідування не могли зупинити співпрацю українців і поляків південних губерній імперії. Восени 1911 р. «Українська хата» розгорнула культурно-освітню роботу. Почалася підготовка до спектаклів та читання рефератів. Перша вистава за п'єсою «Наталка Полтавка» відбулася в Одесі 15 жовтня 1911 р. у залі польського товариства «Огнісько». У свій час українське товариство «Просвіта» неодноразово надавало можливість для проведення різних заходів польському товариству. Більше того, членами української «Просвіти» та інших українських організацій були й поляки, зокрема Іван (Ян) Міодушевський – один із керівників польської громади в Одесі, засновник першої польської газети в Одесі – «Життя польське»².

Підводячи підсумок, маємо констатувати, що діяльність поляків на теренах південних регіонів України під час Січневого повстання й після його придушення ще не достатньо досліджена (до певної міри сучасні підходи до вивчення польського суспільно-політичного руху на Правобережжі вдалося започаткувати в дисертаційному дослідженні «Суспільно-політичний рух поляків Правобережної України у 1863 – 1914 рр.» О.М. Білобровець³).

Польський суспільний рух змінював свої форми й методи впродовж ХІХ – початку ХХ ст. став помітним явищем, яке позначилося на виникненні культурних, громадсько-політичних процесів на українських землях, на історичному розвитку регіону. Відомо, що активних учасників польських повстань, окрім Сибіру, висилали й у райони Північного Причорномор'я. Так,

¹ Стороженко А. В. Происхождение и сущность украинофильства. – К.: Тип. С. В. Кунженко, 1912. – С. 56 – 57.

² Державний архів Одеської області. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 25.

³ Білобровець О. М. Суспільно-політичний рух поляків Правобережної України у 1863 – 1914 рр. / Автореф... дис. канд. іст. наук. – К., 2006.

на теренах Херсонщини виникли польські поселення Дагмарівка, Киселівка та інші. Побут, культурно-освітня та суспільно-політична діяльність жителів цих сіл фактично ніким ще не досліджувалися.

2.3. Українські селяни Правобережжя в Січевому повстанні 1863 – 1864 рр.

Юрій Присяжнюк
(Черкаси)

Відстань у півтора століття від Січевого повстання 1863–1864 рр. – однієї з яскравих сторінок змагань за державну незалежність Польщі добра нагода для професійних істориків ще раз повернутися до аналізу цієї неординарної події. Вона, як відомо, тісно пов'язана з Україною. Власне йдеться про сторінку взаємин двох народів, кожен із яких на свій лад, а вряди-годи й пліч-о-пліч виборювали та стверджували національне державне життя в епоху модерності. Серед інших аспектів її осмислення актуальною залишається проблема участі «в заколоті» українських селян.

Уперше автор торкнувся польського повстання, коли працював над проблематикою соціального становища українського селянства Правобережжя в 1860 – 1890-х рр.¹ Тоді увагу привернула відсутність (фактична мізерність) у фондах центральних та регіональних архівів України справ, присвячених притягненню селян Південно-Західного краю до відповідальності за участь «у бунті шляхти». Ба більше, ті поодинокі епізоди, якими переймалися каральні структури Російської імперії, свідчили про щось зворотне. Причетність селян найчастіше була вимушеною, наслідком випадкового збігу обставин, але в будь-якому разі – мінімальною, ситуативною й без належного бажання.

Ось один із таких епізодів, що згодом потрапив у поле зору крайової адміністрації. 26 квітня 1863 р. близько десяти польських змовників заїхали на подвір'я маєтку поміщика І. Гарлинського (с. Вуйни на Бердичівщині). Увійшовши до помешкання, вони призвали туди конюха, селянина Микиту Ворущила й запропонували йому пристати до руху. Ворущилі пригрозили смертю, урешті-решт забрали його до лісу, де вручили спис і пістоль. Але вже другого дня селянин, кинувши зброю, утік. 28 квітня він повернувся до своєї оселі й з'явився до місцевого волосного старшини з каяттям².

Саме тому існує потреба оцінити ступінь участі (ситуативного залучення, ігнорування тощо) українських селян Правобережжя в подіях Січевого повстання 1863 – 1864 рр., і з огляду на історичні передумови та обставини – самої можливості такої взаємодії.

Згадане ставлення селян (бодай навіть абсолютна байдужість та бездіяльність) до польського повстання не отримала належного висвітлення в українській та зарубіжній науковій літературі. Ідеться, безперечно, не про якийсь цілковите ігнорування цієї багато в чому знакової події для всього

¹ Див.: Присяжнюк Ю. П. Соціальне становище українського селянства Правобережної України в 60–90 рр. XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. : спец. 07.00.01 Історія України. – Донецьк, 1997. – С. 19–20.

² Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК). – Ф. 473. – Оп. 1. – Спр. 99. – Арк. 1 зв. У фонді 473 міститься 205 справ, із них лише в окремих згадано про участь селян у польському повстанні, причому участь здебільшого пасивну та випадкову.

«модерного» століття української та польської історії, а її тлумачення з огляду на новітні епістемологічні можливості. На підтвердження можна навести десятки й навіть сотні історіографічних сюжетів/фрагментів. Проте чи не всі вони відбивають методологічно відомі романтичні концепти «патріотів», «польських повстанців», «борців за визволення». Тобто головними в них є стереотипні положення, де селяни («народ») не претендують на роль особливого предмета (об'єкта) дослідження в контексті зазначених подій, а прогнозовано слугують своєрідним пізнавальним тлом для підтримки монархів, еліт та інших «героїв історії», власне поглядів самих істориків, їхніх політично замовних концепцій. Це відомі історіографічні традиції, які мотивовані цілим комплексом обставин. Отак, ще в далекому 1885 р. дописувач «Киевской старины» (який назвався Б. П-ським) зазначатиме, що в 1863 р. «народ український, варто зазначити, не без підбурювання спалахнув і зім'яв – потоптав не тільки гурт інсургентів, котрі виступили в полі, але й асимілював у своєму розумінні ляха з паном і все панське»¹.

Не може в цьому розумінні похвалитися значними здобутками й радянська історіографія, яка звично будувала свій дискурс на засадах «невпинного наростання класової боротьби». Адже повстання виправдано було витлумачене як змаганням не так соціальне, як національне, до того ж опонентами поляків мали бути росіяни, які в політичному (як й історіографічному) сенсі не звикли визнавати себе панівною («загарбницькою»), а отже, відповідальною нацією. Тому події 1863 – 1864 рр. радянські історики або замовчували, або «прив'язували» до майбутніх революційних боїв проти... «панської Польщі».

Щоправда, фахівці такого професійного рівня, як М. Лещенко спромоглися досить достеменно передати протиборство амбітних поляків і росіян за українських селян. У монографії цього дослідника натрапляємо на своєрідне порівняння: у відповідь на розповсюдження поляками листівок та прокламацій (зокрема «Голос Шевченка з Сибіру до братів своїх українців – волиняків і подолян», «До козаків, що тепер селяни» та ін.) росіяни організовували сільські караули. І хоча в багатьох випадках ті селянські застави існували чисто формально, траплялося, що діяли вони «в повній готовності»².

У цілому, рідко хто з російських та зарубіжних (непольських) істориків надавав Січевому повстанню 1863 – 1864 рр. значення якогось історично переломного моменту. Одним із таких новаторів варто визнати Т. Снайдера³.

Ведучи мову про розгортання подій на Правобережжі на початку 1860х рр., насамперед варто було б збагнути реальний характер відносин між двома (чи трьома) основними суб'єктами потенційних союзів/контрсоюзів.

---

¹ Воспоминания из недалёкого прошлого (о школе и грамотности в Киевской губернии) // Киев. старина. – 1885. – № XI. – С. 263 – 264.

² Лещенко Н.Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г. (60-е годы XIX в.). – К., 1959. – С. 386 – 404.

³ Див.: Снайдер Т. Рэканструкцыя націй: Польшча, Украіна, Літва і Беларусь, 1569 – 1999 гг. / Тымаці Снайдер; навук. рэд. Г. Сагановіч. – Мінск: Медысонт, 2010. – С. 55–57.

Взаємини у своєрідному змагальному трикутнику українці – поляки – росіяни досить докладно простежено в монографії знаного французького історика Д. Бовуа. Хоча його дослідження більшою мірою стосується періоду після повстання, однак в ньому досить переконливо передано основні вектори протистояння напередодні й під час конфлікту. Принаймні факт, що польській земельній шляхті в 1863 р. належало 5/6 маєтків на Правобережжі свідчить багато про що таке, чим слушно визначати причини, характер, масштаби, склад учасників виступу¹. Якщо додати до цього культ землі, з усім супровідним комплексом містичних вірувань, ментально світоглядних стереотипів та імператив, то можна бодай приблизно уявити трагізм і поляків (надто після повстання, коли їх різко обмежать у доступі до «основного ресурсу» регіону), і ще більшою мірою українців, котрим «битва за землю» обернеться на перманентну боротьбу за виживання та ствердження.

Хто ж з українського боку вів це «віковічно актуальне» противенство? Зазвичай ми називаємо їх «селянами». Точніше навіть «українськими селянами». Проте ця назва мало відбиває реальний статус крайової сільської землеробської людності в тогочасному суспільстві. Передусім у сприйнятті її елітним прошарком. Переддень повстання 1863 – 1864 рр. був часом, коли східноєвропейські інтелектуали, і не лише польські, тільки-но відкривали для себе «українців»². Щоправда, принагідно «знайомили» зі своїм винаходом сусідів – російський істеблїшмент, який через свої стійкі великодержавні погляди був дещо шокований такою новиною. Тож і в історіографічній практиці термін «українські» щодо тутешніх селян виправдано застосовувати з певним ступенем методологічного компромісу³.

Загалом Правобережна Україна середини ХІХ ст. становила регіон гострого геополітичного та політичного протиборства, яке лише підсилювали традиційні соціальні та національні конфлікти. Один із них – давня неприязнь, суперечка/ворожнеча у відносинах польських поміщиків й українських селян. Напередодні та під час проведення Великої реформи 1861 р. її помічали всі небайдужі громадські й політичні діячі. Але насамперед російська влада, яка була неабияк зацікавлена у вигідній для себе стабілізації ситуації в цьому

---

¹ Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863 – 1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Даніель Бовуа ; пер. на укр. З. Борисюк. – К. : Критика, 1998. – С. 305. Доречно нагадати, що на Правобережжі шляхта становила більше 5% місцевого населення, тоді як в Англії, Пруссії, Франції, Австрії – дещо більше 1,5%, а в Росії лише 0,76%. Див. : Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина ХІХ в.) / Алексей Иванович Миллер. – СПб., 2000. – С. 139.

² Див. : Меджецький В. Селяни у націотворчих процесах Центральної і Східної Європи у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття // Україна Модерна. – 2001. – Чис. 6. – С. 61. Вочевидь «із кінця ХVІІІ ст. польська історична думка <...> трактувала русинів-українців у категоріях «свійщини», визнаючи їх етнічну окремішність, але вважаючи складовою частиною «польської політичної нації». Див. : Зашкільняк Л. О. Україна між Польщею і Росією : історіографія та суспільна свідомість // Укр. іст. журнал. – 2005. – № 5. – С. 96.

³ Див. : Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України : соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – Черкаси, 2007. – С. 20.

прикордонному для неї краї. Надалі традицію «участі» політиків продовжать мандрівники, етнографи, мемуаристи, згадувані вище історики¹.

Знаковою варто вважати ту обставину, що польські дідичі добре усвідомлювали недружнє «ставлення до себе селян». На цій думці аргументовано наголошує український історик Б. Гудь, який провів ретельний аналіз численних праць українських, польських, російських істориків².

Недоброзичливість у взаєминах можна спостерігати в такому індикаторові народних настроїв, як чутки, яким, до речі, на свій лад довіряло й поміщицтво. Тому, наприклад, інвентарну реформу 1847 – 1848 рр. деякі кріпаки розуміли як таку собі перспективу «різати на Великдень шляхту». А дещо згодом, із початком у 1855 р. «Київської козаччини», панство масово втікатиме зі своїх маєтків, причому завчасно, «на всякий випадок», навіть тоді, коли безпосередньої загрози їхньому життю ще не виникатиме.

Ситуацію з традиційними зносинами поляків-шляхтичів й українців-селян ґрунтовно проаналізував усе той же Д. Бовуа. Він зазначає, що перші других і за людей не вважали, не пам'ятали ні їхніх прізвищ, ні імен, а дехто навіть не знав, чи вони взагалі мають ті імена. Показовим є також наступний факт: місцеве панство, звично чи ситуативно, але ніколи не пов'язувало надії на поліпшення своїх особистих справ у співпраці з «тутешніми»³. Воно чи не завжди сподіватиметься на лібералізацію становища російською владою. Щоправда, після деяких пропольських кроків Павла I та Олександра I їхній наступник на престолі Микола I помітно зневірить шляхту в таких настроях. Тоді всі свої сподівання вона почне адресувати його спадкоємцеві Олександрові II. Одначе її знову чекатиме розчарування. Новий імператор зробить лише кілька прихильних жестів: скасує воєнний стан у королівстві, оголосить амністію політичним в'язням. У травні 1856 р. польська аристократія вітатиме Олександр II у Варшаві, але імператор прохолодно поставиться до її «розкритих обіймів».

У повсякденні польські поміщики демонстрували щодо українських селян «тактику свавілля», яка в тих історичних умовах оберталася для них на стратегічну короткозорість. Буквально це означало, словами Т. Шевченка, «людей запрягали <...> в тяжкі ярма, орали лихо <...>, лихом засівали». Тому й скасування кріпосного права вони сприйняли здебільшого негативно, як «втрату Русі»⁴.

У цьому сенсі існувала значна відмінність між поглядами польської шляхти та позицією малоросійських дідичів Лівобережжя, котрі хоч трохи прагнули «перестати бути поміщиками у всьому багатоманітні цього поняття («самодурами», «батьками», «вихователями») і підготувати селянина до його

¹ Записка о положении и организации переселенческого дела в Юго-Западном крае / Сост. Л. Личков. – К., 1894. – С. 1.

² Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX ст. – Л., 2006. – С. 117.

³ Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863 – 1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Даніель Бовуа ; пер. на укр. З. Борисюк. – К., 1998. – С. 116 – 117.

⁴ Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX ст. – Л., 2006. – С. 119.

самостійної й господарської, і національної місії»¹. Щодо правобережного польського панства, то навряд чи комусь із них могла спасти на думку сама ідея ідентифікувати себе «з хлопами». До речі, власне змовники в Україні належатимуть до того крила польських повстанців, котрі не бажатимуть іти на жодні компроміси з українцями (також білорусами, литовцями), вважатимуть такий крок «національною зрадою»².

Отож українські селяни виявилися дотичними до Січневого повстання 1863 – 1864 рр. радше своєю традиційною пасивністю, адекватним їй світосприйняттям, характерним політичним абсентеїзмом. Відтак пересічно вони поводитимуться інертно. У пошуках мотивів, які можуть претендувати на причини такої передбачуваної байдужості, зупинимось на таких аспектах. По-перше, на річпосполитівському минулому. Якщо зважити, що козацькі традиції в середовищі селян ХІХ ст. – це далеко не «справи давно минулих літ», то щось таки нагадувало сільському простолюдину його «героїчну історію».

По-друге, континуум упереджено-зверхнього ставлення, адже шляхта ніколи й не думала відмовлятися від своїх прав і привілеїв. Останнім штрихом, котрий нагадував селянам регіону хто є хто, були наслідки сумно відомих інвентарів, введених у 1847 – 1848 рр. Кажучи мовою статистики, цей черговий спалах «вічного конфлікту» означав таке. У руках поміщицтва (зрозуміло, що здебільшого польського) зосереджувалося до 11,7 млн дес. землі³. Причому 65,3% ґрунтів становили власне поля й садиби дідичів, а 34,7% – селянські наділи (мирська земля). Юридично, тобто згідно з тими ж інвентарями, наділи кріпаків закріплювалися за ними в постійне та незмінне користування. Поміщик не мав права, крім як за добровільною згодою й з відома начальства (треба думати, російського), тобто самочинно, урізати мирську землю в цілому й кожен наділ зокрема⁴.

Ситуація ще більше ускладниться в період Великої реформи 1861 р. Звертаємо на це увагу, бо йдеться про вкрай важливу обставину: із яким власне настроєм українські селяни реагуватимуть на своє доленосне звільнення? До цього варто додати, що в той час із будь-якою пертурбацією в житті, а з реформаційними змінами передусім, традиційний селянин знайомився через посередництво місцевих чиновників. У період же кріпосництва таку функцію зазвичай виконували тутешні поміщики, їхні економи та прикажчики. У будь-якому разі це був формат персональних контактів, майже завжди не надто приємних для хліборобів. Тому події 1861-го та 1863-го рр. українське селянство Правобережжя, кріпаки котрого

---

¹ Литвинова Г. «Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ століття (ідеологічний аспект). – Д., 2011. – С. 703.

² Зашкільняк Л.О. Історія Польщі : Від найдавніших часів до наших днів. – Л., 2002. – С. 329.

³ Пойда Д. П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866 – 1900 гг.) / Дмитрий Пойда. – Д., 1860. – С. 20.

⁴ Воропонов Ф.Ф. Крестьянская реформа в Юго-Западном крае // Вестник Европы. – 1900. – Кн. 8. – С. 760.

становили, нагадаємо, понад 80%, не мало жодних підстав зустрічати з довірою.

Попри заборони, розміри ґрунтів кріпаків регіону протягом 1848–1861 рр. суттєво зменшилися. Згідно з підрахунками автора, на 1,14 млн дес., тобто на 28,1% (на Поділлі цей показник склав 51%; див. табл.), що, зрозуміло, істотно погіршило матеріальне становище хліборобського населення, і вже точно не збільшило симпатій до місцевих латифундистів. Причому поміщики поставали не лише кривдниками самих людей, а й «ворогами царя», розпорядження якого вони ігнорували.

Свого часу відповідні статистичні підрахунки провів історик П. Зайончковський. Він з'ясував, що напередодні скасування кріпацтва панщинники трьох правобережних губерній мали в користуванні лише близько 3 млн дес., тоді як ще в 1848 р. – понад 4 млн дес.¹ Залучивши до аналізу матеріали «Военно-статистичного збірника» за 1871 р., маємо нагоду більш рельєфно уявити земельні втрати українських селян²:

Губернії	Мирська земля в 1848 р. (дес.)		Мирська земля в 1861 р. (дес.)		Скорочення (%)
	Усього	На двір	Усього	На двір	
Київська	1275484	7,73	1072282	5,89	16,0
Подільська	1304831	8,26	639612	4,01	51,0
Волинська	1477571	11,38	1205785	9,32	18,4
По регіону	4057886	8,96	2917679	6,20	28,1

Тож коли настав час реалізації Великої реформи 1861 р., обстановка на селі не поліпшувалася. Позиція поміщицтва й надалі залишалася категорично незмінною. Напередодні польські (подільські та волинські) дідичі, які «займали посади в усіх владних місцях: і в канцеляріях, і в навчальних закладах» краю, пропонували повністю відібрати земельні наділи в «тутешніх» (окрім садибної посілості), зберігши за ними всі повинності³.

Пропозиція виявилася настільки абсурдною, що ні про яке порозуміння на таких засадах між панством і селянством не могло бути й мови. Про це побіжно свідчила негативна реакція других на компромісний варіант реформування аграрних відносин, запропонований російською владою. Утім шляхтичі діяли без оглядки на народний спротив. Деякі з них цілком свідомо забороняли своїм вчорашнім кріпакам слухати оприлюднення маніфесту Монарха-Визволителя. У цілому ж прагнули зберегти за собою побільше родючих чорноземів й утримати біля них робочу силу, бажано якомога дешевшу, а то й узагалі дармову.

Ці наміри на свій лад логічно доповнювалися національними устремліннями польських поміщиків. Їхня ідея відродження колишньої Речі Посполитої не була спонтанною, ситуативною мрією, а радше навпаки –

¹ Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России. – М., 1968. – С. 206 – 207.

² Военно-статистический сборник. – СПб. : Изд-во ЦСК МВД, 1871. – Вып. IV. – С. 208.

³ Словечко о гимназиях западно-русского края // Вестник Юго-Западной и Западной России. – К., 1864. – Т. 4. – Ноябрь. – С. 135.

традицією. Навіть у вересні 1862 р. шляхта Поділля просила імператора Олександра II приєднати Південно-Західний край до Царства Польського. Селяни сприймали чутки про подібні кроки як невтішну перспективу потрапити під цілковиту й безпросвітну панську сваволю. Тому вкотре отримували підстави симпатизувати російському цареві. Скільки тих скромних та «тихих» виявів приязні могло бути насправді, визначити тепер важко, а ось амбітний офіційний Санкт-Петербург вповні усвідомлено розраховував на підтримку підданого «одновірного народу». Пропаганда імперських цінностей серед простолюдинів ополяченого краю, маніпулювання їхньою свідомістю відігравали тоді помітну роль у внутрішній політиці самодержавства. І цей потужний вплив також зазнавав модерної трансформації. Як влучно зазначив М. Драгоманов, «до 1863 р. централізм у Росії був більше державним, а далі ставав національним»¹. Причому набирал «не специфічно російських рис, а наближався до європейської державної політики»².

Відтак є всі підстави вважати, що напередодні Січневого повстання 1863 – 1864 рр. польські дідичі й українські посполиті обопільної злагоди не мали. Скасування кріпосної залежності селян російською владою відбувалося в контексті інтерпретації місцевою елітою численних кон'юнктурних поправок, однобічно вигідних для себе уточнень, нерідко шахрайських домовленостей, які так чи так не влаштовували загалом безправний хліборобський загал. Польські поміщики, як реальні володарі краю, боролися за свій шлях модернізації Царства Польського, яке розуміли не інакше як відновлення імперії в кордонах 1772 р. Про це переконливо свідчив герб змовників, на якому Польщу символізував Білий орел, Литву – Погоня, Україну – Архангел Михаїл³. Зверхником нової держави мала бути Польська Корона з католицьких хрестом на чолі.

Часто історики вказують, що в Січневому повстанні брали участь не тільки поляки, а й литовці, білоруси та українці. Так, але що це за українці?

На кінець 1861 р. склалися два головні політичні табори майбутніх польських повстанців – «білих» і «червоних». Перші – представлені поміркованими шляхетськими й буржуазними колами, виступали за ведення тактики «пасивної опозиції», яка дала б змогу вибороти політичну автономію королівства і, зрозуміло, приєднати до нього етнічні литовські, білоруські та українські землі. Другі охоплювали різномірні соціально-політичні елементи (переважно шляхту, міщанство, інтелігенцію, частково польське селянство), їх об'єднувало прагнення здобути збройним шляхом повну незалежність Польщі й відновити державу. При цьому тільки частина «червоних» визнавала право українців на самовизначення.

У червні 1862 р. «червоні» створили Центральний національний комітет (ЦНК), у якому провідна роль належала Я. Домбровському, З. Падлевському

¹ Шип Н.А. Культурно-національне питання на Україні у XIX ст. // Укр. іст. журнал. – 1991. – № 3. – С. 29.

² Там само. – С. 30.

³ [http://uk.wikipedia.org/wiki_\(1863\)](http://uk.wikipedia.org/wiki_(1863)).

та ін. У підготовці до повстання брали участь члени Комітету російських офіцерів у Польщі, одним із засновників та керівників якого був українець Андрій Потебня. Ці люди мріяли, що повстання в Польщі дасть поштовх загальній революції на теренах імперії.

У своїй програмі ЦНК висунув вимоги скасування станів і станових привілеїв, передачі у власність селянам оброблюваних ними ділянок, проголошення незалежної Польщі з подальшим наданням українському, білоруському й литовському населенню права самому визначити свою долю. У програмі, утім, не було відповіді на питання про становище безземельного селянства. Крім того, Провінційний комітет на Русі (на Правобережжі) до початку повстання встиг розколотися – В. Антонович, Т. Рильський та їхні однодумці відмовилися від участі в боротьбі якраз «через селянське питання»¹.

У лютому 1863 р., коли виступ уже почався, ЦНК звернувся до українських селян із закликом приєднатися до повстанців. Це була чи не єдина форма залучення тутешнього сільського простолюду, адже до організаційних структур його не брали взагалі. Найчастіше обмежувалися поширенням у сільській місцевості листівок із соціальними зобов'язаннями. Однак селяни, цілком передбачувано, не відгукнулися, бо не поділяли амбітних зазіхань польської шляхти на ґрунти, як і не довіряли її обіцянкам.

Земельне питання по суті стало квінтесенцією взаємин сторін, так чи так мало робити їх або антагоністами, або, що менш вірогідно, союзниками. До того ж, ситуативними. Ще раз нагадаємо, що селяни взагалі не потрапили до змовницької організації, яка напередодні виступу нараховувала понад 20 тис. осіб.

Тож згадуючи українців, які брали участь у польському русі, принагідно мріяли про справедливе вирішення національного питання в оновленій Речі Посполитій, можна вести мову хіба що про гурт представників дворянських (офіцерських) та інтелектуальних кіл². Серед тих, хто в тій борні пожертвував своїм життям, були Петро Сливицький, Олександр Колянчук, згадуваний Андрій Потебня. Селянство ж відразу показало себе як антиповстанська сила, частіше всього з вичікувальною позицією, про що йшлося вище. Про це однозначно свідчили самі польські патріоти, котрим доводилося мати справу з вороже налаштованими до них сільськими караулами. Коли на місцях влада хоча б на деякий час переходила в руки селян, вони, твердили учасники виступу, далеко не завжди «поводилися справедливо». «Загін повстанців, – згадував представник «скривдженої сторони» Ф. Шостаковський, – оточений біля Ковшуватої, розбігся, і тоді почалося систематичне винищення. Тисячі

---

¹ Зашкільняк Л.О. Історія Польщі : Від найдавніших часів до наших днів. – Л., 2002. – С. 333.

² Такі «ідейні малороси», як професор С. Гогоцький, вважали благом для України її єдність із Росією, а тому повсякчасно «нагадували народу його ж поняттями про всі підлості Ляхів». Водночас частина українофілів намагалася вберегтися від урядових репресій, тому відхрещувалася від солідарності «малоросійської справи з будь-якою польською». Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб., 2000. – С. 73–74, 110.

селян оточили ліс. Кожного ввійманого повстанця вбивали. Ось яке милосердя народу! Вони вбивали безпричинно, безвідповідально, навіть беззахисних людей»¹.

Усі ці обставини згодом змусять прогресивно мислячих лідерів польського руху переосмислювати уроки своєї діяльності. У «Відозві до еміграції», датованій 19 листопада 1865 р., Я. Домбровський зазначатиме, що «останнє повстання (Січневе) стало для нас дороговказом, як ми повинні чинити у майбутньому <...>, вказало на потребу поширити наші поняття поза межі егоїстичного, а отже, неправильно осмисленого патріотизму, а також konieczність опертися в наших діях на пошанування прав людини й визнання прав інших народів»². Ці слова потрібно розуміти так, що в 1863 р. цього пошанування до українських селян виявлено не було. Навіть ідеологами повстанського руху, що в сукупності з низкою інших обставин, насамперед неспроможністю подолати бар'єр ворожості між шляхтою й простолюдом, додатково посилює інертність останнього у вищезазначених подіях.

Вочевидь, історію ставлення традиційного українського селянства до повсталі шляхти, котра прагнула цілей, часто-густо протилежних не тільки в соціально-політичному, а й культурному значенні, не варто тлумачити й розуміти в дихотоміях селянська (неісторична) нація й державна (шляхетська, історична). Адже тоді їх просто не існувало, а натомість було дуже багато проміжних поєднань. У цілому ж селяни регіону – це не просто люди, підвладні еліті, яка належала й була носієм іншої етнічної культури. Вони перебували під її зверхністю, ба більше – у цілковитій соціальній залежності від неї. Бодай на побутовому рівні, але знали історію цієї історичної нерівноправності й несправедливості. Ще більше обізнаною мала бути власне еліта. Хто з «ясновельможних» раніше не помічав чи зі зневагою відвертався від «гречкосіїв», тепер змушений був бодай іноді звертати на них увагу. Про це досить переконливо писатиме П. Куліш: «У наш час усі думаючі люди зрозуміли важливість самодіяльності нижчого прошарку громадянського суспільства»³. А ще він наголошував, що «натура українського простонароддя не змінилася, воно говорило тією ж мовою, свято зберігало ті ж звичаї, якими відрізнялося і два століття тому»⁴.

Чи змінювали до селян своє ставлення шляхтичі, які мали не лише розвиненішу суспільну структуру, а й власну історичну пам'ять? Та ще й в умовах справді революційної за наслідками реформи 1861 р. Оптимізму у відповіді на це питання знайти майже неможливо. Тож, як влучно зазначає італійський історик А. Граціозі, цитуючи очільника українського Бунду

---

¹ Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863 – 1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Даніель Бовуа ; пер. на укр. З. Борисюк. – К., 1998. – С. 84–85.

² Павлишин А. Студії над генезою польсько-українських конфліктів у ХХ столітті / Андрій Павлишин [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n10texts/pavlyshyn.htm>

³ Известие об обеде, 5 марта 1862 года, в Петербурге, по случаю годовщины смерти Т.Гр. Шевченка // Основа. – 1862. – Березень. – С. 28.

⁴ Там само. – С. 28.

М. Рафеса, слова «геть панів» можна було легко потрактувати як «геть ляхів, геть москалів і геть жидів»¹.

Що ж було робити селянам, якщо «ляхи» підняли бунт проти «москалів»? Тобто «чужі» католики проти «своїх» православних. Найперше – вичікувати. Так, ці другі робили все, до того ж завчасно й переконливо, аби селянин відчував оту оманливу відмінність (мається на увазі, що в епоху модерну церковна ідентичність отримала стійку перспективу потрапляння в залежність від ідентичності національної, щоправда, пересічну людність не поспішали ставити про те до відома).

Функціонувала достатньо потужна державна машина, яка зазвичай докладала особливо значних зусиль, коли справа торкалася спокою в «неспокійному» Південно-Західному краї. Наведемо два приклади такої турботи «августійшої особи» напередодні Січневого повстання щодо підбору кадрів. По-перше, до посадовців висувалися особливі вимоги – «залишаючись цілком російськими патріотами, вони мали стримувати та наставляти неросійське (читай – польське) населення <...>, не давати приводу для гордині, зухвалості та хибно зрозумілому патріотизму»². А, по-друге, за п'ять днів до підписання вікопомного визвольного маніфесту, а саме 14 лютого 1861 р., єпархіальні архієреї Київщини та інших губерній регіону отримали циркуляр, яким імператор вимагав назначити в кожную недільну школу краю священика з метою «не допускати нічого протилежного православної вірі»³.

Рух, який історики називають національним, мав ставати таким лише завдяки участі в ньому широких верств населення, того ж селянства. У 1863 р. цього не трапилося. На Правобережжі різниця між «вашою» і «нашою» свободами виявилася надто суттєвою, до того ж вона підсилювалася культурною інакшістю, зокрема й «релігійною конфронтацією сторін»⁴. Через «неправильну» історичну пам'ять маніпулювати селянством під гаслом національного визволення шляхті не вдалося. До початку 1860-х рр. модернізація «ще не вивільнила <...> сильну та стабільну національну ідентичність» українського селянства⁵. Відтак проблема тут була радше не в протидії українського польському, а в ненадійності традиційного етнічного як історичної опори модерному національному.

Неповага до села («тутешніх») залишалася не просто значною, а й системною. У цьому розумінні настільки однозначною, що вона виразно позначатиметься навіть на відповідній інтерпретації подій дослідниками-

¹ Форум «Незручний клас» у модернізаційних проектах // Україна Модерна. – 2010. – Чис. 6(17) Безмежне соло... – С. 11.

² Слово при погребеніи Киевского военного, подольского и волынского генерал-губернатора, генерал-адъютанта, князя Илариона Иларионовича Васильчикова // Киевские епархиальные ведомости. – 1862. – № 23. – С. 730.

³ Див. : Киевские епархиальные ведомости. – 1861. – № 2. – С. 20.

⁴ Востоков А. Старческие воспоминания виденного, слышанного и читанного о происшествіях, совершившихся в западных областях России и в Царствіи Польском с 1783 года по настоящее время / Авдий Востоков // Вестник Юго-Западной и Западной России. – К., 1862. – Т. 9. – Отд. 2. – С. 125.

⁵ Форум «Незручний клас» у модернізаційних проектах // Україна Модерна. – 2010. – Чис. 6(17) Безмежне соло... – С. 13.

селянознавцями в наступному ХХ ст. То що вже говорити про польського шляхтича середини ХІХ ст., який про малоросійського селянина й думати не хотів інакше, як лише про «реальність нижчого порядку»¹. Часто-густо він про нього взагалі не думав.

Ведучи мову про причетність (радше гіпотетичну, аніж реальну) селян Правобережжя до Січневого повстання 1863 – 1864 рр., варто спробувати глибше збагнути феномен самих народних виступів. Якщо дотримуватися думки, що заради успіху вони мали бути досить масштабними, а ще до них зі своїми програмами повинні були приєднатися «міські угруповання», то як бути у випадку, коли самі соціально-політичні верхи суспільства з'ясовували стосунки між собою, а до жодного з них у малоросійських селян не виникало великої довіри?

З погляду дослідника, очікувана рефлексія селян навряд чи могла органічно вписатися в політичну історію Польщі та Росії. Так, вона була, але самотня й на сьогодні залишається не вповні з'ясованою. Натомість маємо офіційний погляд російських можновладців на цю проблему: «Поляки не могли усвідомлювати <...>, що основна маса населення південно-західних губерній, завдяки ще свіжій пам'яті жорстокої боротьби проти польського елемента та завдяки гнобленню кріпосного права, яке посилювало ворожість до всього панського, виходить польського <...>, пронизана свідомістю своєї істинної національності та особливо вороже розвинута стосовно всього польського»².

Із цих слів виходило, що державні мужі Росії набагато ліпше розуміли характер міжнаціональних відносин у регіоні, проте трактували їх виключно на свою користь. Про це свідчили й проблеми, які більше всього турбували імперські політичні кола: «Поляки вперто підтримують назву малоросів «українці», хочуть цією назвою розколоти наш народ на два начебто різних племені»³. При цьому є всі підстави вважати, що якраз у першій половині 1860-х рр. влада чи не вперше відчувала реальну загрозу «українського питання». Навіть попри ту обставину, що тривале розслідування обставин «польське бунту» свідчило про непричетність тутешніх селян до нього.

Так, наприкінці 1867 р. була порушена справа, у якій фігурувало прізвище мешканця Білої Церкви селянина Василя Кирієнка. Ішлося про події чотирьохрічної давності. Суть інциденту полягала в тому, що місцевий тисяцький Горжевський знайшов у стрісі хати Кирієнка пропагандистські листівки. Під час слідства з'ясувалося, що в 1862 – 1863 рр. будинок займав поляк Пивинський, який згодом приєднався до повстанців⁴. Справу проти селянина закрили, проте публічний інтерес до цього випадку виявився набагато більшим за його готовність підтримувати антиурядовий виступ.

---

¹ Там само. – С. 14.

² Что такое хлопomanия и кто такие хлопomanы? // Вестник Юго-Западной и Западной России. – К., 1862. – Т. 2. – Ноябрь. – С. 142.

³ Там само. – С. 150.

⁴ ЦДАУ. – Ф. 473. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 1–3 зв.

Пропагандистський тиск офіційного Санкт-Петербурга особливо посилювався з початком виступу. Селянська байдужість щодо підтримки польських повстанців отримала наступне роз'яснення: «Наші українські поляки, частково перевертні, частково вихідці з Познані, Галичини та Царства Польського. Їхнє існування у цьому краї перетворилося на абсурд <...>. Дармоїдство <...> шляхти стало надто очевидним. 19 лютого 1861 року <...> поляки надягли траур <...>. Потрібно було або працювати самим і возз'єднатися з народом, або <...> повернути минуле <...>. Вони повстали!»¹.

Маніпулюючи масовою свідомістю, а передусім громадською думкою на імперську користь, дописувачі російських видань наголошували на історичному розколі між селянами та поміщиками, цинічно відводячи собі роль посередників-мироотворців. Знімаючи з себе будь-яку відповідальність за спільне минуле, яке М. Драгоманов влучно назвав «пропащим часом для України», полякам дорікали за все: «Вони кажуть, що розраховували (піднімаючи повстання – *Ю.П.*) на селян. За яким правом? Чим заслужили, ви, вельможні пани, довіру народу? Чи не панщиною з усіма її невольницькими атрибутами? Ви обіцяєте їм золоті гори у своїх «золотих грамотах», а минуле місцевого краю, через вашу милість, було жахливим!»². Принагідно пригадували, як повсюдно католики-дідиці закривали парафіяльні школи для дітей православних селян та ін.³. Коли ж виникла потреба в «національному примиренні», у вересні 1863 р., росіяни почали наголошувати на зворотному, мовляв, «становище селян та їхнє ставлення до панів змінилося на краще, завдячуючи опіці та піклуванню уряду», а «мировим посередникам доречно правильно розбирати скарги селян, захищати їх від принижень, які вони потерпають від своїх колишніх панів <...>»⁴.

А втім, чи варто уявляти українських селян Правобережжя союзниками російської влади? Вочевидь, певний ситуативний збіг інтересів мав місце. Але піклування «про народ» рідко коли виходило за межі приватних та фіскальних пріоритетів чиновництва. Щоб відвернути увагу селян від повстання, уряд запровадить у 1863 р. обов'язковий викуп надільних ґрунтів, які були в їхньому користуванні до 1848 р. Унаслідок цього, за підрахунками Б. Орловського, наділи в трьох губерніях зросли на 25–70%, а повинності зменшили на 60% і більше⁵. Це деякою мірою поліпшило вкрай скрутне становище людей, проте зовсім ненадовго.

Уже тоді виявлятиметься й національний аспект взаємин. Для офіційного Санкт-Петербурга Південно-Західний край залишався тим регіоном, який потребував особливої й постійної уваги. І хоча мотиви підвищеного клопоту

¹ По поводу польского восстания в Киевской губернии // Вестник Юго-Западной и Западной России. – К., 1863. – Т. 4. – Апрель. – С. 59.

² Там само. – Звернення до українських селян із обіцянкою земельних наділів у 6 моргів, яке отримало назву «Золота грамота», повстанці розповсюджували наприкінці березня 1863 р.

³ Еще о народных школах в Киевской губернии // Там само. – К., 1864. – Т. 3. – С. 40.

⁴ Польско-мятежнические съезды панов и шляхты // Вестник Юго-Западной и Западной России. – 1864. – Кн. 3. – С. 196.

⁵ Орловський Б. Селянські реформи в Україні 1848 – 1861 рр., їх значення і наслідки // Генеза. – 1994. – № 1. – С. 152.

були зумовлені бажанням зміцнити своє становище в «неспокійному, ополяченому краї», шляхи досягнення цих цілей ніяк не могли оминати стосунків із його місцевим населенням. Воно поставатиме для влади «корінним» і «російським». Це майже ні до чого їй не зобов'язуватиме, передусім у контексті перспектив поліпшення згаданих соціальних стандартів.

Аналіз офіційних документів засвідчує, що зацікавленість можновладців зростатиме лише тоді, коли на порядку денному поставатимуть «державні справи»¹. Що ж до національної ідентичності хліборобської людності регіону, ця проблема вирішувалася «раз і назавжди» у рамках проекту «великої російської нації». Сучасники зазначали, що російські чиновники, ці «всеросійські патріоти, що страждали хохлофобією і їм повсюдно ввижались сепаратизм, козаччина», перешкоджали зростанню освіченості селян². Відтак, за великим рахунком, ні тактичного (соціального, добре зрозумілого селянам), ні стратегічного (національного, розрахованого вже на перспективи модернізації села й суспільства в цілому) збігу інтересів не було.

Селяни не розумілися на «панських хитрощах», які в цьому разі означали змагання двох (російського й польського) національних проектів. Зрозуміло, що не все розпочиналося в один рік – тривав перманентний процес. Отак, ще за 1,5 роки до повстання, 11 серпня 1861 р., Міністерство державного майна та Міністерство внутрішньої політики надіслали управляючому Київською палатою державного майна секретну інструкцію, у якій висловлювали стурбованість «заворушеннями в західних губерніях та, особливо, участю в них посадових осіб, що співчували польській нації, відстоювали ідеї відновлення Польської держави»³.

Це обмеження поляків – лише епізод у політиці російської влади. Під час повстання, 25 травня 1863 р., київський генерал-губернатор, фактичний господар регіону, вимагав від того ж таки управляючого регіональною палатою державного майна наймати на роботу, у випадках появи вакансій у люстраційному управлінні, виключно православних чиновників. А католикам (полякам) відмовляти, ба більше, «перешкоджати їм носити заборонені національні костюми і бороди»⁴. До речі, за даними на 20 липня 1863 р., у цій палаті працювало 52 православних і 26 католицьких чиновників⁵. Пізніше, 11 серпня 1865 р., генерал-губернатор розпорядиться замінити всіх католиків на православних, тобто польських чиновників на російських⁶.

Отже, історичні передумови та обставини ймовірної (чи реальної) причетності українських селян Правобережжя до Січневого повстання 1863–1864 рр. засвідчують мінімальну можливість такої взаємодії. Селяни, поставлені перед фактом «панського бунту», звично для себе вичікували.

¹ Записка о положении и организации переселенческого дела в Юго-Западном крае / Сост. Л. Личков. – К., 1894. – С. 1.

² Словачевский М. По поводу статьи из Заднепровской Украины, помещённой в 52 № дня 1863 г. / Мартиниан Словачевский // Вестник Юго-Западной и Западной России. – 1864. – Кн. 3. – С. 33.

³ ЦДАК. – Ф. 492. – Оп. 3. – Спр. 7. – Арк. 1 зв.

⁴ Там само. – Арк. 2 зв.

⁵ Там само. – Арк. 4–5.

⁶ Там само. – Арк. 20.

Вони не симпатизували й не довіряли повстанцям. Натомість як люди, підневільні владі, брали участь у сільських антипольських караулах. Але без особливого бажання, час від часу демонструючи своєрідне пасивне очікування навіть в екстремальних умовах. Активність виявляли рідко, але траплялося – досить бурхливо, надто тоді, коли випадало особисто помститися «лукавим панам».

На такий, загалом інертний результат працювали чинники, які синтезовано подаємо в трьох аспектах: «польському» – реакція селян на традиційно зверхне та зневажливе ставлення шляхти (навіть не як до простолюду, «народу», а як до «німих тутешніх»); «українському» – вияв притаманного українському селянинові ментального архетипу монарності буття, своєрідної опозиційності решті світу, що у свою чергу продукувало виразну пасивність у політичному житті держави, суспільства; «російському» – пристосування традиційного селянина до політики «казенного патріотизму», котрий вимагав від нього співчуття до всього, що робила влада, зокрема й брязкання зброєю, захоплення нових територій, гноблення цілих народів.

Маємо всі підстави формулювати проблему в значно ширшому контексті. Попри те, що «прірву культур» історики вже визнали й зафіксували, подальший ґрунтовний аналіз питання покликаний з'ясувати додаткові глибинні грані цієї взаємодії. Потреба очевидна, зважмо, у 1920-х рр. під тиском «дрібнобуржуазної стихії села» навіть радикали-більшовики запровадять компромісний неп, а тут, як легко переконатися, тиск низів був не меншим. Авторів доводиться десь повторюватися, але цілком виправдано буде зайвий раз наголосити на потребі додаткового дослідження картини світу селян «ополяченого краю», у котрій самоповага й самобуття шляхетність відігравали не останню роль.

Водночас часи, що настали після польського повстання 1863 – 1864 рр., позначалися тенденціями сприйняття селянства з його мовою, ширше – культурою, як нації. Однак в українському варіанті цей процес видимо затримуватиметься. Російська культура через свою «релігійно-церковну близькість» та «політичну єдність» поставатиме додатковою перешкодою українським діячам, позаяк у них завжди зберігатиметься альтернатива в царині шляхів вибору національного поступу.

**2.4. Українське селянство в стратегіях польсько-російського
протистояння в ході Січневого повстання 1863 – 1864 рр.
на Українському Правобережжі**

Юрій Земський
(Біла Церква)

Січневе повстання 1863 – 1864 рр. в Українському Правобережжі, як відомо, не мало значних успіхів. Не підтримали його не лише українці, що є зрозумілим та закономірним, але й місцева польська шляхта приєднувалася до виступу надзвичайно не рішуче. Серед причин такої пасивності був не лише природний острах (через непевність можливих наслідків повстання), але й неабияку роль зіграла структура польської спільноти, що мешкала в Правобережжі. Зокрема, значна диференційованість шляхти, із нездоланною різницею умов життя між магнатами та «обивателями» (як називали шляхтичів-землевласників), з одного боку, і малоземельними та безземельними чиншовиками, що, часто, заробляли на життя важкою фізичною працею – з іншого боку. До того ж проти останніх (за мовчазної згоди перших) уже з початку ХІХ ст. було розв'язано справжню війну імперською владою, яка не визнавала шляхетських привілеїв за людьми, що не мали належного землеволодіння та підвладних селян. Проте, готуючи Січневе повстання, польські активісти все ж прагнули залучити до його участі максимально всі верстви суспільства, а тому розгорнули широку пропаганду задля демократизації свідомості всіх потенційних його учасників.

Усвідомлюючи зміст новизни стратегії, яку обрали польські патріоти, канцелярія ІІІ відділення ще в березні 1859 р. інформувала київського генерал-губернатора, що поляки втратили сподівання на допомогу західних держав у відновленні Польщі й тепер усіх своїх сил докладають, аби розбурхати громадськість і, більше того, об'єднати зусилля громадськості Російської імперії з загальноєвропейським рухом: «<...> Переконавшись ще раніше в неможливості досягти успіху самостійними діями [поляки – Ю.З.] протягнули руку Мацціні [власне, Джузеппе Мадзіні – Ю.З.] та Костакє [ідеться про героїв національно-визвольних рухів тогочасної Італії та Румунії – Ю.З.], аби разом із ними прагнути до однієї спільної мети, тобто до зруйнування нинішнього політичного й суспільного порядку в Європі»¹.

Із глибоким розумінням загальноєвропейських політичних процесів у Записці ІІІ відділення констатувалося, що поляки пов'язували свій неуспіх повстання в 1848 р. із тим, що піклувалися тоді виключно своїми інтересами, а нині всі європейські народи потребують політичних змін, тож цим вони й хочуть скористатися й намагаються «скріпити союз зі всіма слов'янськими племенами, а щонайбільше з руськими та підняти повстання одночасно на всіх землях слов'янського світу, за одностайною згодою з жителями Галіції, Кракова та України»². «Такі дії, – констатував далі автор Записки, – цілком

¹ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 809. – Спр. 61. – Арк. 2 – 2 зв.

² Там само. – Арк. 3 – 4.

узгоджуються з планами Д. Мадзіні й спокушають суспільство проголошеною метою вирівнювання прав людей та народів й» особливо – «створенням Слов'янських об'єднаних штатів, де кожне плем'я зберігало б незалежне життя та самостійний устрій»¹.

Отже, у підготовці Січневого повстання головною стала ідея, що до боротьби треба залучати всі верстви суспільства, а задля такої загальної мобілізації організатори прагнули поширити переконання, що народ не має чекати ласки царя, а повстанням домогтися задоволення своїх інтересів (щонайперше, землеволодіння та встановлення «своєї», «неімперсько-російської» влади). Лише спільною хвилею спротиву всього народу – усіх верств, різної етнічної приналежності, різних віросповідань, від малого до старого, включно з жінками – лише таким повстанням можна здобути бажаного результату.

Отже, усі дії агітаторів та активістів спрямовувалися на «розбурхання» та згуртований виступ якомога більшого числа людей. Інакше кажучи, організатори польського повстання прагнули надати всім верствам суспільства національної польської свідомості, «розбудити» в усіх патріотичні пропольські почуття й таким чином мобілізувати все населення Українського Правобережжя, у тому числі й український селянський люд проти місцевої російсько-імперської адміністрації.

Зусилля організаторів повстання, тобто польської національної еліти з поширення серед українського населення Правобережжя пропольської свідомості (власне, спроба поширити чи нав'язати польське національне самоусвідомлення місцевому люду) спонукала до адекватної реакції з боку української та російської еліт. Саме напередодні та під час Січневого повстання в Українському Правобережжі поміж носіями українського, польського та російського національного самоусвідомлення (власне, між представниками трьох вказаних національних еліт) розгорнулася боротьба за притягнення на свій бік українського селянства.

Зіткнення інтересів української, польської та російської національних еліт проявилось тут як конфлікт трьох різних світоглядних систем, різних історико-державних традицій, що заявили про себе як три проекти різного бачення перспективи, різного вибудовування майбутнього в Українському Правобережжі. Організатори «польського проекту», хоч і поділялися на представників демократичного та аристократичного (ще їх називали: «червоного» та «білого») табору, але тут, в Українському Правобережжі, вони багато в чому збігалися в діях, доповнювали або підмінювали одне одного, оскільки «працювали» (на чужій – не польській етнічній території, хоч цього й не бажали, зазвичай, визнавати) об'єднано, як носії саме «полонізації» в змаганні з «українізаторами» та «зросійшувачами».

Кожна з названих сил мала свій набір засобів та аргументів на «право» «націоналізувати» місцевий люд і край за своїм «проектом». Звісно, що українцям-патріотам чи націоналістам, хоч як би ми назвали тих, хто

---

¹ Там само. – Арк. 4.

усвідомив свою українську самобутність і природне право зберегти цю самобутність серед свого народу й на історичній землі цього народу – було зовсім не просто змагатися з носіями імперських традицій – поляками та росіянами, які силою зброї, з амбіціями «цивілізаторів» (поляки – раніше, росіяни – на той час) прагнули обґрунтувати законність власного утвердження в Правобережжі.

Однак достеменно можна стверджувати, що саме націоналізаційні ініціативи поляків (хоча і серед них не всі були прихильниками поширення усвідомлення польської національної належності в селянському середовищі Правобережжя) обумовили пошквалювання самобутньої націоналізації свідомості українців та, відповідно, спонукали російську владу «озброїтися» національно-патріотичними засобами контрвпливу*.

Більше того, у польсько-російському протистоянні, яке, мусимо визнати, було головним, масштабнішим та запеклішим, кожна зі сторін намагалася залучити українців на свій бік в якості союзника, точніше сказати, вважала українців за «природну» складову частину свого «національного тіла», хоч і з «особливими рисами» складову, але саме як невід'ємну, невіддільну, історично та культурно споріднену складову. До того ж і поляки, і росіяни надзвичайно дратувалися, коли з'ясовувалося, що українці (тобто репрезентанти української національної ідеї) мають у якихось питаннях своє бачення, претендуючи на осібну власну позицію.

З самого часу появи хвилі хлопоманства** в Правобережжі та їхнього зближення з селянами серед польської заможної шляхти краю з'явилося

---

*До середини XIX ст. Російська імперія діяла традиційно – середньовічними методами, задобрюючи, прихилиючи до себе, «купуючи» пільгами та різними благами польську аристократію і, таким чином, утверджуючи своє панування на польських територіях, у тому числі й «кресових». «Так, у часи третього розбору Польщі Катерина II, – писав Михайло Драгоманов, – вважала за необхідне в новоприєднаній території сприяти польській аристократії, щоб паралізувати вплив демократичного патріотизму Т. Костюшка». – Див.: Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия. – К., 1917. – С. 14.

Про переконання росіян (яке зберігалася аж до середини XIX ст.), що гарантію надійності приєднання нових захоплених земель до «імперського тіла» цілком достатньо забезпечує інкорпорація самої лише станової еліти цих самих захоплених земель, вказував також Борис Познанський. «Скільки б ви не прочитали описів про подорожі Катерини II по Дніпру, – писав Б. Познанський, – ви не зустрінете жодного свідчення про її звертання до народу. А тим часом народ бачив, наскільки прихильно ставився правлячий двір до місцевих польських вельмож. У Білій Церкві збереглася пам'ять неодноразових відвідин власників цього містечка графів Браницьких Олександром I, Миколою Павловичем і, нарешті, навіть Олександром II у 1858 р. У парку Олександрії, поблизу Білої Церкви, мабуть, і дотепер збереглися дерева, власноруч висаджені високими гостями графів Браницьких». – Див.: Познанський Б. С. Воспоминания. – М.: Издание «Украинской жизни», б. р. – С. 11.

Отже, лише з середини XIX ст., із впровадженням поляками тактики залучення на свою сторону українського селянства, цю саму потребу на власну користь почала вирішувати також і російська влада.

**Кость Михальчук пояснював, що хлопоманство досить швидко після своєї появи розкололося на польську та руську (українофільську) течії, між якими була величезна різниця, і саме українська хлопоманія згуртувала у своїх рядах справжніх захисників інтересів місцевого селянства. – Див.: Михальчук К. Поляки Юго-Западного края // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским русским географическим обществом. Юго-

занепокоєння й скарги російській адміністрації. У січні 1861 р. спеціальна слідча комісія, створена при генерал-губернаторові, розбирала справу київських студентів, які були звинувачені в нібито підбурюванні селян до різанини поляків. Про чутки та розмови на цю тему, що поширювалися серед поміщиків, доповідали чиновники з різних повітів Київської губернії¹. Найґрунтовніші пояснення по суті цієї справи подав Володимир Антонович: «Майже два роки серед поміщиків нашого краю панують дуже погані настрої щодо студентів, яких звинувачують у настановленні селян проти поміщиків, – писав він, даючи відповіді на запитання слідчої комісії. – Студенти думали, що результатом суперечки буде журнальна полеміка, а насправді, поляки піддали їх анафемі й почали писати доноси <...>, що студенти через неприязність до польського дворянства навмисне шукають довіри в народу, аби вмовити на смертовбивство, грабунок та інші безчинства»².

Таке ставлення до українського селянства і його захисників – хлопоманів у середовищі Правобережної заможної шляхти-обивателів, доповнювалося схожими за настроєм та уявленнями про роль поляків в Україні відгуками з польської еміграції. Так, у 30-му числі часопису «Wiadomości Polskie» за 1858 р., що видавався консервативною партією польських емігрантів у Парижі, писалося: «Історія згуртувала українську народність по тім боці Дніпра, її серцем є тепер українські слободи. Україна по цім боці Дніпра, здобута й боронена польським оружжям, заселена тим самим народом, що видав зі свого лона шляхту, є й, дасть Бог, не перестане бути польською провінцією. Скільки разів сягатимуть за нею українські патріоти, стільки разів, замість братньої руки, яка жде їх з підмогою, знайдуть одним ворогом більше»³.

Однак і в часописі демократичних сил «Przegląd rzeczy polskich» у 3-му числі за 1859 р. у статті Зигмунта Мілковського висловлювалися аналогічні ідеї: «Поляки несуть на Україну свободу й культуру; козацькі бунти – це була революція дичі проти цивілізації, українець, що полюбить цивілізацію й свободу, через те саме стає поляком; Україна може бути тільки або польська або дика; колонізація – це властиво цивілізаційна місія поляків на Україні»⁴.

Щодо закономірності такої, здавалося б, не зовсім логічної для демократів позиції (адже вони прагнули заохотити місцеве українське селянство до спільного повстання проти російської влади), слухним є пояснення Михайла Драгоманова. Демократи уподібнювалися до аристократів у трактуванні Українського Правобережжя невіддільною польською територією, бо вони розуміли, що без участі польських поміщиків справу

Западный отдел. Материалы исследования / Собранные д. чл. П. П. Чубинским. – СПб, 1872. – Т. 7. – С. 248 – 249.

¹ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 812. – Спр. 132. – Арк. 2 – 8.

² Там само. – Арк. 236 – 238.

³ Лозинський М. Польський і руський революційний рух і Україна. – К., 1907. – С. 19.

⁴ Там само. – С. 20 – 21.

виграти буде неможливо, тому їх соціальні вимоги, зокрема стосовно поступок селянам, завжди узгоджувалися з ситуацією¹.

Прецеденти невідповідності дій окремих демократів проголошеній партійній ідеології траплялися й у подальшому. Красномовним свідченням чого є перлюстрований лист із Києва в Мозир, адресований якомусь Снядецькому*. Анонім писав: «Кажуть, що Якубовський гостює в тебе. Не знаю, чи правда, але дійшли до нас деякі чутки про ідеї нашого товариша, а саме про «теорію утисків селян», яку він там пропагує. Дуже сумно нам було дізнатися про це й тому, коли вже надто сильно почали обговорювати, я вважав за обов'язок нагадати товаришу Якубовському, що мета нашої корпорації, виїжджаючи на провінцію, проголошувати любов ближнього й братерство селян із поміщиками, а не бути апостолами розбрату й канчука <...>, вже була б пора зрозуміти поміщикам їх теперішній стан у стосунках до селян і пізнати, як дико й нелогічно застосовувати збройну силу наших гнобителів для влаштування взаємин між поміщиком і народом, із яким ті ж власники зросли, котрий на них працює, із котрим, як дітям однієї годувальниці матері-землі, належить жити мирно та дружно. Поки ми тісно не з'єднаємося з народом, до тих пір ми не маємо навіть мріяти про військові дії. Селяни – це основа народності, дворяни ж і середній клас – це лише верхні поверхи будови. Струс основи може змінити всю будову, інакше нам не можна й думати про це <...>»².

Зазначений випадок, звичайно, був швидше винятком, аніж правилом, принаймні в тактиці дій демократів. Їхні ідейні прихильники – малоземельна шляхта, а також найбільш близькі за способом життя до земельної шляхти – однодворці (котрі служили управителями, економами, прикажчиками, писарями тощо) – були найактивнішими учасниками в підготовці, а зрештою, і в подіях Січневого повстання 1863 р. Так, зокрема, начальник Житомирської земської поліції вже в січні 1863 р. доповідав генерал-губернатору, що «поміщики частини села** Авратина, відставний штабс-капітан Мецевський, частини села Стетковець Карл Піотровський і частини містечка Янушполя Стефан Пігловський почали активно вживати заходів для наближення до себе тимчасово зобов'язаних селян***, а саме: приходять до них на заручини, на

¹ Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия. – К., 1917. – С. 33.

* Лист анонімний, не датований, зберігається в справі перлюстрованого листування серед паперів за січень 1861 року.

² ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 811. – Спр. 50. – Арк. 63 – 63 зв.

** Такий «власник частини села» часто лише умовно називався поміщиком, бо насправді володів кількома десятками селянських дворів або й лише кількома дворами. – Див.: Бовуа Даніель. Шляхтич, кріпак і ревизор. Польська шляхта між царизмом і українськими масами (1831 – 1863). – К., 1996. – С. 341 – 344.

*** Такі прецеденти «наближення» шляхтою до себе селян мали місце й раніше, і завжди вони викликали особливе занепокоєння російської адміністрації. Ще в грудні 1859 р. Подільському губернатору доповіли, що поміщик села Покутин Ямпільського повіту, покликавши до себе селян, повідомив їм, що з нового року вони будуть вільні й цілуватися з ними. – Див.: Державний архів Хмельницької області (ДАХМО). – Ф. 442. – Оп. 2. – Спр. 88. – Арк. 4, 11 – 11 зв.

Не склалося в житомирських дворян з організацією у святу неділю Воскресіння Господнього 1861 р. для «простого люду» святкового обіду. Умовою влади було запросити на такий обід

сватання, ходять і їздять на вечорниці, хрестять навіть у найбідніших селян дітей, разом із селянками, аби покумитися; проводять із ними час по цілих ночах і, пиячачи, переконують селян, що вони тепер всі між собою рівні. Так, Мецевський, був на хрестинах у селянина села Авратина Семена Самолюка, який здивувався, що той заїхав до нього, найбіднішого селянина, гостювати, і навіть не смів запропонувати свої пригощення, на що Мецевський, підбадьорюючи всіх присутніх там гостей-селян, звернувся, щоб і його прийняли за гостя. «Я такий же як ви, ми тепер всі рівні, – і звернувся до Семена: «Уже з цього часу, Семене, робимо так, як у тебе народиться дитя, то ти мене проси за кума, а як народиться в мене, то я буду просити тебе за кума». А Семен йому на те відповів: «А не брешеш же ти, пане?» Мецевський, зовсім не образившись, обняв його і сказав: «Ні, тепер так завжди буде», – і для переконання їх у своїй щирості скинув із себе сюртук і надів його на Семена, а сам одягнувся в його свиту <...>. А 20-го числа цього місяця він же, Мецевський, був кумом в іншого селянина <...>. Селяни ж, хоч і приймають подібне з ними обходження, але їм ні в чому не вірять»¹.

Типово-характерною в розкритті особливостей підготовчих дій до повстання була й справа, яку розглядав Літинський повітовий суд, із подальшою передачею в польову судову комісію, створену в Кам'янці-Подільському. Судовий слідчий у липні 1863 р. подав до суду справу про «підмову економічним прикажчиком села Чепелів Літинського повіту однодворцем Яковом Федоровим Кохановським тамтешніх тимчасово зобов'язаних селян Власа Якимова Коника (він же Панчук Охота) і Луку Матвієва Муху до вступу в ряди польських повстанців». Крім того, суд встановив, що в ряди повстанців «уже вступили економ села Тарасок дворянин Владислав Стефанів Левицький і його дядько – Михайло-Леопольд [подвійне ім'я – Ю.З.] Амбросів Кропельницький, який проживав у селі Ворошилівцях»². Прикметним є те, що Я. Кохановський вів свої «звабливі» розмови про повстанців у жартівливій формі*, а тому й не ховався, однак селяни на всі розмови реагували рішучими відмовками, і зрештою – донесли на Я. Кохановського³.

Окрім звичайних «дружніх» розмов, «родичань» (через кумівство), спільних гулянок, вечорниць тощо задля зближення, роз'яснень, умовлянь, переконань, заклики селян брати участь у польській справі, доволі потужно та

представників місцевої російської адміністрації та виголосити перший тост за здоров'я його імператорської величності. – Див.: ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп.811. – Спр 77. – Арк. 4; Спр. 95. – Арк. 2.

¹ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 369. – Спр. 291. – Арк. 25 – 27.

² ДАХМО. – Ф. 656. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 2.

*Значними проблемами обернувся невдалий жарт про «участь у повстанні» для волинського селянина Івана Левандовського. Як, зрештою, з'ясувалося, він заробляв на життя випалюванням цегли й саме під час повстанчих дій у травні 1863 р. перебував у м. Радзивиліві в наймах за фахом у шляхтича Йосипа Сокацького. Коли ж за деякий час І. Левандовський прибув до м. Кременця, аби відвідати там своїх сестер та брата, то в розмовах із людьми на питання: «Де тинявся?» – легковажно жартував, що був у Радзивиліві, у ватазі повстанців. Слідство, яке затяглося на два роки все ж довело, що селянин насправді перебував у м. Радзивиліві, де працював. – Див.: Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 18. – Оп. 4. – Спр. 301.

³ Там само. – Арк. 4 – 9.

яскраво працювала також агітаційно-пропагандистська та просвітницька народна літературна творчість. В окремих справах фонду канцелярії київського генерал-губернатора збереглися надзвичайно цінні та самобутні пам'ятки народної творчості як у прозі, так й у віршованій формі. На жаль, неможливо достеменно встановити їхнє авторство, з'ясувати соціальний статус, рівень освіти, причину вболівання за справу повстання тощо. Однак стиль написання, мова, її лексичні, орфографічні, пунктуаційні особливості дозволяють припустити, що авторами були «вихідці з народу», надзвичайно близькі за способом життя до селян представники дрібної та мало- чи безземельної шляхти, які найдошкульніше відчували на собі пресинг адміністративно-бюрократичної системи самодержавства, що всіх у суспільстві ранжирувало за критеріями майнових статків та вірної служби імперії, а разом із тим не визнавало за можливе шанувати свободу та гідність особи, яка не належала до числа «обраних» – привілейованих.

Ці анонімні твори дозволяють визначити рівень суспільно-політичної свідомості активістів-патріотів Польщі, знання та розуміння ними основних подій і процесів в історії українсько-польсько-російських взаємин, поцінування суспільно-правових ідеалів, зокрема – ідеї свободи людини та навпаки – ставлення до самодержавно-деспотичних порядків у Російській імперії. Разом з тим ці твори передають величезний рівень емоційного напруження, яке переживали здатні «бачити та розуміти» зміст порядків, що принесла з собою в Україну російська влада.

Так, у лютому 1862 р. подільський губернатор надіслав генерал-губернатору українські вірші, констатуючи, що вони були знайдені 22 грудня 1861 р. у дверях водяного млина поблизу дороги в містечку Івангороді (Гайсинського повіту). Їх знайшли неграмотні селяни й передали дячку Лотоцькому, той – священику Модинському, а останній – благочинному м. Гранова, який віддав вірші начальнику повітової поліції¹. Твір називається «Туча прошедших і настоящих времен»^{**}. Починається твір лірично – про хмари й прикмети на дощ. А далі:

«<...> Один з нас питав другого // Чого так сумує
Отвічав вся що для того // Бо цар нам панує <...>»

Далі автор, апелюючи до мудрості свого діда, говорить, що народ, який живе в згоді, не втрапляє в злі пригоди.

«Так і ми як із ляхами // Сваритись почали
То і вони і ми сами // В неволю попали
Москаль на то постарався // Щоб нас посварити
А потому обібрався // Буцім то годити.
Так погодив як всіх в матню // Загорнув тай каже
Тепер з вас шкуру останню // Здеру лихий враже <...>».

¹ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 812. – Спр. 4. – Арк. 36.

^{**}Тут і далі подаємо віршовані тексти з повним збереженням орфографії та пунктуації (якщо вона є), замінюючи лише російські И та Ы на українські відповідники – І, Ї та И, а також опускаємо в кінці окремих слів знак – Ъ та відділяємо прийменники від слів.

Далі йдеться про злу царицю, яка підманула короля (Понятовського), ніби полюбила. А коли «ляхи» схаменулися, хотіли воювати, їм почали перешкоджати магнати, а цариця на додачу «підіслала розбійника (Залізняка), котрий почав лити кров». Саме в покарання за це братовбивство «ляхів» із козаками – Господь, як на відступників від Його «Заповіту Любови», наклав на нас кайдани. Із того часу Москва почала душити й все тягнути з України.

«Ляхи були нам як брати // Ми за них кров ляли
Тепер хлопці гид сказати // Злі часи настали
Не раз ми чуємо від старця // Лучше колись було
Чом же нам не постаратись // Щоб добро вернуло
Ляхи нам колись прияли // І ми їх любили
Короля одного мали // В згоді з ними жили
Тепер ми і наші діти // Їх ся відцурали
Як вам казав з ними жити // Ми б щастя зазнали <...>».

Далі автор згадує, що тридцять років тому (натяк на події 1830 – 1831 рр.) пани хотіли нас увільнити і свою кров лили, а ми, їх не зрозумівши, ловили. Але тепер інший час:

«Ляхи то нас хотят увольнити // Не московський цар
З ними то нам треба жити // Щоб знав не був свар...
Вони з нас більш не желают // От як тільки згоди
Кажуть нех нам лиш прияють // І не мають злоби
Позабудьмо що минуло // Возмімсь рука в руку
Простим то що колись було // Так всю скінчим муку
Бо як будем возновляти // То Москаль поволі
Знов нас почне завертати // До давной неволі
Пам'ятайте вражі діти // Що нам сами Пани
Не хтіли б і не могли б вдіти // Сі тяжкі кайдани...
Москаль все робить лестками // Хоть ся підсідає
Побачите що зробить з нами // Як нас загнуждає
Бо він завше хитрощами // Всі діла провадить
Гірше з ним як із Ляхами // Мужикові зладить <...>»

Далі йдеться про неправду в московському правлінні, безлад у московських законах, брехню, лукавство та обдирання в судах:

«Що цар має рідні силу // Траж їм звідкись жити
От він всю країну Милу // Мусить так душити
Знаєте, як піп їх стане // В церкві поминати
Хрестянин аж обівяне // Докучить стояти
Щоб мав Богу честь віддати // Царя помитає
Правду треба Вам сказати // Що не оден лає
Тай так гріха наберешся // Прости лиш нам Боже
Підеш з скуки тай уп'єшся // Що ж не правда може
Вони навіть нашу віру // Зовсім змінили
Описать то жаль папіру // Чого ми дожили
Служба Божа не набожна // Попи сьакі такі
Ского тільки іно можна // Рвуть як кість собаки

Но ми люде неграмотні // Не пізнали сього
Кажу вам сей раз остатні // Що все іде до злого».

Далі знову автор каже про переваги та доцільності польських порядків та законів. Підписано твір – Фрем Запорожець¹.

В іншому творі автор пояснює, що велике військо, яке тримає цар, служить лише для підтримки його корони та війни з тими, хто хоче волі. І далі:

«Москалям вірить не можна // Ляхів більш питайте
Все то робить з осторожка // Та й свій розум майте
А для того я вам кажу // Щоб ляхів питали
Бо й вони московську вражу // Неволю зазнали
Хто сам злого запробує // Не жичить другому
Всяк з вас сєє поміркує // І повірить тому
Ляхи волю колись знали // То й нам не одкажуть
В Москві єй нігди не мали // Так і нас привяжуть
Віл робочий із гулящим // Не ємко береця
Або добрий із ледацом // Швидко підірветься
Так же ж і ми як спаруємсь // З народом невольним
То не в часі поміркуєм // Всяк з нас недовольним»².

Інший твір – прозовий, але з віршованими вставками також було надіслано з Вінницького повіту Подільської губернії в травні 1863 р., під назвою: «Голос Шевченка із Сибіру до братів своїх українців, волинянів і подолян»^{**}. Автор, заховавшись під ім'ям Шевченка, суржилом оповідає селянам історію тих подій, що привели Україну до гнітючої, сумної та тривожної дійсності. Починається він преамбулою короткої самопрезентації Шевченка з відвертими елементами міфологізації образу:

«Брати мої! Не всі ви знаєте, хто був Шевченко, окрім рідної моєї України, де мене добре знають. Я уродився підданим як Ви, зносив нужди недолі як Ви, пан мій, москаль віддав мене на науку до самої столиці Петербурга, где живе цар, надивився я там на всю ледач котра як тьма голодних собак окружає царя і разом з царем сєє кров нашу. Вернувшись я на Україну і побачивши братів моїх, Вас в тяжкої неволі зачав по се писати і говорити щоб братьям моїм открыть очі на їх недолю і научити як скинути те ярмо неволі <...>».

Далі автор оповідає, як він (псевдо-Шевченко) перебував у Київській фортеці та солдатом на Кавказі: «Александр дозволив вернутися мені на родину, думав, що я старий і змучений неволею забув про нашу давну Свободу. Але я знов зачав промовляти до народу... Цар вислав мене до Сибіру, а так пустили вістку, що я вмер і прислали с чиновником дубовину запечатовану і списком і з великою парадом поховали ніби мене коло

¹ Там само. – Арк. 37 – 42 зв.

² Там само. – Арк. 43 – 44 зв.

^{**}У цьому випадку бачимо класично польський варіант іменування населення Правобережної України, коли українцями називали лише мешканців тодішньої Київщини, а точніше – Правобережної Наддніпрянщини.

Каньова. І народ которій знав мене ібо чув об мені ходять на мою могилу молитися і плакати бо знає що я за него страдал, а не знає того що я і тепер при старості тяжку терплю муку і гіркими слезами заливаюсь коли згадаю о моєй родині, о моїх братах в нещасній неволі, которий не мають нікого хто би їх научив, що мають робити...»¹. Далі псевдо-Шевченко говорить, що написав листа до братів рідного краю й посилає з ним вірного чоловіка – Йосипа Осику, який розішле всім листи й навчить, що треба робити, щоб вирватися з неволі. Закликає слухати тільки Осику і більше нікого, а особливо не вірити попам і чиновникам, бо вони найбільше брешуть. Коли Осика побачить, що всі вже готові до діла, тоді об'явиться й стане начолі. Підпис – «1862 года дня 20 Юлья Нерчинськ»².

Подальша оповідь, власне, – міфологізовано-емоційна історія українців у відносинах із поляками та росіянами, поділяється на розділи, кожен із яких має заголовок та підзаголовок у дужках. Перший із них «Хто Ви? (Були вольним Словянським народом)» оповідає про родову слов'янську спорідненість русинів із ляхами та чехами й чужинність москалів. Про союз русинів із ляхами через Литву й вільне життя в тому союзі: «Позавідовалі москалі нашої долі і вольності, они привикли до татарської неволі, бо 200 год татари над ними панували і мучили їх так як тепер вас москалі»³. Далі, про «лютих» царів та «ледачих польських королів, через яких дійшло до Коліївщини, а після неї між ляхом і козаком вже не було згоди.

Розділ другий: «Що Ви? (царські невольники)». Поки держалась Польща, то Москва боялась козаків, щоб не злучились із ляхами. А забравши Польщу, зруйнувала Січ і записала козаків у невольники. Москалі бояться вільного народу. Далі йдеться про козака Некрасу, який вивів із Запорожжя багато козаків у Туреччину, де тепер вони вибрали собі отаманом ляха Чайковського^{***} і чекають тільки слушного часу, щоб відплатити за знуцання над народом. Віршована вставка:

«Плаче бідна Україна гіркими сльозами
Настала лиха година над її синами

¹ Там само. – Оп. 369. – Спр. 291. – Арк. 95 – 96.

² Там само. – Арк. 96.

³ Там само. – Арк. 97.

^{***} Ідеться про Міхала Чайковського, відомого шляхтича-козакофіла з біографією класичного романтика-авантюриста. Після участі в повстанні 1830 – 1831 рр. вимушено емігрував до Парижа, а згодом поселився в Туреччині, де прийняв іслам та взяв ім'я Садик-Паша. Написав ряд козакофільських творів, у яких проводив ідею братання українців із поляками задля спільної справи. Перед Кримською війною переконав турецький уряд та польську еміграцію в можливості реставрування на території України антиросійського козацького руху. Під цю ідею отримав кошти для формування добровольчих козацьких загонів; тоді й з'явилися загопи Запорожців, Добружців та Некрасовців. Про життєвий шлях Міхала Чайковського, зі слів його сина Адама, писав до Михайла Грушевського Євген Рудницький. – Див.: Рудницький Євген. До історії козакофільства // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського. – Ф. Х. – Спр. 14753–14754. – Арк. 1 – 4.

Про особисте знайомство з М. Чайковським згадував Володимир Антонович, який також називав його фантазером та романтиком. – Див.: Антонович В. Мемуари // Твори: повне видання. – К., 1932. – Т. 1. – С. 9, 30 – 31.; Див. також: Михаил Чайковский и козакофильство // Киевская старина. – К., 1886. – Апрель. – С. 763 – 777.

Москалі все загорнули в тверді свої руки
І весь народ повернули на тяжкі муки
Українець на свободі цвів як в саду рожа
Мав свій голос, у народа душа була Божа
Москалі душі згубили, настала власть барська
Всіх людей закрєпостили, душа стала царська
Своїх попів нам наслали, книги замінили
І замість Божой хвали, царську умістили
Послухай, що в церкві правлять не поймеш як в рогу
Тільки знай, що царя славлять, як би в урок Богу
<...> Панщиною обложили, подушним, чиншами
Живу шкуру з нас лупили, ровняли з скотами
Боже! Боже! Милосердний жалься нашой долі
Докучив нам Москаль скверний, визволь од неволі
Прийми за гріх наших дідів тяжку нашу муку
Визволь Ляхів, наших братів і подай нам руку
Дай нам мирно в згоді жити, Москалів прогнати
Вольно жити, не тужити, Тебе прославляти»¹.

Наступний розділ – «На що Ви? (Щоб бути вольним народом)». Автор починає цей розділ дошкульно: «Все не на те, щоб як скоти не виходить з ярма, тільки щоб бути вольним народом, так як були Ваші діди і прадіди, толковал я Вам на початку, що Ви Русини, а Москалі зовсім чужі для Вас <...>». Далі, половина обсягу цього розділу присвячена аргументам на доказ чужинності «москалів», а інша половина обґрунтовує доцільність союзу з «ляхами». На останок автор закликає приєднатися до «ляхів», які вже розпочали виборювати вольність, але закликає бути обережними, особливо з попами. Коли ж рух стане масовим, тоді об'явиться Осика й дасть усім раду.

Останній розділ має лише підзаголовок «(Що робити)» і є по-суті віршованим бойовим закликом:

«<...> Ану ж брати Українці що маєм робити
І нам в московській неволі трудно довше жити
Побратаймося з ляхами, даймо собі руки
Поробим їх старшинами, то нас визволять з муки
Трудно самим зриватися ватажок не маєм
Бо ми темні як зробити і сами не знаєм
А як Лях не схоче перший побрататись з нами
Викинем як жабу з верши *, одепхнем ногами
Лях ледачий на геляку, що цурався нас
Повішаєм як собаку, коли прийде час».

Останній дворядок рефреном повторюється після кожного окремо тематичного стовпчика цього вірша й адресований, окрім «ляхів», також

¹ Там само. – Арк. 96 зв. – 98 зв.

*Верша – риболовна снасть, схожа на більш відомий сучасним рибалкам ятір.

«царю», «сравникам», «попам», «москалям» і, зрештою, усім, хто не пристане до повстання¹.

Ще один показовий заклик поширювався в Черкаському та Вінницькому** повітах. Він був адресований разом і шляхті, і селянам під назвою «Передсмертна розмова пустельника Петра». Тут також апелювали до славного минулого та сумного теперішнього: «<...> Був час, коли люди на польській землі були рівними та щасливими <...>. Австріяк, Прусак і Москаль разом напали на землю польську і розділили її між собою. Від того настала неволя. Стали касувати Уніатські церкви, поставили в них царські ворота і престол, силою гнали народ в казенну віру, наказали молитися царю московському, а не Богу, веліли робити панщину, попам з дяками грабити народ, з віку народ вільний записали в сказки* <...>, – а далі автори закликали: «Ви, брати-шляхта, покажіть, що Ви сини давніх легіонерів, котрі стали за вольність. Ви, дітки-мужики, ідіть допомагати полякам за шляхтою. Через них тільки дістанете землю, подайте один одному руки, а німці і москалі побіжать поперед Вами <...>»².

Про рівень масового поширення подібного характеру закликів до селян свідчить рапорт чиновника з особливих доручень Кульчицького до Подільського цивільного губернатора щодо інформації, зібраної ним у середині 1863 р. лише по Могилівському повіту. Чиновник чітко вказав у рапорті, де було знайдено, хто виявив папери та кого можна підозрювати з місцевих поляків, чи, імовірно, співчуваючих їм українців або євреїв: «1-е, в селі Тропова <...> прокламація знайдена селянином Костем Пір'яним уранці в п'ятницю серед села під хрестом. У селі цьому із поляків проживає поміщик Яловицький й управляючий його Щенсний Мялковський, цей останній ходить у свиті селянського сукна й мужичій вишитій сорочці, представляє з себе великого польського патріота <...>; 2-е, у селі Попелюхах, за показаннями волосного старшини Веселенчука, знайдено заклик селянами Омельяном Дудкою й Федором Дудником удень під хрестом на Ярішевській дорозі за селом під лісом. У селі цьому живуть поміщик Ге**, управляючий його Юстин Мялковський, брат того, що є управляючим у поміщика Яловицького. Поміщик Ге ходить явно в селянському одязі, у мужичій сорочці, синіх шароварах, підперезаний кушаком і в солом'янім селянським капелюсі, каже селянам: «Ми всі рівні, а з Мялковськими поміщики Яловицький і Ге живуть не як із слугами, а як з рівними товаришами <...>», – і далі в такому ж

¹ Там само. – Арк. 98 зв. – 100.

**У Вінницькому повітовому суді в лютому 1863 р. було розпочато розгляд справи щодо поширення книжки «Pieredśmiertnuj rozhovor pustelnika Pietra». Книжечка збереглася в оригіналі в самій судовій справі (це кишенькового розміру брошурка на 15 стор.), а також російськомовний її переклад. За змістом слідства добре відстежується, як відрізнялося ставлення представників різних верств місцевого населення до польських агітаційних закликів. – Див.: Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. 470. – Оп. 1. – Спр. 1070. – Арк. 1 – 26; 462 – 471.

*Ідеться про «ревізські сказки» – книги з перепису населення, на підставі яких збирали податок. «Сказка», тобто «сказання», оповідь, розповідь.

² ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 369. – Спр. 291. – Арк. 63 – 64 зв.

**Поміщик Могилівського повіту Ге – рідний брат видатного художника Миколи Ге.

алгоритмі чиновник згадує про села Вендичани, Ольчедаєв, Хранівку, Лозову, Лучинчик, містечка Озаринці та Шаргород, називаючи всього дев'ять випадків¹.

Щоправда, вплив на селян усіх цих агітаційних закликів залишався переважно не помітним. Майже тотальна неграмотність селянства не лише була перепорою для ознайомлення з текстами прокламацій, але й, можна припустити, обмежувала зацікавленість до будь-яких проблем історичного, правового, морального тощо змісту. А ще важливіше – безпосередній, щоденний, успадкований від дідів-прадідів контакт із польським шляхтичем: поміщиком, прикажчиком, управителем, орендарем, а іноді – і чиновником, який завжди був паном, зверхником, а часто й понукачем, людиною іншої культури, іншої церкви, чужої мови – усе це формувало на всіх рівнях людської чуттєвості повну відчуженість селянина від шляхтича. Тож жодні агітаційні заходи не могли бути дієвими. Російська влада, яка завжди так ревно реагувала на кроки зближення шляхти з селянами, щоразу констатувала у своїх звітах про відсутність успіхів у польських агітаторів².

Своєрідним апогеєм агітаційних зусиль поляків стало поширення так званої Золотої (або іще її називали «Красною») грамоти. Уже в часи перебігу повстання, тобто в 1863 р., озброєні повстанці їздили селами й зачитували безпосередньо перед зібраннями людей цю грамоту про «справжню волю», а іноді вона поширювалася таємно серед селян. Відомо, що маніфест Олександра II про звільнення з кріпацтва, читаний по церквах напровесні 1861 р., був зустрінутий селянами досить скептично, із недовірою та незадоволенням, бо складний текст важко розумівся, а тим більше в ньому говорилося про ті ж відробітки (уведено було поняття «тимчасового зобов'язання») та необхідність сплати за землю. Тож разом із незадоволеннями поширилися чутки, що цей «указ не справжній», що пани та попи «приховали свободу», що має ще прийти «слухний час». На хвилі таких настроїв намагалися зіграти польські повстанці, а відтак з'явилася «Грамота селянському народу», писана «золотими» літерами³.

Вона починалася закликом: «Разом із Польщею й Литвою, піднявшись проти Московського панування, щоб добути вічну свободу й щасливу долю цілої нашої країни, заявляєм перед Богом, цілим світом і народом, що другого щастя не жадаєм для дорогої нашої країни й не вишукуємо його ніде більше, як тільки у волі, свободі, рівності й щасті всіх мирян, якої б вони віри й стану не були <...>», – а далі йшлося про найважливіше для селян: «а) Сільський люд у селах і хуторах панських і казенних, однодворці, чиншовики й так далі від цього дня вольні, свободні й рівні в правах другим обивателям країни; б) Можуть і мають право переходити з місця на місце <...>; в) Можуть і мають право вчитися в усяких школах <...>; г) Разом із другими мають право

¹ ДАХМО. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 3495. – Арк. 10 – 14 зв.

² ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 369. – Спр. 291. – Арк. 22 – 22 зв.; Там само. – Оп. 811. – Спр. 27. – Арк. 1 зв.; Там само. – Оп. 812. – Спр. 4. – Арк. 107.

³ Золота грамота українському народу // ІР НБУВ. – Ф. II. – Спр. 20521; Сенгалеви́ч Хведі́р. Золота Грамота // За сто літ. – К., 1927. – Кн. 1. – С. 69 – 71.

вибиратися <...>; д) Будуть судитися й правитися нарівні з другими, тільки своїми судами і властями <...>; е) Податі <...> будуть давати тільки за постановою й дозволу найвищої крайової ради <...>; ж) Землі орні, сіножаті й садиби панські й казенні, котрі за чинш, відробітки або на викуп тримали селяни, будуть від цього дня на вічні часи власністю кожного господаря без жодної за них плати <...>»¹.

Реакція селян на ці проголошення була різною. Так, начальник Васильківської повітової поліції 7 квітня 1863 р. повідомляв цивільного губернатора Київщини, що у Волинській губернії серед селян неспокій, вони відмовляються сплачувати оброк і виконувати відробітки. Причина того – «поява там Красних грамот, написаних золотими літерами, у яких оголошується, що їм дарується земля та садиби»².

Щодо вжитих заходів, то київський губернатор 11 квітня повідомляв генерал-губернатору про підписаний ним усім начальникам поліції наказ оголосити своїм волосним старшинам та сільським урядникам, що поширення серед селян Красних грамот є справою польських бунтівників, які хочуть у такий спосіб виставити селян непокірними «височайшій» волі государя імператора й змусити уряд вжити проти селян жорстких заходів³.

У свою чергу, генерал-губернатор звернувся до єпископів Київської, Подільської та Волинської єпархій з проханням доручити сільським священикам, щоб вони, у випадку появи між селянами подібних грамот, відразу давали знати про те поліції, а водночас, пояснювали селянам «несправжність і всю безглуздість таких документів, вказуючи особливо на те, що в них зовсім відсутні священні й обов'язкові для руського народу слова: «Во ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа», а також у них зовсім не згадується про православного Царя»⁴.

Коли селяни довідувалися, що авторство цих грамот належить полякам, то найчастіше їх не сприймали. Із сумом це визнавали й польські історики та хроністи подій 1863 р.: «У Білій Русі та в Україні селяни допомагали москалям, а не повстанцям, – писав К. Войнар, – хоч Уряд Народовий оголосив відразу, з першою хвилиною повстання ліквідацію панщини, і кожен із командирів повстанців оголошував про те людям, але ніщо не могло запевнити тих людей, що це не є просто лише гасло, як звик сприймати неосвічений мешканець села різні обіцянки»⁵. І навіть більше того, російській адміністрації вдалося схилити селян на свій бік, організувати їх на боротьбу з повстанцями*. Такою специфічною формою співробітництва стали т. зв. селянські варти.

¹ Там само. – С. 71.

² ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 369. – Спр. 291. – Арк. 179 – 180.

³ Там само. – Арк. 182 – 182 зв.

⁴ Там само. – Арк. 189 – 189 зв.

⁵ Powstanie narodowe w r. 1863 i 1864 z rzutem oka na całość dziejów porozbiorowych i sprawę włościańską. Opowiedział K. Wojnar. – Kraków, 1901. – С. 32 – 33.

*К. Войнар оповідав, що молодь Київського університету на чолі з Антоном Юревичем хотіла було організувати повстання в Україні й взялася їздити з села до села, оголошуючи людям декрет про розкріпачення, відомий на Русі як «Золота грамота». «Тим часом, коли шляхетні посланці свободи

Російська патріотична публіцистика**, а згодом і російські історики¹ із захопленням писали, що селяни самостійно розпочали війну з повстанцями, і це часто набувало форм самосуду. Селяни досить активно вписувалися до складу варт. Про це констатував, приміром, один з офіцерів, який здійснював перевірку створення сільських варт на Поділлі. Він писав до подільського губернатора, що в Брацлавському повіті всі селяни побажали записатися до сільської варти, а невдоволення між ними з'явилися лише тому, що обов'язки служби лягли на них не однаковою мірою, і ті, хто не потрапив до числа вартових, тепер глузують з односельців-невдах².

Сільські варти, до яких начебто всі селяни записувалися гуртом та цілком добровільно, насправді організовувалися досить продумано та безальтернативно. Якщо звернутися до установчих документів, то вони констатують обов'язковість створення такої «самооборони». «Тимчасові правила щодо створення в західних губерніях сільських озброєних варт» уже в першому параграфі вимагали: «У кожному селі чи містечку 1/3 частина дорослого й здатного до служби населення* вступає в сільську озброєну варту»³. Важливе роз'яснення подавав п'ятий параграф: «<...> У варту призначаються селяни за бажанням, але якщо бажуючих не буде, то за рішенням сільських і волосних старшин, кожен селянин, вступивши до варти, зобов'язаний бути в ній не менше двох тижнів»⁴.

Із інших параграфів довідуємося, що вартові поділялися на охоронну та рухому частину. Перші несли службу у своєму поселенні, а другі – здійснювали об'їзди та огляди навколишніх лісів, а також мали перевіряти всіх, хто проходить чи проїжджає повз, й, окрім того, переслідувати підозрілих.

Перші та другі поділялися на десятки й сотні й очолювалися відставними солдатами – за згодою цілого поселення та згідно з підтвердженням станового пристава. Становий пристав вважався начальником варти у своєму стані, а начальник повітової поліції – старшим у підпорядкованому повіті. Вогнепальною зброєю забезпечувалися лише

прибули до села Соловійовки, селяни, підмовлені через московських агентів, грізно виступили проти них. Озброєна молодь могла б одним залпом зі зброї розігнати неприязний натовп, але вона воліла краще прийняти смерть, аніж забруднити руки кров'ю братів. Соловійовка стала своєрідною Голгофою, на якій молодь потерпіла від рук того самого люду, який любила всім серцем і за волю котрого жертвувала своїми життями». – Див.: Powstanie narodowe w r. 1863 i 1864 z rzutem oka... – С. 34.

**Іван Аксаков писав, що поляки вже надали й продовжують робити велику послугу Росії тим, що розбудили в народі велике почуття патріотизму: «Патріотизмом, ніби пожежею, охоплене все наше суспільство <...>». – Див.: Аксаков И. С. Не война, а общественная сила России может решать о польском вопросе // Польский вопрос и западно-русское дело. Еврейский вопрос. 1860 – 1886. Статьи из «Дня», «Москвы», «Москвича» и «Руси». – М.:, 1886. – Т. III. – С. 100.

¹ Сидоров А. А. Польское восстание 1863 года. Исторический очерк. – СПб., 1903. – С. 218 – 219.

² ДАХМО. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 3491. – Арк. 62 – 63 зв.

*У примітці до першого параграфа уточнювалося, що 1/3 частину населення слід рахувати не від кількості ревізьких душ, а від кількості робочих душ, тобто за виключенням літніх людей та малолітніх.

³ ДАХМО. – Ф. 753. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 8.

⁴ Там само. – Арк. 8 зв.

десятники та сотники, якщо вони вміли стріляти, усі інші в разі нападу бунтівників мали озброюватися піками, косами та сокирами, а при звичайному несенні служби: при дорогах, охороні мостів, при допитах та захопленні «волоцюг», озброювалися тільки палицями та довбнями. Прикінцеві параграфи Положення визначали, що за вбитих та покалічених у боротьбі з бунтівниками государ імператор повелів відповідним сім'ям видавати «зараховані рекрутські квитанції». У випадку захоплення певної здобичі від бунтівників частина її, згідно з правилами, повинна була передаватися вартовим. Кожен селянин, який не виконав би своїх обов'язків сільського вартового, мав підлягати суворій відповідальності¹.

Таким чином, боротьба за українського селянина поміж поляками та росіянами в Правобережній Україні була виграна останніми. Причому російська адміністрація в справі налагодження служби стражників повелася саме за принципом націоналізації (проросійської та проімперської) українського селянина, а водночас вона знехтувала традиційні та священні для імперії станові порядки. Польські шляхтичі, вони ж таки й дворяни Російської імперії, виявили свою національну ознаку – розв'язали боротьбу за національну польську державу, як реакція – держава російська, попри свою станову сутність, як бачимо, звернулася до українського селянства задля мобілізації його на війну з дворянством.

Солідарність поміж дворянином та селянином у війні проти іншого дворянина цієї ж держави відкривала новий етап в історії Російської імперії – російські націоналісти-монархісти усвідомили, що для захисту інтересів імперії в подальшому потрібно «мобілізувати» увесь народ, поширюючи серед нього тотожне сприйняття понять «Вітчизна» та «імперія», а також поширюючи серед простолюду віру в «доброго царя», почуття любові до самодержця, відданості йому та готовності на жертвність за його покликом. В особі царя-самодержця народ повинен бачити образ «турботливого опікуна», «люблячого батька», що піклується за «своїх людей», він «визволитель від кріпацтва» та «справедливий суддя», а отже, його діяльність спрямована на забезпечення «добра для всього народу», а його рішення є «священними».

Зусилля поляків прихилити українських селян на свій бік та націоналізувати їх за взірцем польських національно-культурних цінностей, хоч і мали теоретично привабливіший – цілком демократичний зміст, однак завершилися повною поразкою. Заклики до поціновування свободи, рівності перед законом, братерських стосунків у громадському житті, що так рясно наповнювали агітаційно-пропагандистські документи польських повстанців (відозви, історичні ретроспекції, Золоті грамоти) занадто контрастували з повсякденним буттям та з тим історичним досвідом, якого набув український селянин за три століття спілкування з польським паном. Адже останній завжди керувався в житті (також, до речі, як і російський «барин»), виключно лише законами та традиціями станового суспільства. Тож «подарунки», обіцяні

---

¹Там само. – Арк. 8 – 9.

«незнайомими» польськими повстанцями (земля та воля), були повною протилежністю (а тому виглядали абсолютно нещирими) з огляду на повсякденну поведінку здавна відомих місцевих польських поміщиків.

«Народ не пішов за поляками, тому що й гадки не мав про всю революційну та політичну формалістику, – писав М. Драгоманов. – Народ не розумівся на питаннях про федерацію, однак добре знав свою справу, свою селянську нужду, до того ж ніколи не бачив від поляків нічого іншого, окрім лише утисків, тому народ бажав «завоювати собі землю» особисто, або ж, якщо отримувати її «в подарунок», то вже від такого уряду, сила якого б не підлягала сумнівам»¹.

Погляд поляків на український фактор як внутрішньо-польський елемент, прагнення заручитися підтримкою українців задля виборювання суто польських національних інтересів обернулися для поляків пасивним та активним опором. Сучасний польський дослідник Хенрик Гленбоцький пише: «Для поляків реконструкція власної держави в кордонах «дорозборових» була умовою відбудови народної ідентичності, що дефініціювалася як спільнота політична, котра мала обійняти всіх мешканців земель колишньої Речі Посполитої»².

Інакше кажучи, польські активісти-націоналісти попри модерно вибудовану систему націоналізації свідомості мас мислили категоріями шляхетського суспільства, а відтак їхнім прагненням було відбудувувати Річ Посполиту – польську державу, у якій усі, не зважаючи на етнічне походження (українці, литовці, білоруси), почувалися б політично поляками. Однак модерні методи націоналізації вже не могли відродити середньовічно-станове мислення; сама епоха ХІХ ст. вимагала утвердження принципово нових відносин у суспільстві – розкріпачення, що відбувалося у сфері соціально-економічних взаємин, неодмінно мало бути доповненим реальною зміною політичної структури суспільства, а також реальним задоволенням національно-культурних та національно-духовних потреб. Так звані «маси», тобто селянський простолюд, потребували модерного до себе ставлення.

---

¹ Драгоманов М. Восточная политика Германии и обрусение // Политические сочинения / Под редакц. И.М. Гревса и Б.А. Кистяковского. – М., 1908. – Т. I: Центр и окраины. – С. 161.

² Głębocki Henryk. Irredenta polska a «kresy» imperium. Powstanie Styczniowe (1863 – 1864) a ewolucja polityki imperium Rosyjskiego wobec jego zachodnich «okrain» // Rosja i Europa wschodnia: imperiologia stosowana / Red. Andrzej Nowak. – Kraków, 2006. – С. 308.

2.5. Січневе повстання в долі Домініка Шанявського

Євген Чернецький
(Біла Церква)

Січневе повстання на Правобережній Україні було, у першу чергу, вибухом патріотичних почуттів серед молоді, яка виховувалася на прикладі Косцюшка та поезії Міцкевича. Молоді люди були готові до самопожертви, а також вірили в силу моральних цінностей. Проте їхні спроби агітації серед українських селян не досягли своєї мети та часто мали трагічний кінець.

То був час, коли селянство, щойно звільнене від кріпацтва (1861 р.), переймалося проблемою відчуження з допомогою уряду частини поміщицьких земель. Саме тому в масовій свідомості між селянами та зем'янами лежав гострий земельний конфлікт¹. Через це багато повстанців загинули від рук селян, яких вони закликали до спільної боротьби за свободу. Решта була засуджена до каторги й заслання.

Проте засудженням повстанців, захоплених у полон під час бойових дій, російська влада не обмежилася. Слідчі комісії декілька років ретельно досліджували найдрібніші свідчення про підтримку Січневого повстання в будь-який спосіб. Навіть наявність простих симпатій до повстанців чи кілька необережних слів могли різко змінити долю людини. Поліція пильно стежила за приватним життям, за реакцією парафіян на проповіді в костелах та реагувала на будь-які чутки.

В атмосфері багаторічного слідства та арештів Київська губернія прожила більшу частину середини й другої половини 1860-х років. Серед багатьох обвинувачених та засуджених тоді був і дворянин Домінік Шанявський.

Родина та маєток

Шанявські герба Юноша належали до польського зем'янства, що осіло у XVIII ст. на Поділлі. Згодом вони переїхали до розлогого Смілянського маєтку князів Любомирських, проданого Потьомкіну та поділеного згодом між його спадкоємцями. У XIX ст. Шанявські володіли кількома маєтками в Чигиринському повіті Київської губернії, зокрема в селах Оситняжка, Тимошівка та Лип'янка. На той час ця лінія Юноша-Шанявських, яка походила від Казимира і Йоанни з Ростовських, розділилася на три гілки: старшу (нащадки Марцина), середню (нащадки Пьотра-Блажея) та молодшу (нащадки Миколая).

Саме до середньої гілки належав Домінік-Пьотр Шанявський, який народився 30 серпня 1819 р. у с. Триліси Чигиринського повіту. Він був старшим сином Пьотра-Блажея й Доміцелі з Рожнятовських та онуком Ігнація-Юзефа й Анни зі Скарбек-Міхаловських².

¹ Про цей конфлікт див.: Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863 – 1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Переклад на українську З. Борисюк. – Київ: Критика, 1998. – 336 с.

² Чернецький Є. Правобережна шляхта за російського панування (кінець XVIII – початок XX ст.). Джерела, структура стану, роди. – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2007. – С. 137 – 158.

До середовища землевласників с. Лип'янка Чигиринського повіту Домінік Шанявський увійшов 1860 р. У цьому селі наприкінці 1850-х рр. було 200 селянських дворів та 4533 десятини землі, розділені на декілька частин, що належали Ясенецьким, Гадамським і Задарновським. Поза тим тривав конфлікт щодо спадщини по Пьотру Суходольському, сину Антонія, який помер у 1847 р. Його спадкоємцями були згадані Ясенецькі¹, проте решта їхніх родичів намагалася отримати свою частину спадку.

30 травня 1860 р. Шанявський купив дві частини Лип'янки в спадкоємців Суходольського, отримані ними згідно з роздільним актом від 18 липня 1858 р.:

– у Зифірини Андріївни Кжевецької за 8735 рублів сріблом майже 179 десятин землі, на якій мешкало по 9-й ревізії 31 кріпак і 31 кріпачка, а по 10-й – відповідно 28 і 38 кріпаків;

– у відставного капітана Базиля, підпоручика Флоріана і Юстина Рогозінських, синів Ігнатія, за 11000 рублів сріблом майже 187 десятин землі, на якій мешкало по 9-й ревізії 30 кріпаків і 32 кріпачки, а по 10-й – відповідно 36 і 34 кріпаків (частина цього маєтку була уступлена Рогозінським їхньою сестрою Вікторією Задарновською)².

Таким чином, у 1860 р. за майже 20000 рублів сріблом Шанявський придбав 8% землі в Лип'янці. Проте згодом Домінік продовжував купувати частини Лип'янки, і в середині 1860-х рр. йому належало майже 600 десятин (близько 13% тамтешньої землі). У цьому маєтку йому належав дерев'яний одноповерховий будинок без прикрас під солом'яним дахом, такий самий флігель, а також кілька господарчих споруд³.

Домінік одружився з Геленою⁴ з Пеньковських, донькою Героніма, онучкою Антонія, та мав трьох синів, які народилися в Лип'янці, – Стефана-Героніма (нар. 2 вересня 1863 р.), Марію-Сатурніна (нар. 29 листопада 1864 р.) і Яна-Макарія (нар. 2 січня 1866 р.)⁵.

Участь у Січневому повстанні

У січні 1863 р. Домінік був сорокарічним чоловіком, який нещодавно став власником маєтку та одружився. Перед ним відкривалися перспективи щасливого родинного життя. Проте патріотичні почуття, що були закладені, напевно, ще в дитинстві, не дозволили йому залишитися осторонь повстання. Він ризикнув усім, що мав.

Із метою підняти повстання в Чигиринському повіті Домінік розпочав агітацію селян. Він розповідав їм про загарбницький характер Російської імперії, про поневолення нею багатьох народів та закликав до боротьби. Він

---

¹ Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Собрал Л. И. Похилевич. – Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2009. – С. 558.

² ЦДІАК України. – Ф. 486. – Оп. 5. – Спр. 398. – Арк. 169 зв. – 173 зв.

³ ЦДІАК України. – Ф. 491. – Оп. 67. – Спр. 200. – Арк. 7 – 8.

⁴ Згідно з родинною традицією її пам'ятають як Галину (Zakrzewski L. Od Giedymina do Karola Szymanowskiego. Trzy eseje o rodzie Szymanowskich, jego krewnych i powinowatych. – Warszawa, 2010. – S. 63).

⁵ Чернецький Є. Правобережна шляхта за російського панування... – С. 137 – 158.

також зберігав у себе зброю, яку планував використати під час збройного виступу¹.

Проте зусилля Домініка Шанявського не досягли мети. Селяни залишилися байдужими до його закликів, або, принаймні, не наважилися його підтримати. Через це Шанявському не вдалося досить швидко сформувати повстанський загін та приєднатися до інших. Тим часом російські війська, а іноді групи селян, заохочені російським урядом, почали жорстоко придушувати повстання. Нечисленні повстанські загони, що склалися з учнів гімназій і Київського університету св. Володимира, власників маєтків й офіціалістів, один за одним гинули в боях та потрапляли до полону. Згідно зі спогадами нащадків, Домінік також брав участь у Січевому повстанні. Після його придушення зброю цілого загону сховали в маєтку Шанявського в Лип'янці².

Повстання в Київській губернії, розпочате на хвилі патріотичного піднесення, захлинулося в крові сотень молодих ідеалістів, які не мали належної підготовки та переважно не отримали широкої підтримки.

Заслання до Сибіру

Слідчі комісії почали розглядати справи полонених повстанців, а також розшукувати всіх, хто в будь-який спосіб долучився до підтримки антиурядових дій чи, принаймні, планував щось подібне.

Домінік Шанявський попав у поле зору слідства лише через кілька років після вибуху Січєвого повстання. Вочевидь, хтось мав повідомити владу про участь Шанявського в повстанні. Припускаємо, що це могла бути людина, яка ворогувала з Домініком. Важко сказати, скільки він мав ворогів, проте напевно вони були. Про це свідчить, наприклад, скарга солдата Івана Остапенка, який жив у Лип'янці. У серпні 1860 р. Остапенко звернувся до київського генерал-губернатора. Він звинувачував Шанявського в привласненні грошей³. Поза тим селяни Баглюки вважали, що Домінік Шанявський відібрав у них став і греблю⁴. Згідно з родинними спогадами, Шанявського виказала дівчина, яка служила в його дворі та почувалася чимось скривдженою⁵.

Ще 1865 р. Домінік жив у Лип'янці, а вже 15 березня 1866 р. командувач військами Київського військового округу затвердив рішення про позбавлення Шанявського всіх прав стану й дворянської гідності, заслання його до Сибіру на поселення та конфіскацію майна. Згідно з велінням імператора від 16 квітня 1866 р., такі засуджені вважалися засланими на проживання⁶.

Із Києва Домінік Шанявський разом із групою інших засланців вирушив пішки до Сибіру. Нащадки Домініка зберегли переказ про цей похід:

¹ ЦДІАК України – Ф. – 442. – Оп. 822. – Спр. 215. – Арк. 3 зв.

² Zakrzewski L. Od Giedymina do Karola Szymanowskiego... – S. 63.

³ Ішлося про 15 напівімперіалів (золотих монет номіналом 5 рублів) та 75 рублів кредитними білетами (ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 37. – Спр. 779. – Арк. 1.

⁴ ЦДІАК України. – Ф. 491. – Оп. 67. – Спр. 200. – Арк. 40.

⁵ Zakrzewski L. Od Giedymina do Karola Szymanowskiego... – S. 63.

⁶ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 822. – Спр. 215. – Арк. 3 зв. 6. Нащадки Домініка Шанявського відносять його засудження на 1868 рік (Zakrzewski L. Od Giedymina do Karola Szymanowskiego... – S. 63).

«Skazańców przywiązywano rozwartymi ramionami po kilku do drąga. Dominik Szaniawski był niższy od swych towarzyszy – szedł zatem na palcach <...>»¹. 4 лютого 1867 р. він дістався пункту призначення в Мінусінському окрузі. Там склали його опис: «росту 2 аршина 4½ вершка, волосы русые, глаза серые, нос и рот малые, подбородок закрыт, лицо чистое, особые приметы: на правой щеке небольшая бородавка»².

Конфіскація майна

Поки Домінік вирушав у неблизьку дорогу до Сибіру, розпочалася процедура конфіскації його майна.

Із досить грубої справи про конфіскацію маєтку політичного заслання Шанявського в Лип'янці видно, що його дружина, родичі та сусіди зробили все можливе, аби до російської казни потрапило якомога менше майна. З'ясувалося, що Гелена з Пеньковських Шанявська мала від чоловіка два боргових листа на загальну суму 3000 рублів. На підставі цих боргів вона претендувала на сьому частину нерухомого та чверть рухомого майна свого чоловіка.

Раптом з'ясувалося, що корчма Шанявського стояла на землі Ясенецьких, і тому останні її забрали. Більшість коней і худоби опинилася в Юзефа Шанявського в Єлизаветградському повіті Херсонській губернії. За їхню годівлю Юзеф вимагав грошову компенсацію, на яку казна не хотіла пристати.

У самій Лип'янці виявилось дуже мало реманенту – заледве кілька найгірших коней і волів. Був зроблений висновок, що казна неспроможна експлуатувати цей конфіскований маєток, і єдиним розв'язанням проблеми була віддача його в оренду приватним особам або продаж.

Загалом справа про конфіскований маєток Шанявського та різні пов'язані з ним проблеми тягнулася аж до 1873 р.³

Повернення до рідного краю

У 1871 р. розпочалося загальне пом'якшення долі засуджених повстанців. Зокрема 13/17 травня імператор Олександр II підписав веління про повернення певним категоріям засуджених прав стану. На підставі 1-го пункту цього веління права стану були повернуті й політичному засланцю Шанявському⁴, що, однак, не означало повернення дворянської гідності та його звільнення⁵.

31 серпня 1871 р. міністр внутрішніх справ дозволив надавати політичним засланням можливість відвідувати своїх родичів строком на шість місяців. Цей дозвіл був зафіксований у циркулярному приписі. 1 вересня того ж року керуючий Міністерством Внутрішніх Справ затвердив правила

---

¹ Zakrzewski L. Od Giedymina do Karola Szymanowskiego... – S. 63.

² ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 822. – Спр. 215. – Арк. 4.

³ ЦДІАК України. – Ф. 491. – Оп. 67. – Спр. 200. – Арк. 87.

⁴ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 822. – Спр. 215. – Арк. 1 зв. – 2.

⁵ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 822. – Спр. 215. – Арк. 3 зв.

тимчасового перебування в Західному краї осіб, висланим з нього за політичними причинами¹.

Шанявський вирішив скористатися нагодою та написав 28 лютого 1872 р. у Красноярську клопотання до єнісейського цивільного губернатора, який перебував у тому ж місті. Домінік писав: «Я оставил мать старуху более 75 лет, жену и троих малолетних детей, из коих старшему ныне только девятый год и все они остаются ныне без всяких средств к своему существованию»².

Із клопотання видно, що метою своєї поїздки до Чигиринського повіту Домінік бачив організацію підтримки своїй родині. Він просив губернатора звернутися до київського, подільського й волинського генерал-губернатора за дозволом на піврічну поїздку до його колишнього помешкання в с. Лип'янка. При цьому Домінік зауважив, що його мати й дружина з дітьми мешкали на той час у с. Сердюківка Черкаського повіту. Шанявський підписав це клопотання як дворянин з політичних засланих³.

Красноярський поліцеймейстер надав позитивну характеристику Шанявському: «Поведения и образа жизни хорошего, под судом и следствием в Сибири не состоял и ныне не состоит, административным взысканиям не подвергался и политической неблагонадежности ни в чем не проявлял»⁴.

31 жовтня 1872 р. Єнісейське загальне губернське управління звернулося до київського, подільського й волинського генерал-губернатора з пропозицією про надання політичному засланицю Домініку Шанявському дозволу на тимчасове перебування в с. Лип'янка для побачення з матір'ю й братами⁵.

6 грудня того ж року київський, подільський і волинський генерал-губернатор у відношенні до єнісейського губернатора повідомив про надання дозволу політичному засланицю Домініку Шанявському на перебування в Чигиринському повіті впродовж шести місяців та просив повідомити про дату видачі останньому свідоцтва на проїзд. Тоді ж відношення в цій справі було надіслано й до київського губернатора⁶.

23 січня 1873 р. Єнісейське загальне губернське управління повідомляло київському, подільському й волинському генерал-губернатору про надання дворянину з політичних засланих Шанявському, який перебував під поліцейним наглядом, свідоцтва за № 1005 на проїзд до Чигиринського повіту й перебування там упродовж шести місяців. Із цього документа видно, що Єнісейське загальне губернське управління звернулося також до київського губернатора з проханням встановити за Шанявським таємний поліцейний

---

¹ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 822. – Спр. 215. – Арк. 1 – 2 зв.

² ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 822. – Спр. 215. – Арк. 5.

³ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 822. – Спр. 215. – Арк. 5 – 5 зв.

⁴ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 822. – Спр. 215. – Арк. 1 зв.

⁵ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 822. – Спр. 215. – Арк. арк. 1 – 2 зв.

⁶ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 822. – Спр. 215. – Арк. 7 – 8.

нагляд та проконтролювати його своєчасне повернення до Єнісейської губернії¹.

Відбудова життя

Після приїзду до Чигиринського повіту Домінік Шанявський доклав усіх зусиль, аби не повертатися до Сибіру. Результатом його клопотань став дозвіл імператора Олександра II оселитися під надзором поліції в м. Єлизаветград² Херсонської губернії. Проте Домінік оселився, попри приписи, у свого брата³ в с. Вукотичева чи Вукотичівка Єлизаветградського повіту⁴. Це порушення було негайно зафіксоване поліцією. Тому Домінік звернувся з клопотанням до херсонського губернатора Абази, а той, у свою чергу, до новоросійського й бессарабського генерал-губернатора. Справа дійшла до міністра внутрішніх справ, який дозволив Шанявському мешкати в згаданому селі.

Весною 1874 р. Домінік звернувся до херсонського губернатора з клопотанням про надання йому дозволу на шестимісячне перебування в Київській губернії та м. Києві. Ішлося про залагодження справ щодо маєтку в Чигиринському повіті. Із цього приводу виконувач обов'язків херсонського губернатора віце-губернатор Пащенко звернувся 5 червня 1874 р. із відношенням до київського, подільського й волинського генерал-губернатора. Він зазначив, що «Шанявський поведення хорошего и в политической благонадежности его опасений не представляется»⁵. Необхідний дозвіл київський генерал-губернатор надав 5 серпня 1874 р., про що було повідомлено як херсонському, так і київському губернаторам для організації поліцейного нагляду⁶.

Поки тривало це листування, трапилася важлива для Домініка подія. 25 липня його було звільнено від поліцейного нагляду. Підставою стало веління імператора від 9 січня того ж року. Разом із тим йому заборонялося вступати на державну службу, мешкати в столицях Російської імперії, а також столичних і західних губерніях. У зв'язку з наданням дозволу на перебування Домініка впродовж шести місяців у Києві та Київській губернії в.о. херсонського губернатора повідомив 13 серпня київському генерал-губернатору про новий статус Шанявського⁷.

Бажаючи оселитися в Київській губернії, Домінік написав у Вукотичівці 14 липня 1876 р. клопотання до київського генерал-губернатора такого змісту: «Вследствии Монаршей милости возвратившись из Сибири проживаю уже три года в Херсонской губернии с женою и пятермья малолетними детьми, где я как в неизвестной мне местности, при моих преклонных летах, без всяких средств, не могу найти никакого занятия и живу в крайней бедности, а потому

¹ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 822. – Спр. 215. – Арк. 9 – 9 зв.

² Нині м. Кіровоград – обласний центр в Україні.

³ Напевно, ішлося про Юзефа-Геронима Шанявського, другого сина Пьотра-Блажея, який у 1866 р. згадується поміщиком Херсонської губернії та відгодовував тоді шість голів худоби, що належала Домініку (ЦДІАК України. – Ф. 491. – Оп. 67. – Спр. 200. – Арк. 6).

⁴ Нині с. Вукотичеве Новоархангельського району Кіровоградської області.

⁵ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 822. – Спр. 215. – Арк. 10 – 13.

⁶ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 822. – Спр. 215. – Арк. 11 – 12.

⁷ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 822. – Спр. 215. – Арк. 14.

прибегаю к Вашему Сиятельству с моею всепокорнейшею просьбою о дозволении мне проживать в Киевской губернии, где я имею родственников и знакомых легче могу найти соответственное моим летам занятие, дать кой какое воспитание моим детям и избавить себя и семью от крайней нужды»¹.

6 серпня того ж року київський генерал-губернатор звернувся до херсонського губернатора з проханням повідомити Шанявському про відмову на його клопотання².

Окрім клопотання до київського генерал-губернатора, Домінік, мабуть, тоді ж писав і до міністра внутрішніх справ. 3 серпня 1876 р. із МВД до київського генерал-губернатора був надісланий запит про можливість задоволення клопотання Шанявського. На цей запит повідомлялося про відмову генерал-губернатора прохачеві «в дозволенні жити на родині»³.

На цьому наші документальні дані про Домініка Шанявського вриваються. Станом на 1884 р. ані в Лип'янці, ані в Чигиринському повіті серед великих і середніх землевласників він чи його спадкоємці не згадуються. Імовірно, залишки його маєтку продали або дуже подрібнили, якщо дійшло до поділу між синами.

Тим часом із родинних спогадів відомо, що Шанявський разом із родиною мешкали у великій бідності. Сибірські роки відбилися на здоров'ї Домініка, який хворів. Його дружина Гелена (Галина) з Пеньковських підробляла пранням і прибиранням.

Ситуація покращилася значно пізніше, коли Стефан-Героним, талановитий старший син Домініка, завдяки стипендії краківського біскупа Костянтина-Феліціана Шанявського (1668 – 1732), заснованої для хлопців із роду Юноша-Шанявських, закінчив восьмирічну гімназію в м. Седльце та медичний факультет Варшавського університету (1887 р.). Спочатку він обійняв добре оплачувану посаду головного лікаря в лікарні при Андрушівській цукроварні Терещенків, захистив докторську дисертацію в Імператорській військово-медичній академії в Санкт-Петербурзі (1900 р.), а потім мешкав у Кривому Розі Херсонської губернії, де також займав посаду лікаря в лікарні при копальні залізної руди. Мав значну приватну практику. Обрання для родинного гнізда саме Кривого Рогу було пов'язана, на нашу думку, із мешканням родини його батька в Херсонській губернії.

Слід додати, що Стефан-Героним Шанявський одружився з Марією Залеською (1868 – 1916), донькою співвласника маєтку Ротмистрівка (Черкаський повіт) Олександра Залеського⁴ і Йоанни з Блюменфельдів.

---

¹ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 822. – Спр. 215. – Арк. 15.

² ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 822. – Спр. 215. – Арк. 16.

³ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 822. – Спр. 215. – Арк. 17 – 18 зв.

⁴ Лешек Закжевський, спираючись на спогади Євстафія Івановського (видав їх як Геленіуш), описав родину Залеських (Олександр був сином Вінцентія й онуком Флоріана) як зрусифіковану, а її повернення до усвідомлення свого польського походження пов'язав із синами Флоріана (Zakrzewski L. Od Giedymina do Karola Szymanowskiego... – S. 52 – 57). Тим часом неспокійний щодо католицтва Лаврентій Похилевич зауважив про Ротмистрівку (1864 р.): «Так как настоящие владельцы Ротмистровки (зокрема Вінцентій. – Авт.) и их покойный отец (тобто Флоріан. – Авт.) состоят в латинстве, то, хотя кроме их в местечке нет никого принадлежащего к этому

Завдяки цьому його батько, повстанець і сибіряк Домінік Шанявський, увійшов до родинного кола Савицьких, Беренсів, фон Таубе й Шимановських та, зокрема, найвидатнішого після Шопена польського композитора Кароля Шимановського (1882 – 1937), якому Домінікова невістка Марія з Залеських Шанявська доводилася троюрідною сестрою¹.

Висновки

Із зібраних даних про Домініка Шанявського видно, як жорстоко каралася не лише збройна боротьба проти Російської імперії, але навіть наміри, розмови, що не мали, фактично, жодного реального втілення. Знайдена в Шанявського зброя могла бути мисливською. Проте цього було достатньо, аби повністю конфіскувати Домінікове майно, а його самого відправити назавжди до Сибіру.

Лише згодом імператор Олександр II поволі розпочав пом'якшення долі повстанців та всіх, хто був засуджений у зв'язку з ними. Домініку Шанявському вдалося повернутися до рідного краю, проте на заваді відновленню зруйнованого життя стояла пильна російська бюрократична машина.

Цим шляхом пройшли тисячі польських патріотів. Їхні мрії були покарані з надзвичайною затятістю, що в багато раз перевищувала вчинок або навіть просту думку про свободу. Проте жертвність учасників Січневого повстання не була даремною. Ми завжди пам'ятатимемо про їхній внесок у руйнацію тюрми народів, що триває досі. І серед них завжди буде ім'я Домініка Шанявського.

ісповеданню, еще в 1817 году, немедленно по покупке имени покойным Флором Залесским (идеться про Флоріана. – Авт.), построена латинская деревянная каплица, в которой до 1838 года совершали богослужение бывшие на содержании помещика униатские священники, а с сего года приглашаются из Смелянского костела ксендзы и отправляют по временам мессы на латинском языке» (Сказания о населенных местностях Киевской губернии... – С. 510). З даних Похилевича видно, що рівень русифікації Залеських Івановський (Геленіуш) дуже перебільшив.

¹ Zakrzewski L. Od Giedymina do Karola Szymanowskiego... – S. 12, 63 – 64.

РОЗДІЛ 3. ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА ПІСЛЯ ПОЛЬСЬКОГО ПОВСТАННЯ

3.1. Законодавча реакція російського самодержавства на Січневе повстання 1863 р.

Сергій Борисевич
(Київ)

Законодавча реакція російського самодержавства на Січневе повстання 1863 р. була миттєвою. Олександр II власним рескриптом від 14 січня Віленському військовому, Гродненському, Мінському та Ковенському генерал-губернатору І.В. Назімову тимчасово надав надзвичайні військові повноваження щодо придушення будь-яких військових заворушень зі сторони «озброєних заколотників». Поряд із цим на генерал-губернатора покладался обов'язок формувати й управляти особливими комісіями, до функцій яких входило розгляд справ заколотників, накладання на них адміністративних стягнень, а також із правом визначення достатності підстав для передачі їх на розгляд військового польового суду¹.

Наступного дня, 15 січня, іменним імператорським указом запроваджувався військовий стан у західних губерніях Російської імперії, які межували з Царством Польським², а указом від 29 січня тимчасово призупинялась демобілізація нижніх військових чинів, яким також тимчасово заборонялось надавати строкові відпустки у всіх без винятку військових частинах імперії³.

Розгортання військової загрози з боку польських повстанців підштовхнуло російські урядові сили в лютому 1863 р. запровадити у військах інститут особливих провіантських чиновників із метою значного покращення фінансового та інтендантського забезпечення російських військ у губерніях, де був запроваджений військовий стан⁴.

Імператорський указ від 1 березня надав могутнього імпульсу заходам щодо прискореного припинення обов'язкових відносин між поміщиками та селянами у Віленській, Ковенській, Гродненській, Мінській та 4 повітах Вітебської губерніях (Дінабурському, Дризенському, Люценському та Режицькому) шляхом викупу останніми своїх земельних наділів за фінансово-кредитної допомоги уряду. Із 1 травня 1863 р. припинялись обов'язкові поземельні відносини (відбування панщини) між селянами й поміщиками, шляхом набуття селянами соціального статусу «селян-власників».

¹ 2ПСЗ. – Т. 38, 1863. – № 39161.

² Там само. – № 39169.

³ Там само. – № 39219.

⁴ Там само. – № 39290.

Щоправда, до часу складання викупних актів селяни мали справляти з 1 травня грошову повинність (20 копійок від 1 рубля оброку, визначеного в статутних грамотах). Селяни, які не відробляли панщину за обов'язковими відносинами, а платили грошовий оброк, мали його сплачувати в обсязі, визначеному статутними грамотами. З 1 травня селянство свої грошові платежі повинно було вносити до повітових казначейств, які видавали їх поміщикам після перевірки їх причетності до антиурядових дій.

Правила виплати оброчних платежів поміщиками повітовими казначействами мали укладатись й узгоджуватись міністерствами фінансів і внутрішніх справ. Разом із тим з метою припинення обов'язкових відносин селян, передбачалось формувати «перевірочні комісії» для перевірки та уточнення всіх повинностей селян для складання (по кожному маєтку окремо) особливого акту щодо викупу земель, які перебували в користуванні селян. Після складання цих актів селянські платежі на користь поміщиків припинялись, а поміщикам через повітові казначейства сплачувався викупний платіж за всіх селян маєтку, але лише в спосіб, визначений правилами, за якими поміщикам виплачувались оброчні платежі з 1 травня 1863 р.¹ Норми цього указу поширились на селян Правобережної України внаслідок імператорського указу від 30 липня 1863 р.² Але в цей період верховна влада вже була більш радикальна щодо польських поміщиків.

Саме тому на підставі цього указу зобов'язаний стан селян Правобережжя скасовувався з 1 вересня 1863 р. Уставні грамоти після перевірки замінювались на викупні акти, коли остаточно визначався розмір земельного наділу. Для селян виділялася державна викупна позика, яка визначалась шляхом капіталізації оброку з 6% і дорівнювала викупним платежам. Оброк, з якого вираховувалась викупна сума, зменшувався на 20% (спочатку передбачалось лише 10%). Для прискорення припинення обов'язкових відносин між поміщиками та селянами в Північно-Західному краї положенням від 22 жовтня 1863 р. збільшувалась чисельність «перевірочних комісій»³.

Із цією ж метою указом Олександра II від 2 листопада 1863 р. вказувалася чітко визначена дата (1 січня 1864 р.) остаточного припинення тимчасово-зобов'язаного стану селян цього краю, і вони переводились у стан селян-власників, які зобов'язувались сплачувати в казну викупні платежі за отримані у власність земельні наділи. Розмір викупних платежів зменшувався в маєтках на 20 коп. із кожного рубля всієї викупної суми. В указі також визначалось, що під час переводу уставних грамот у викупні акти, викупний державний кредит визначався шляхом капіталізації викупної суми з розрахунку в 6%⁴.

Переведення селян Правобережної України, Білорусії та Литви на обов'язковий викуп за умов державної фінансової допомоги, хоча й мало

¹Там само. – № 39337.

²Там само. – № 39928.

³Там само. – № 40175.

⁴ 2ПСЗ. – Т. 38, 1863. – № 40172.

політичний характер, спровокований повстанням, однак відповідало економічним реаліям та майновим інтересам місцевих поміщиків. За положеннями 19 лютого 1861 р. у краї вже мали скласти уставні грамоти, тому переведення селян на обов'язковий викуп було негайним.

Уряд навіть не лякало фінансове питання. До цього владу підштовхнула надзвичайна, історично обумовлена різноманітність земельних відносин у цих регіонах і політичні події, які склалися внаслідок незадоволення селян методами звільнення від кріпацтва, що прагнули використати у своїх інтересах місцеві панівні кола (ідеться про боротьбу проти російського самодержавства). В інформації Міністерства внутрішніх справ підкреслювалось, що якщо у великоросійських губерніях селянські безчинства виникали до введення інституції мирових посередників і не були інтенсивними, то в західному регіоні вони розпочалися відразу після оголошення царського маніфесту й були надзвичайно запеклими.

Коли розпочалось Січневе повстання, уряд розглядав питання про полегшення земельного становища селян як один із найсуттєвіших заходів для придушення повстання. Міністр внутрішніх справ П.О. Валуєв був автором проекту указу від 1 березня 1863 р. Політичний характер такого заходу був настільки очевидним, що нівелював суттєве його значення. І це при тому, що генерал-губернатор Київської, Подільської та Волинської губерній М.М. Анненков був противником обов'язкового викупу, а обстоював лише переведення селян із панщини на оброк.

Отже, реформа, яка проводилась виключно з політичних та каральних міркувань, спрямовувалась проти польських поміщиків і суттєво прискорила розв'язання питання панщини й узагалі обов'язкових взаємовідносин. Усе ж зазначимо, що, радикально розвиваючи аграрну реформу в Правобережній Україні, Білорусії та Литві, більшість сановників думала не про те, як дати селянам нагоду стати власниками землі, а про те, як відібрати її в поміщиків-поляків із зиском для себе. Законом від 26 червня 1863 р. на удільних селян поширили право викупу ними земельних наділів. Викупна сума визначалась капіталізацією річного оброку, який множився на коефіцієнт 16,75. Викупний платіж розстрочувався на 49 років під 6%.¹

Отже, цих селян майже не торкнулося тимчасово-зобов'язане становище. Видається не випадковим, що селяни удільного відомства першими поміж інших селян переводились на обов'язковий викуп за кредитної допомоги держави. Це був приклад подальшого розвитку реформи. Того ж дня імператор підписав положення Головного комітету про порядок укладання й засвідчення у волосних правліннях селянських орендних контрактів щодо земель сусідніх селян, сторонніх осіб та поміщика, але терміном не більше як на три роки².

Положення мало яскраву соціальну спрямованість і передбачало запобігання селянським заворушенням на ґрунті малоземелля, особливо це

---

¹ Там само. – № 39792.

² Там само. – № 39798.

стосувалось регіонів імперії, де розгорталась збройна протидія імперській владі.

На підставі конфірмованої думки Державної ради від 11 березня 1863 р. визначався порядок підсудності жінок у місцевостях, де був запроваджений військовий стан внаслідок Січневого повстання 1863 р. Отже, на жінок поширювались підсудність військово-польовим судам, щоправда, лише в тих випадках, коли вони обвинувачувались разом з особами чоловічої статі¹.

Через чотири дні, 15 березня, Олександр II затвердив правила накладання секвестру на маєтки осіб, «причетних до заворушень», які відбулись у губерніях, прикордонних із Царством Польським. Секвестр накладався на будь-яке рухоме й нерухоме майно та капітали (закладні, цінні папери та готівкові гроші), які належали особам, не тільки явно «причетним до заворушень», але й власність осіб, яких місцева влада підозрювала у відповідних антидержавних діях.

На підставі правил секвестроване майно надходило в оперативне управління губернських палат державного майна. Майно «політичного злочинця», яке перебувало в неподільній власності з іншими особами, залишалося в їхньому управлінні. Із них відбиралась підписка щодо обов'язку надсилати до губернської палати державного майна прибутки від зазначеного майна, надходження яких призначалось для «політичного злочинця». Теж саме стосувалось осіб, які орендували майно в осіб, «причетних до заворушень», а їх рідним заборонялось мешкати в секвестрованих маєтках. Термін секвестру мав припинитись лише після завершення антидержавних заворушень².

25 березня імператор затвердив тимчасові правила для народних шкіл у губерніях Віленській, Ковенській, Гродненській, Мінській, Могилівській та Вітебській. На їх підставі в кожній з цих губерній запроваджувався інститут дирекцій народних шкіл, які мали перебувати під управлінням училищних рад. Членами цих рад мали бути представники міністерств внутрішніх справ та державних маєтностей, а також місцевих єпархіальних управлінь православного віросповідання. Цими правилами уряд переводив під свій безпосередній контроль систему народної освіти в зазначених губерніях і запроваджувалось обов'язкове викладання російської мови. Ці урядові кроки спрямовувались на обмеження польського та католицького впливу у вихованні та освіті підростаючого покоління в губерніях, на які поширювались заворушення, зумовлені Січевим повстанням 1863 р.³

На підставі імператорського указу від 26 березня, крім регулярних військ, які були введені в межі Царства Польського для придушення Січневого повстання, формувалось три нових полки та один батальйон для постійного несення караульної та гарнізонної служби у фортецях на теренах Царства. Отже, на постійній основі військова присутність російської влади суттєво

---

¹ Там само. – № 39368.

² Там само. – № 39378.

³ Там само. – № 39411.

поширювалась незалежно від військово-політичного стану в цьому регіоні Російської імперії¹.

У кінці березня 1863 р. з'явився імператорський маніфест, який датувався 31 березня / 12 квітня. Маніфестом дарувалось повне прощення особам, які були втягнуті до Січневого повстання й до 1/13 травня 1863 р. склали зброю та повернулись до виконання «своїх службових обов'язків». Цим радикальним кроком російська влада прагнула відштовхнути від повстання, яке лише починало «набирати оберти», чисельну армію його рядових прихильників. У цей самий день маніфест був затверджений ще й окремим іменним імператорським указом, спрямованим безпосередньо урядовому сенату².

Розгортання масштабу Січневого повстання зумовило появу конфірмованого наказу військового міністра Д.О. Мілютіна від 6 квітня 1863 р. щодо надання квартирного утримання або матеріального забезпечення для повернення на батьківщину сім'ям військовослужбовців, які безпосередньо брали участь у придушенні повстання або були відправлені в регіони, охоплені антиурядовими заворушеннями. Відповідне забезпечення поширювалось на родини всіх без винятку військовослужбовців (генералів, офіцерів, нижніх військових чинів), а також класних чиновників та священнослужителів. У залежності від їх посадового статусу на кожну сім'ю виділялось від 35 до 70 рублів сріблом³.

Наказ військового міністра був зумовлений підготовкою імператорського указу від 9 квітня, який оголошував призов на військову службу всіх офіцерів, які перебували в безстрокових або довготривалих відпустках (більше 4 місяців). Це було зроблено не стільки тому, що у військах не вистачало кадрових офіцерів, а для того, щоб з'ясувати причетність декого з них до Січневого повстання, у разі їх відсутності (до певного часу) у військових частинах, де вони відбували дійсну військову службу. Це підтверджував той факт, що норми указу не поширювались на відпускних офіцерів, які проходили дійсну службу у військових частинах, які були розквартировані на Кавказі, Сибіру, Фінляндії та в Оренбурзькому регіоні. Щоправда, ця вимога указу не поширювалась також і на офіцерів, які перебували в довготривалих відпустках для лікування від хвороб або поранень. Тимчасово призупинялось звільнення офіцерів з військових частин.

На начальників губерній та місцеву поліцію покладался обов'язок безпосередньо довести до відпускних офіцерів (під їх особисту підписку) щодо змісту цього указу. Командири частин, за якими були зараховані відпускні офіцери, в обов'язковому порядку повинні були вступити в офіційний контакт із місцевими поліціями, на підвідомчій території яких перебував у відпустці підлеглий їм офіцер⁴.

---

¹ Там само. – № 39428.

² Там само. – № 39443 – 39444.

³ Там само. – № 39461.

⁴ Там само. – № 39462.

Наказ військового міністра Д.О. Мілютіна від 6 квітня 1863 р. доповнювався ще одним імператорським указом від 5 травня 1863 р., яким упроваджувався в життя порядок відправлення додому залізницями сімей нижніх військових чинів із території Варшавського та Віленського військових округів, зумовлений заворушеннями в Царстві Польському. Цим порядком передбачалось казенне фінансування проїзду та харчового утримання відповідних осіб¹.

Із метою підвищення ефективності реалізації імператорського указу від 1 березня 1863 р. щодо впровадження в життя заходів прискореного припинення обов'язкових відносин між поміщиками та селянами у Віленській, Ковенській, Гродненській, Мінській та 4 повітах Вітебської губерній 9 квітня Олександр II затвердив правила про склад і порядок дій перевірочних комісій, які мали діяти в кожному повіті цих губерній. Ці правила були підставою для цих комісій щодо перевірки й цінової фіксації селянських повинностей.

Селянські земельні ділянки поділялись на розряди. За ділянки вищого розряду грошовий оброк оцінювався в 3 руб. за десятину, а нижчого розряду – 1 руб. у Ковенській і Вітебській губерніях, 80 коп. – у Віленській і Гродненській губерніях та 60 коп. – у Мінській (різниця цін між розрядами земельних ділянок визначалась у 20 коп.). Комісіям дозволялось на власний розсуд зменшувати розмір селянських грошових повинностей. Правила дозволяли селянам викупати лише частину своїх наділів, якщо вони бажали швидше припинити свій тимчасово-зобов'язаний стан.

На комісії покладался обов'язок готувати акти уставних грамот, протоколи комісій, плани селянських земельних наділів, які мали надходити до відповідних губернських із селянських справ присутствій. Губернські присутствія повинні були збирати інформацію щодо заборон, позовів та стягнень, які обтяжували поміщицькі маєтки й після отримання від комісій викупних актів дозволяти селянам викуп своїх земельних ділянок. Після пред'явлення поміщику та селянам викупного акту сторонам надавався лише один місяць для внесення судових апеляцій щодо дій повірочних комісій. Другу перевірку викупних платежів (після задоволення апеляційної скарги) уже повинні були робити губернські присутствія. Викупний процес розпочинався лише після того, як викупні акти затверджувала головна викупна установа (центральный орган виконавчої влади)².

Поряд із тим, що російська влада стала на шлях прискорення початку викупу селянами Білорусії та Литви, а пізніше – і Правобережної України, власних земельних наділів та звільнення їх від тимчасово-обов'язкових відносин із поміщиками, вона здійснила крок щодо залучення їх до боротьби проти польських повстанців. Так, імператорським указом від 24 квітня пропонувалось запровадити заходи щодо перешкоджання залученню місцевих селян до «ватаг заколотників» шляхом формування «сторожових команд та

---

¹ Там само. – № 39584.

² Там само. – № 39463.

караулів у формі нерухомої збройної сили», яких використовувати відповідно до умов воєнного стану.

Із метою унеможливлення переходу до лав «заколотників» дрібних шляхтичів та мешканців міст, їм заборонили залишати місця їх помешкання на відстань далі ніж 30 верст. За порушення цих правил передбачалось покарання мешканців міст та однодворців (вихідці з дрібних шляхтичів унаслідок їх декласації російською владою) шляхом примусового їх залучення до робочих рот міністерства шляхів сполучення (терміном від 6 місяців до одного року), а дворян – арештом на ті ж самі терміни або накладання штрафу в розмірі від 50 до 500 руб. сріблом¹. Цей імператорський указ був доповнений правилами сільських збройних караулів у західних губерніях².

Олександр II своїм указом від 30 квітня надав новому Віленському генерал-губернатору М.М. Муравйову (призначений на посаду з 1 травня 1863 р.) тимчасові повноваження усувати від посади підпорядкованих йому цивільних і військових губернаторів та призначати на власний розсуд на ці посади нових осіб, що обумовлювалось ускладненням військово-політичної ситуації в Литві. В указі пояснювалось, що ці заходи покликані сконцентрувати владу в краї для прийняття радикальних рішень щодо придушення антиурядових заворушень. Влада генерал-губернатора також поширювалась на білоруські губернії (Гродненську, Вітебську, Могилівську й Мінську)³.

Фактично генерал-губернатор отримав тимчасові диктаторські повноваження. Цей указ доповнювався іншим указом від 30 квітня, який теж був ініційований новопризначеним генерал-губернатором М.М. Муравйовим, якому надавались повноваження щодо кадрового посилення місцевих адміністрацій та призначення на власний розсуд чиновників на всі державні посади присутствій із селянських справ у Литві й Білорусії, які належали до дворян-поміщиків. М.М. Муравйов отримав також право призначати цим чиновникам додаткові кошти на їх утримання⁴.

Розгортання польського повстання змусило імператор Олександр II затвердити 26 травня 1863 р. думку Державної Ради щодо збільшення державного фінансування Дінабурзького та Луцького військових шпиталів⁵, що яскраво свідчило про розгортання значних військових дій у Царстві Польському та в значній частині північно-західних і південно-західних губерній.

Поряд із цим повстання змусило самодержавний уряд тимчасово призупинити процес декласації польської шляхти. 4 липня 1863 р. Олександр II затвердив рішення сенату про призупинення «до упокоєння

---

¹ Там само. – № 39540.

² Там само. – № 39542.

³ Там само. – № 39561.

⁴ Там само. – № 39562.

⁵ Там само. – №№ 39669 – 39670.

польського заворушення» розгляду справ стосовно дворянського походження представників польської шляхти¹.

12 липня 1863 р. Олександр II затвердив положення щодо запровадження при штабі командуючого військами Віленського військового округу та Могилівської й Вітебської губерній посади тимчасового польового аудитора. До його функцій (на зразок до аудиторів у Царстві Польському та Кавказькій армії) входило керівництво веденням військово-судових та слідчих справ стосовно «політичних злочинців» та ревізія відповідних справ. Інституція польового аудитора передбачала управлінську структуру, яка складалася з присутствія (голова та три члени) і канцелярії (обер-аудитор, три його помічника та аудитор)².

Уже згадувався імператорський указ від 30 липня 1863 р., зумовлений Січнеvim повстанням, який безпосередньо стосувався губерній Правобережної України. У ньому Олександр II визнав: «<...> Необхідно прискорити в губерніях Київській, Подільській і Волинській припинення обов'язкових відносин між поміщиками і <...> селянами шляхом викупу <...> земель їх наділу <...>»³. Цей указ укладався на підставі закону від 1 березня 1863 р., який поширив обов'язковість викупних операцій на литовські й білоруські губернії. На його основі зобов'язаний стан селян скасовувався з 1 вересня 1863 р. Уставні грамоти після перевірки замінювались на викупні акти, коли остаточно визначався розмір земельного наділу. Для селян виділялася державна викупна позика, яка визначалась шляхом капіталізації оброку з 6% і дорівнювала викупним платежам. Оброк, з якого вираховувалась викупна сума зменшувався на 20% (спочатку передбачалось лише 10%)⁴. За імператорським указом від 2 листопада 1863 р. у Києві утворювалась тимчасова комісія, яка мала контролювати виконання указу від 30 липня⁵.

Ще імператорським указом від 15 липня 1863 р. визначалось, що майбутні селянські викупні платежі необхідно було спрямовувати на сплату боргів поміщиків Правобережної України кредитним установам та з сплати державних податків. Передбачалось спрямовувати викупний платіж відразу на погашення цих боргів⁶.

Отже, був знайдений механізм зменшення або ліквідації заборгованості поміщиків, яка загрожувала їм втратою маєтків, обмежувався простір для інфляційний процесів у фінансовій сфері імперії, а також певний засіб фінансового тиску на місцевих поміщиків в аспекті можливої їх політичної нелояльності до верховної влади.

Цей механізм був підсилений законом від 2 листопада 1863 р., на підставі якого борги кредитним установам, термін сплати яких настав після 30 липня того ж року, гасились за рахунок викупних платежів, а ті, що виникли

¹ Там само. – № 39825.

² Там само. – № 39863.

³ Там само. – № 39928.

⁴ Там само. – № 39928.

⁵ Там само. – № 40175.

⁶ Там само. – № 39880.

раніше, сплачувались звичайним шляхом. На цьому уточненні, яке поширювалось лише на поміщиків Правобережної України, наполягали міністр фінансів М.Х. Рейтерн та міністр внутрішніх справ П.О. Валуєв¹.

Отже, таким уточненням уряд отримав спосіб примусити поміщиків дисципліновано розраховуватися за свої борги державним кредитним установам. У цьому аспекті цікавим є те, що цього ж дня (2 листопада 1863 р.) імператор затвердив правила внесення селянами викупних платежів і видачі їх поміщикам через казначейство в губерніях Білорусії, якими не передбачалось, як у губерніях Правобережної України, спрямовувати ці кошти на погашення заборгованості місцевих землевласників перед державними кредитними й фіскальними установами².

Положенням від 15 серпня 1863 р. формувався управлінський механізм щодо ефективного виконання імператорського указу від 1 березня 1863 р.³, яким оголошувалось припинення тимчасово-зобов'язаних відносин до поміщиків у губерніях Північно-Західного краю. Встановлювався порядок матеріального задоволення поміщиків краю за відчуження в них землі на користь селян, тобто запроваджувався діючий механізм реалізації селянських викупних платежів. Селянам призначалась викупна ссуда у формі державних депозитних свідоцтв під 5,5% річних. Ці свідоцтва тимчасово утримувались урядом до припинення заворушень у губерніях краю. Поміщикам лише виплачувався річний дохід від них⁴.

Отже, механізм викупу селянських земельних наділів був запроваджений, але влада обмежила місцевих поміщиків у праві користуватись сумами викупних платежів до з'ясування причетності землевласників до антиурядових дій. Поряд із цим вказаний урядовий захід спрямовувався також на те, щоб обмежити можливі інфляційні процеси (уряд довго не наважувався розпочати кредитну політику щодо викупу селянами поміщицької землі, тим більше, що в ньому були зацікавлені землевласники, адже його стримував страх неконтрольованої інфляції).

Законодавчим актом від 22 серпня 1863 р. тимчасово припинявся рекрутський набір у Мінській, Вітебській та Могилівській губерніях «до припинення ліквідації бродячих <...> дрібних розбійних ватаг»⁵. Рекрутський набір припинявся саме тому, що не існувало можливостей його здійснювати, адже реальні призовники в значній кількості саме й перебували в цих ватагах. Конфірмованим сенатським указом від 5 грудня 1863 р. рекрутський набір призупинявся не лише в білоруських губерніях, а в шести губерніях Правобережної України та Литви⁶.

На початку вересня 1863 р. була прийнята низка законодавчих актів щодо прискореного формування з селян північно-західних і південно-західних

¹ Там само. – № 40176.

² Там само. – № 40178.

³ Там само. – № 39337.

⁴ Там само. – № 39960.

⁵ Там само. – № 39985.

⁶ Там само. – № 40366.

губерній незалежних від місцевих поміщиків селян-землевласників. Так, положенням від 6 вересня 1863 р. запроваджувався порядок обміну лісових сінокосів та визначення викупної суми за садибну землю огорожників у північно-західних губерніях¹.

Отже, нічого не буває більш постійним ніж тимчасове, тобто розпочалась організація підсилення тотального політичного контролю та розшуку в Литовських і Білоруських губерніях лише верховна влада відчула, що взяла політичні заворушення в Царстві Польському, Литві, Білорусії та Правобережній Україні під цілковитий військово-політичний контроль, і царський уряд відчув впевненість у своїй спроможності до придушення політичних заворушень.

Імператорським указом від 11 вересня 1863 р. через дипломатичні місії Російської імперії в різних державах оголошувалось всім підданам російського імператора польського походження, які мешкали за кордоном, негайно повернутися в межі імперії. На майно осіб, які проігнорували це імператорське розпорядження, накладався секвестр, тобто ці особи втрачали можливість отримувати за кордоном кошти від прибутків експлуатації їхнього майна².

На підставі імператорського указу від 8 жовтня 1863 р. був закритий Віленський дворянський інститут, а його вихованців перевели у Віленську гімназію. Цей урядовий крок був безпосередньою реакцією на повстання й продовжив провладну антипольську тенденцію в освітній сфері, яка розпочалась із ліквідацією в 1832 р. Віленського університету³.

Унаслідок цього, 8 жовтня 1863 р. імператор схвалив тимчасові правила внесення селянами Правобережної України викупних платежів у місцеві казначейства через збирачів податків чи старост. Такий процес розпочався з 1 вересня 1863 р. і спрямовувався на те, щоб унеможливити будь-яку залежність селян від поміщика, навіть у безпосередній виплаті землевласникам викупних платежів⁴. Цього ж дня, 8 жовтня, запроваджувався порядок обертання уставних грамот на викупні акти, чинність якого припинялась до 1 січня 1865 р.

Правила визначали процедуру складання викупних актів і призначення державної викупної позики. Положенням від 5 лютого 1864 р. запроваджувався порядок остаточного відділення й розмежування селянських угідь від поміщицьких земель у Могилівській, Вітебській (білоруських повітах) губерніях та в Правобережній Україні⁵. Законом від 2 вересня 1864 р. знижувався розмір селянських викупних платежів у губерніях Південно-Західного краю. Губернським присутствіям дозволялось у разі визнання в певному селі слабкої платоспроможності селян знижувати їх, але не більше ніж на 15%. Якщо виникала потреба в їх зменшенні, то присутствіє

---

¹ Там само. – № 40321.

² Там само. – № 40055.

³ Там само. – № 40098.

⁴ Там само. – № 40172.

⁵ Там само. – № 40559.

спрямовувало відповідну справу на розгляд Київської тимчасової комісії, яка мала такі повноваження, але за згодою генерал-губернатора¹. Отже, був розроблений механізм зменшення викупних платежів як і під час їх встановлення.

Ці радикальні законодавчі рішення спрямовувались на поглиблення протистояння польських землевласників та вільних селян-власників. Але російська влада не могла безвідповідально ставитись до докорінного принципу цивільного законодавства про недоторканність прав на приватну власність. Саме тому імператор підписав 28 квітня / 1 травня 1865 р. закон про порядок оскарження поміщиками постанов губерньських із селянських справ присутствій², і тоді ж положення Головного комітету втілювалися в життя механізмом розгляду викупних договорів, укладених між селянами й поміщиками до введення обов'язкового викупу в Правобережній Україні. Згаданий законодавчий акт був продовженням цілої низки законів, які зумовлювали процес зменшення викупних селянських платежів³.

Ефективному застосуванню цих законів сприяв багаторівневий контроль централізованого управління щодо практичного впровадження реформи з властивими для цього краю особливостями. У цьому контексті законом від 30 січня 1864 р. був запроваджений порядок задоволення з сум викупних платежів приватних боргів поміщиків Литви й Білорусії⁴. У цей самий день імператор узгодив порядок відшкодування коштів поміщикам Правобережної України за землі, які відійшли селянам. Але до часу припинення заворушень, спричинених Січевим повстанням, визнавалось необхідним не видавати поміщикам 5,5% свідоцтва безперервного прибутку, а сплачувати лише дивіденди⁵.

Імператорський указ від 12 жовтня 1863 р. призупинив будь-яку відставку всіх нижніх військових і цивільних чинів. Цей урядовий крок був продовженням імператорського указу від 29 січня 1863 р., який призупинив демобілізацію армійських офіцерів⁶. Верховна російська влада, занепокоєна загостренням внутрішньої політичної ситуації, обумовленої Січевим повстанням, вдалась до тотального призупинення чинності інституту відставки військових і державних чиновників. Симптоматичним було те, що в указі жодним чином цей урядовий захід не пов'язувався з повстанням. Це можна було пояснити й тим, що на Північному Кавказі Російська імперія втягнулась хоч й у завершальний, але надзвичайно запеклий етап збройної боротьби з місцевим населенням у процесі остаточного приєднання краю.

З метою розпорядчо-управлінської діяльності адміністративних органів державної влади у Віленській, Ковенській, Гродненській, Мінській, Могилівській та Вітебській губерніях запроваджувались в усіх повітах цих

---

¹ Там само. – № 40247.

² Там само. – № 42042.

³ Там само. – № 42043.

⁴ Там само. – № 40543.

⁵ Там само. – № 40544.

⁶ Там само. – № 40109.

губерній повітові жандармські команди на підставі «Положення про тимчасове запровадження повітових жандармських команд...» від 27 листопада 1863 р. Усього формувалось 55 відповідних команд. У службових відносинах вони також підпорядковувались генерал-губернатору, а за його наказом – і місцевому повітовому та губернському керівництву.

Функції жандармських команд на місцях визначались інструкцією генерал-губернатора, котрий особисто їх і формував з офіцерів запропонованих Корпусом жандармів, якому дозволялось, у разі нестачі кадрового офіцерського складу, формувати жандармські команди з нижніх військових чинів, що проходили військову службу в Віленському військовому окрузі. До складу жандармських чинів не дозволялось залучати військовослужбовців польського походження, а також римо-католицького віросповідання. У положенні також розписувались джерела фінансування утримання жандармських команд¹.

Отже, підсилення тотального політичного контролю та розшуку в Литовських і Білоруських губерніях організовувалось лише тоді, коли верховна влада відчула, що взяла політичні заворушення в Царстві Польському, Литві, Білорусії та Правобережній Україні під цілковитий військово-політичний контроль, що впевнювало царський уряд у своїй спроможності їх придушити.

Це саме спрямування мав імператорський указ від 11 грудня 1863 р. щодо порядку заміщення військовими офіцерами посад у мирових установах у 9 губерніях Правобережної України, Білорусії та Литви², а указом від 25 грудня також дозволялось посідати ці посади відставним офіцерам³. Положенням від 12 грудня 1863 р. мирових посередників лише в Правобережній Україні й Білорусії прирівняли до державних службовців із правом вислуги років⁴.

Про гостру військово-політичну ситуацію в Російській імперії, яка панувала майже один рік і була зумовлена Січевим повстанням 1863 р., свідчив імператорський указ від 15 грудня 1863 р. Ним наказувалось доправити зброю у Варшавський і Віленський військові округи, яка була втрачена й пошкоджена «у справах з ворогом». Із цією метою у Варшаві, Бресті й Вільні при артилерійських складах мав формуватись запас зброї й боезапасів⁵. Олександр II указом від 10 січня 1864 р. ліквідував канцелярію зі справ військового положення. Її функції передавались новоутвореному управлінню генерал-поліцмейстера в Царстві Польському⁶.

Отже, репресивні функції щодо придушення антиурядових заворушень переходили від збройних сил до міністерства внутрішніх справ. На той період уряд вже вважав, що гостра загроза суверенітету Російської імперії, зокрема в

¹ Там само. – № 40355.

² Там само. – № 40372.

³ Там само. – № 40427.

⁴ Там само. – № 40372.

⁵ Там само. – № 40385.

⁶ Там само. – № 40482.

Царстві Польському, уже минула. Січневе повстання перестало бути для імперії зовнішньою загрозою. Для імперської влади воно перетворилось уже на внутрішню проблему, яку можна було долати суто поліцейськими засобами.

У січні 1864 р. запроваджено спеціальний податок у розмірі 10% від річного прибутку польських землевласників. Прихованою метою цього заходу було доведення більшості польських маєтків до занепаду. Протягом першого півріччя 1866 р. було врегульовано стягнення цього «етнічного» податку. За висновками комісій, його загальна сума в трьох губерніях Правобережжя становила 1 202 654 руб. 54 коп. Від оподаткування звільнялись лише ті польські землевласники, прибутки яких не перевищували 100 руб. на рік. Оскільки податок запроваджувався в період надзвичайного стану, його сплачували беззастережно. Проте яким би великим він не був, це не позначилося на достатку багатих польських родин¹.

Із цією ж метою приймався указ від 23 березня 1864 р., у якому названі заходи щодо переміщення на західні території з інших губерній осіб, які володіли достатнім капіталом, якщо вони бажали придбати маєтки в Правобережній Україні з торгів за борги їх власників чи за спільною згодою. У цьому випадку такі особи отримували державну позику. За вказівкою міністра державних маєтностей, для продажу призначались державні маєтки краю. Утворювався особливий фонд для надання цим особам державного кредиту². Отже, пільговий кредит для придбання державних і приватних маєтків надавався особам непольського походження. Таким заходом уряд намагався підірвати економічну базу панування поляків у цьому регіоні.

Варто звернути увагу на закон від 3 жовтня 1864 р., яким запроваджувався порядок встановлення розміру селянського земельного наділу, що підлягав обов'язковому викупу в губерніях Правобережної України. Він здійснювався на підставі інвентарних правил із віднесенням до наділу вакантних ділянок, які перебували в тимчасовому розпорядженні поміщика. Селянам протягом дев'яти років дозволялось вирішувати, чи викуповувати певну частину інвентарних земель свого наділу³.

Отже, місцевим селянам не лише зменшували викупні платежі, але й надавали пільговий термін на прийняття рішення про викуп інвентарних земельних наділів, що свідомо ставило поміщиків у не вигідне становище в праві володіння землею. Головний комітет доповнив ці правила 4 квітня 1865 р. наданням права повернення селянам мирської землі, якщо вона зменшилась порівняно з інвентарною внаслідок наділення їх землею під час аграрної реформи. Передбачалось судове та третейське розв'язання суперечок селян з поміщиком⁴. Ці доповнення були спричинені чисельними подібними випадками, які не регулювались нормативною базою аграрної реформи. Тоді ж

¹ Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863 – 1914 : Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа. – К., 1998. – 387 с.

² Там само. – Т. 39, 1864. – № 40692.

³ Там само. – № 41251.

⁴ Там само. – Т. 40, 1864. – № 41980.

були схвалені правила про вирішення суперечок стосовно селянських садів у поміщицьких лісах¹.

Урядові кола серйозно ставились до найнезначніших питань у процесі проведення викупних операцій у 9 західних губерніях та до протиріч, що виникали між селянами й поміщиками. З імперських позицій владний апарат самодержавства прагнув діяти в інтересах селян, які були його «козирною картою» у придушенні польської опозиції. Із класових позицій та виходячи з принципів поваги до недоторканності прав на приватну власність, уряд не міг не враховувати інтереси польських землевласників.

Цю запропоновану схему підтвердили й два укази від 10 грудня 1865 р., які суттєво посилили урядову владу в Правобережній Україні. Першим заборонялось особам польського походження купувати поміщицькі маєтки в губерніях Правобережної України, Білорусії та Литви. Полякам, власникам секвестрованих маєтків, надавався дворічний термін для їх продажу чи обміну. Указ не поширювався на ті маєтки, які до його видання перейшли в спадщину особам, не причетними до польського повстання. Якщо протягом цього терміну власники не продавали маєтки, їх реалізовували на торгах державні уповноважені чиновники. У разі невдалого проведення торгів маєтність переходила у власність держави за оціночною ціною. Ця сума залишалась в казні, і з неї призначалась колишнім власникам рентна плата в розмірі 5%².

Другим указом утворювалась особлива комісія для сприяння переселенню «російського елемента» в Правобережну Україну, Литву й Білорусію. Зазначалось, що «<...> в десяти західних губерніях, на 10-тимільйонне населення <...> існує <...> доволі невелике за чисельністю населення польського походження <...>, яке складається переважно з поміщиків і міщан та формує польський характер краю <...>, і що сила цього стану в корпоративній замкненості володіння нерухомістю, яка перешкоджає отриманню прав володіння представниками іншої національності й, особливо, російської»³. Для полегшення умов продажу маєтків поляків звільняли від сплати мита. Не визначався навіть термін, протягом якого мала залишатись чинною заборона полякам щодо придбання маєтків, а лише вказувалось: до часу опанування в цих губерніях російськими землевласниками економічних важелів⁴.

Низкою указів від 19 лютого / 2 березня 1864 р. Олександр II наказав передати в майоратних і казенних маєтках селянам Царства Польського в приватну власність земельні наділи, якими вони користувались на день оприлюднення цього указу. Цих селян повністю звільняли від чиншових платежів, панщини, оброку на користь спадкових власників й орендарів цих маєтностей. За приватну земельну власність ці селяни повинні були вносити

---

¹ Там само. – № 41981.

² Там само. – № 42760.

³ Там само. – № 42759.

⁴ Там само. – № 42759.

до казни земельний податок. За селянами зберігалось право користуватися сервітутами, якими вони користувались до появи цього указу¹.

Цей законодавчий захід самодержавства передбачав «вбити клин» між селянами й поміщиками Царства Польського, перетворивши місцевих гречкосіїв у політично індивідуальний соціальний прошарок, лояльний до російського самодержавства. Він передбачав ті ж самі наслідки, як і прискорений варіант перетворення селян Правобережної України, Литви, та Білорусії в землевласників.

Другим указом запроваджувалась система казенного відшкодування власникам майоратних та орендарям казенних маєтків збитків, які вони мали понести внаслідок ліквідації системи селянських повинностей у цих маєтностях і переведення їх у статус селян-землевласників². Інший імператорський указ, датований тим самим днем, запроваджував систему селянського самоврядування в Царстві Польському, формуючи самоврядні селянські осередки (гміни)³.

Імператорський указ від 24 травня 1864 р. визнав Січневе повстання як військову кампанію, що було важливо для кар'єрного зростання й пенсійного забезпечення її учасників із боку урядових військ. Указом визначався географічний обсяг поширення повстання й календарний термін кампанії. Зокрема: у Варшавському військовому окрузі повстання розпочалось 5 січня 1863 р., у Гродненській губернії – 11 січня, Віленській – 3 лютого, Ковенській – 3 березня, Мінській – 7 квітня, Вітебській – 11 квітня, Могилівській – 23 квітня, Київській – 27 квітня⁴.

Цей указ був доповнений указом від 6 серпня 1864 р., яким визначався кінцевий термін зазначеної військової кампанії: у Варшавському військовому окрузі – 1 травня 1864 р., у Віленській губернії – 17 вересня 1863 р., Гродненській – 29 жовтня 1863 р., Ковенській – 22 грудня 1863 р., Мінській – 4 вересня 1863 р., Вітебській і Могилівській – 1 травня 1863 р., Волинській і Київській – 22 жовтня 1863 р.⁵

Конфірмованим положенням від 2 серпня 1864 р. головного начальника Варшавського військового округу генерал-ад'ютанта графа Ф.Ф. Берга призначили Намісником Царства Польського. На підставі цього закону в його руках концентрувалась вся військова, управлінсько-розпорядча та судова влада (зокрема військово-польові суди) у намісництві. Положенням визначались права, якими Ф.Ф. Берга наділяв імператор⁶. Отже, в Царстві Польському запроваджувався не лише військовий та надзвичайний стан, а й встановлювалась військова диктатура, яка обмежувалась лише особисто імператором і військовим міністерством.

---

¹ Там само. – Т. 39, 1864. – № 40609.

² Там само. – № 40611.

³ Там само. – № 40610.

⁴ Там само. – № 40929.

⁵ Там само. – № 41158.

⁶ Там само. – № 41145.

Конфірмованою думкою Державної ради від 24 серпня 1864 р. було збільшено на 50% утримання чиновників «російського походження», які служили у відомстві міністерства юстиції в шести литовських і білоруських губерніях. Збільшення жалування цих чиновників передбачалось здійснити за рахунок коштів, які надходили до державного бюджету, сформованих збором від нерухомого майна місцевих дворян та прибутків від секвестрованих маєтків «політичних злочинців»¹.

Ця ж норма була поширена на губернії Правобережної України законом від 31 грудня 1864 р.² До чиновників міністерства юстиції належали службовці судових установ, на яких і покладався обов'язок, від імені держави, вершити правосуддя стосовно осіб, причетних до Січневого повстання. Законом від 28 березня 1865 р. У губерніях Правобережної України збільшувалось на 50% утримання чиновників «російського походження», які служили в структурах, підпорядкованих міністерству державних маєтностей. Це підвищення фінансувалось із надходжень від відсоткового збору з землевласників польського походження, які володіли маєтками в цьому краї, а також з надходжень від конфіскованих маєтностей, які належали учасниками Січневого повстання³. Із цих же джерел підвищувалась платня чиновникам міністерства шляхів сполучень у Правобережжі на підставі положення від 15 квітня 1865 р.⁴

Законом від 23 вересня 1864 р. припинявся процес доведення особами, які вважали себе причетними до польської шляхти, свого дворянського походження. Усі особи, які не спромоглись довести своє дворянське походження, переводилися з 1 січня 1865 р. до податних станів імперії. Доводити в подальшому своє дворянство дозволялось лише особам, які перебували на дійсній державній службі⁵. Враховуючи те, що переважна більшість представників польської шляхти демонстративно ігнорували російську державну службу, то майже всім полякам відмовлялось у затвердженні в перспективі належати до привілейованого стану імперії, який звільнявся від сплати прямих податків.

Конфірмованим положенням від 14 жовтня 1864 р. було узаконено безпрецедентне в Російській імперії рішення, яке поширювалось лише на безземельних селян Віленської, Гродненської, Ковенської й Мінської губерній. Їм наділялось 3 дес. польової землі навіть за умови відсутності в них садиб. Більш того, для запровадження ними власного господарства їх звільняли на шість років від казенних податей та інших грошових зборів⁶.

Законом від 27 жовтня 1864 р., на підставі чинного на той час законодавства, визначався розмір казенного утримання для осіб усіх станів, яких висилали з Царства Польського й 9 західних губерній унаслідок

¹ Там само. – № 41236.

² Там само. – № 41635.

³ Там само. – Т. 40, 1864. – № 41959.

⁴ Там само. – № 42018.

⁵ Там само. – Т. 39, 1864. – № 41145.

⁶ Там само. – № 41354.

Січневого повстання¹. Отже, з осені 1864 р. почав поширюватись «вал» судових рішень щодо безпосередніх учасників повстання, яких висилали до Сибіру. Державна репресивна машина почала набирати оберти.

Поряд із цим уже в лютому 1865 р. відбулося скорочення особового складу жандармських команд у губерніях Білорусії та Литви, яке розпочалось на підставі наказу військового міністра Д.А. Мілютіна, конфірмованого імператором².

Січневе повстання 1863 р. влада використала для посилення антипольських репресій. На відміну від репресій після Листопадового повстання, коли російська влада обмежилась лише конфіскаційними діями, а також протиставленням польських поміщиків українським селянам з русифікацією краю, після Січневого повстання антипольська політика набула тотальних форм у всіх можливих сферах суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного життя цього регіону. В оновленій формі вона на цей раз була переважно спрямована в саме «серце» польської могутності в краї – на землю.

Починаючи з літа 1863 р. верховна влада запровадила потрійну політику експропріації польських земельних володінь: конфіскацію маєтків, позбавлення права придбання в приватну власність поміщицькі маєтки та запровадження «етнічного» 10% податку від прибутку маєтностей. Тому, на думку представників уряду, необхідно було вдатись до заходу, «який через усунення осіб польського походження від права отримувати заново маєтки в західному краї остаточно перешкодив би посиленню цього класу». Ці заходи «хоча не узгоджуються з загальними юридичними засадами, але цілком виправдовуються вищими інтересами державного ладу, спокою й самозбереження»³.

Але в Правобережній Україні, Білорусії та Литві влада зіштовхнулася зі значними труднощами стосовно впровадження політики русифікації краю шляхом чисельного збільшення російських поміщиків. Потребувала нагального вирішення проблема продажу конфіскованих маєтків, якими тимчасово управляли казенні палати, адже зменшувалися можливості припинити зловживання чиновників щодо розорення цього майна.

На заваді продажу став не лише поганий стан маєтків, а й те, що Комітет міністрів довго не міг ухвалити рішення про розмір земельних ділянок, які мали надаватись росіянам в оренду. Плани царських міністрів щодо відсторонення поляків від землі швидко наштовхнулись на небажання російського дворянства переселятися в цей край. Російська влада наштовхнулася і на величезний опір поляків. Польські поміщики вдавались до фіктивних або фактичних оренд та застав нерухомого майна, продажу землі іноземцям й укладання довічних заповітів для запобігання конфіскації своєї власності.

---

¹ Там само. – № 41635.

² Там само. – Т. 40, 1864. – № 41793.

³ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 613. – Спр. 81. – Арк. 114.

Особливо в Правобережжі України з боку польських землевласників російським покупцям створювались штучні перешкоди завдяки їх необізнаності щодо маєтностей, які продавались. У губернських правліннях також було багатьох чиновників, які прагнули ускладнити купівлю маєтку. Отже, все це заважало втіленню планів імперської влади щодо опанування економічними важелями для домінування у всіх сферах суспільного життя Правобережної України.

3.2. Вплив повстання 1863 – 1864 рр. на поміщицьке землеволодіння на Правобережній Україні

Надія Темірова
(Донецьк)

Друга половина XIX ст. позначилася складною соціально-економічною еволюцією великих землевласників унаслідок офіційного скасування кріпацтва в Російській імперії, що надало імпульсу розвитку капіталістичних відносин. Вона по-різному проявилася у сфері великого землеволодіння: частина власників використала нові можливості для подальшого розвитку й збагачення, інші виявилися неготовими до ризиків, зумовлених ринковою кон'юнктурою. Безпосереднім наслідком скасування кріпацтва стала активна мобілізація землі, передусім, належної дворянам.

Правобережна Україна відрізнялася від решти українських земель максимальною стійкістю великого землеволодіння. Причина полягала в тому, що в цьому регіоні сформувалося найдавніше велике поміщицьке землеволодіння. Найпотужніші маєтки належали землевласникам польського походження. Ще в ранньомодерну добу тут утворилися обширні маєтності Потоцьких, Любомирських, Браницьких, Ржевуських та інших. Із поділом Польщі з'явилася нова сила – російська бюрократія, котра особливо зміцнилася після повстання 1830 р., коли російський уряд провів масштабну конфіскацію польських маєтків і передав їх слухнянішим підданам із росіян. У результаті, на Правобережжі великими землевласниками були поляки та росіяни. Серед найбільших магнатів регіону були Потоцькі, Браницькі, Замойські та ін.

Маючи міцні економічні позиції, землевласники польського походження претендували на відповідну роль у політичному житті Російської імперії. Відносно Правобережжя можна говорити про польський сепаратизм, який намагалася обмежити російська влада. Тому до економічних чинників еволюції великого землеволодіння додалися суто політичні заходи, які були прийняті в контексті придушення польського повстання 1863 – 1864 рр. Тоді російський уряд узяв курс «на обрусение Юго-Западного края», який серед іншого передбачав обмеження польського й насадження російського землеволодіння.

Як зазначив С. Борисевич, повстання 1863 р. російська влада використала для посилення антипольських репресій. На відміну від ситуації після повстання 1830 р., коли російська влада обмежилась конфіскаційними діями та протиставленням польських поміщиків українським селянам із русифікацією краю, після Січневого повстання антипольська політика набула тотальних форм у всіх можливих сферах суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного життя цього регіону. На цей раз вона спрямовувалася переважно в саме «серце» польської могутності в краї – на землю.

Починаючи з літа 1863 р., верховна влада запровадила потрібну політику експропріації польських земельних володінь: конфіскацію маєтків, позбавлення права придбання в приватну власність поміщицьких маєтків, запровадження «етнічного» 10% податку від прибутку маєтностей. На думку російських урядовців, необхідно було вдатись до заходу, «який через усунення осіб польського походження від права отримувати заново маєтки в західному краї <...> остаточно перешкодив би посиленню цього класу».

Згідно з затвердженим 5 березня 1864 р. положенням, особи польського походження не допускалися до торгів на купівлю маєтків у «західному краї», призначених для продажу з метою утворення капіталу для видачі позик на купівлю казенних і приватних маєтків уродженцями непольського походження з інших губерній (окрім євреїв). Придбання цими особами маєтків в інших регіонах дозволялося. Також встановлювалось, що покупцям таких маєтків заборонялося продавати, заставляти чи іншим способом передавати ці маєтки особам польського походження та євреям, не дозволялось їм віддавати ці маєтки в оренду чи управління особам польського походження і євреям. Останні мали право в таких маєтках бути винокурами або орендарями корчм. Таким чином, уряд цими заходами переслідував мету «посилення в Західному Краї між землевласниками російського елемента, адже при продажу маєтків євреї стануть небезпечними змагальниками, із якими росіянам, незважаючи на надані їм від Уряду пільги й позики, буде досить важко суперничати <...>»¹.

Уряд сподівався викликати переселення російських землевласників до «Західного краю», що суперечило загальній тенденції до поширення міграції з заходу на схід, із більш населеної місцевості в менш населену, із більш культурної в сільськогосподарському сенсі – до менш культурної. Оскільки Правобережжя виступало таким розвиненішим регіоном, марно було сподіватися, що лише через обмеження позицій поляків тут розгорнеться переселення росіян. Тому уряд із 1864 р. став шукати засоби, щоб викликати рух російських землеробів у «західний край» і насадити тут «російський елемент».

Вони зводилися до полегшення в матеріальному відношенні особам російського походження можливості придбання нерухомості на Правобережжі. Для заохочення передбачалося надати переселенцям певні пільги. З цією метою в 1864 р. був запроваджений фонд для видачі позик росіянам, який формувався з сум, виручених від продажу казенних земель. Оскільки цих коштів виявилось недостатньо, створили Особливе товариство з покупців польських маєтків. Але з огляду на недовіру воно 1867 р. припинило існування, його кошти були передані Товариству взаємного поземельного кредиту, яке 1890 р. перейшло під егіду Дворянського банку².

У 1865 р. київський генерал-губернатор О. Безак повелів конфіскувати майно польських землевласників, які взяли участь у повстанні. Таких знайшли 144 особи. Очолюючи в Петербурзі «Комісію про пошуки коштів для

¹ Російський державний історичний архів (РДІА). – Ф. 1283. – Оп. 1. – Спр. 181 а. – Арк. 11.

² Мещерский В. П. Очерки нынешней общественной жизни в России. Вып. 2. – СПб., 1870. – С. 81.

запровадження російського елемента в Західних губерніях», він підготував текст іншого указу «Про заборону особам польського походження знову здобувати нові землі в Західних губерніях». Комісія дійшла висновку, що в дев'яти західних губерніях на 10-мільйонне населення, «переважно Малоросійське, Білоруське й частково Литовсько-Жмудське», припадало досить незначне за чисельністю населення польського походження, яке складалося здебільшого з поміщиків і міщан. Воно «дає всьому краю характер польський і заважає решті, ніскільки не польському населенню, правильно розвиватися».

Сила цього стану, на думку членів комісії, полягала в корпоративній замкненості володіння нерухомою власністю, яка не допускала проникати до себе ніяку іншу національність й особливо російську. За таких обставин, як вважала комісія, уряд мав удатися до такого заходу, «який через усунення осіб польського походження від права отримувати заново маєтки в Західному краї, не обмежуючи законні права володіння нинішніх польських поміщиків, остаточно перешкодив би посиленню цього класу».

З огляду на це, 10 грудня 1865 р. імператор підписав указ про заборону особам польського походження купувати поміщицькі маєтки в «західних губерніях»¹. Документ, уперше зафіксувавши поділ за національною ознакою, став наріжним каменем подальших обмежень у правах осіб польського походження. Ці заходи були визнані самими членами комісії такими, що «хоча не узгоджуються з загальними юридичними засадами, але цілком виправдовуються вищими інтересами державного ладу, спокою й самозбереження»². Особи польського походження позбавлялися права купувати поміщицькі маєтки в «західному краї» будь-яким іншим шляхом, окрім наслідування за законом. Особи ж російського походження, навпаки, набули певних пільг і переваг. Але оскільки значна частина осіб польського походження не мала ніякого відношення до повстання 1863 р., зразу після прийняття закону 1865 р. почали надходити звернення з проханням переглянути його відносно конкретних осіб. Перше таке звернення надійшло від генерал-ад'ютанта графа Ржевуського, після чого були розглянуті подання князя Любомирського, Понятовського та інших³.

Законом від 10 грудня 1865 р. також запроваджувався обов'язковий продаж секвестрованих маєтків власників, висланих за межі західного регіону за сприяння польському повстанню, протягом двох років особам російського походження. Допускався також обмін таких маєтків на розташовані в інших місцевостях. Для полегшення операцій їхні учасники звільнялися від мита. Якщо ж протягом двох років маєтки не продавалися, то вони повинні були оцінюватися тим же способом, як і казенні маєтки, і потім продані на користь власників. У разі неуспіху вільної торгівлі передбачалося купувати маєтки по оціночній сумі з призначенням з неї на користь колишніх власників щорічних

¹ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 613. – Спр. 81. – Арк. 1 зв.

² Там само. – Арк. 1, 3, зв.

³ Мещерский В. П. Вказ. праця. – С. 46 – 47.

5%. Полякам заборонялося купувати нові землі, чим створювалася ситуація, яка змушувала їх продавати землю росіянам. Проте вона спричиняла й інші наслідки: фіктивні й фактичні оренди та заставні акти, продаж землі іноземцям, довічні заповіти або, урешті, хабарі.

Одночасно на сплату державних видатків, спричинених польським повстанням, запроваджувався спеціальний податок, що дорівнював 10% чистого прибутку кожного польського маєтку. Ці кошти необхідно було внести за надзвичайно короткий термін. В іншому випадку загрожував опис майна. Зокрема, на Білоцерківський маєток Браницьких було накладено близько 50 тис. руб. названого податку. Управитель маєтку писав про те, що це не виправдано велика сума, оскільки до неї зараховані й суміжні селянські землі. Крім того, нереальною виглядала можливість внесення вказаної суми за короткий строк. Виставлення ж маєтку на аукціон, на думку управителя, лише зруйнувало б господарство, а сама операція буде не вигідною через надзвичайно високу його вартість. У свою чергу, управитель прохав про допомогу: або дозволити позику в державному банку, або розкласти борг на три місяці¹. Пряме втручання царського уряду в процес перерозподілу земельної власності зумовлювалося його зацікавленістю з політичних мотивів у зміцненні на Правобережжі землеволодінь російського дворянства – так званого «обрусення Юго-Западного края».

Закон 1865 р. був економічно шкідливим, оскільки тутешнім польським власникам заборонялася купівля землі, а за короткий термін виникнути нове російське землеволодіння не могло. Економічні закони реалізуються через попит-пропозицію, а не політичним рішенням. Великі землевласники з центральних російських губерній практично не переселялись у Правобережжя. Більшість нових господарів з'являлися з числа чиновників або ж осіб, які мали віддалене уявлення про способи господарювання. Знову ж таки цьому сприяла урядова політика.

Зокрема визначалося, що купувати ділянки площею понад 600 дес. могли чиновники, від яких очікували користі; особи, удостоєні права придбати землю в нагороду (їм дозволялося купувати ділянки без внеску задатку й з розстрочкою платежу на 20 років без сплати відсотків); представники усіх чинів із внеском 1/5 оціночної суми з надбавкою 10 % і розстрочкою решти грошей на 37 років і погашенням щорічно 6 % внеском.

Згідно з законом від 23 березня 1867 р., продаж ділянок площею 50 – 300 дес. дозволяв винятково чиновникам, які служили в «західному регіоні». Ще через рік документ доповнили положенням про роздачу землі в Правобережжі чиновникам, які служили в цьому регіоні².

Єдиною метою всіх цих законодавчих актів було утвердження на Правобережжі російського землеволодіння. Причому задля досягнення її нехтувались економічні інтереси. Усі заходи спрямовувались на обмеження прав на землеволодіння поляків і євреїв, з одного боку, а з іншого – на надання

¹ Степанишина О. Господарство Браницьких на Київщині і реформа 1861 р. // Студії з історії України науково-дослідчої кафедри історії України в Києві. – Т. 3. – 1930. – С. 217.

² РДА. – Ф. 1283. – Оп. 1. – Спр. 181. – Арк. 11 – 11зв.

росіянам різноманітних пілґ. У 1860 – 1880-ті рр. прийняття обмежувальних законів збіглося з кризовим становищем поміщицьких господарств. Тому протягом другої половини ХІХ ст. близько третини польських маєтків перейшли у власність російських поміщиків. Але зі зникненням секвестрованих маєтків, із поступовим виходом із кризи земельна власність на Правобережжі зосереджувалась переважно у великих землевласників польського походження, які, уміло ведучи своє господарство, скорочували можливість подібного переходу.

Повільність переходу польських маєтків до росіян пояснюється також тим, що на 1860 – 1870-ті рр. припав час інтенсивного будівництва залізниць, у які надзвичайно вигідно було вкладати кошти, оскільки швидко отримувався прибуток. «Коли є можливість за один день заробити ті проценти, яких слід очікувати від маєтку у вигляді підсумку господарства за цілий рік, чи можна очікувати нестачу капіталів на будь-яке підприємство, яке не мало шансів залізничної справи чи біржової гри?» – задаються риторичним питанням дореволюційні дослідники Д. Воейков і В. Загоскін¹.

Про інтенсивність переходу землі до російських землевласників свідчать дані про липневі торги 1869 р. Із виставлених 120 правобережних маєтків було придбано лише 43: по 7 – у Київській та Подільській губерніях і 29 – у Волинській. Соціальний склад покупців виявився таким: поміщики – 10, службовці – 18, священики – 3, селяни – 4, купці й колоністи – по одному. Із грудня 1867 по липень 1869 рр. у трьох правобережних губерніях було продано 271 маєток².

Наприкінці 1860-х рр., як показують дані таблиці 1, у трьох правобережних губерніях домінувало польське землеволодіння, питома вага якого становила 82,6%. Найміцніші позиції воно мало у Волинській губернії (90,7%), слабші – у Київській (69,5%), що можна пояснити відмінностями в розташуванні цих губерній. У Київській губернії середній розмір непольського землеволодіння дещо перевищував польське (1590,2 та 1362,1 дес.). У Подільській і Волинській губерніях, навпаки, більшим було польське землеволодіння (1078,1 проти 899,3 дес. та 1395,0 проти 778,4 дес.).

Таблиця 1

**Місце польського землеволодіння Правобережної України
наприкінці 1860-х рр.³**

Губернії	Кількість землевласників		Площа землеволодіння тис. дес.		Співвідношення польського і непольського землеволодіння, %	
	поляки	інші	поляки	інші	польське	непольське
Київська	1035	389	1409,8	618,6	69,5	30,5

¹ Воейков Д. Киевская губерния. Статистические сведения о распределении землевладения, о ценности имени и о крестьянском деле. – СПб., 1867. – С. 155 – 156.

² Там само. – С. 167 – 168.

³ Там само. – С. 168.

Подільська	1295	321	1396,1	288,7	82,9	17,1
Волинська	2056	375	2868,2	291,9	90,7	9,3
Правобережна Україна	4386	1085	5674,1	1199,1	82,6	17,4

Ходом операції зі зміцнення російського землеволодіння на Правобережжі безпосередньо цікавився цар. Починаючи з 1875 р., губернатори були зобов'язані присвячувати значну частину щорічних звітів успіхам змушених переходів польського майна в руки російських покупців. З боку польських землевласників боротьба за землю набирала «священного» характеру. Польська газета «Край», заснована в 1881 р. на кошти великих польських поміщиків на Україні, часто писала, що захист «польської землі» є обов'язком кожного й справою великого патріотичного значення.

Із боку польських землевласників російським покупцям на Правобережжі чинилося чимало штучних перепон на шляху придбання ними маєтків. Передусім, це звичайна необізнаність відносно маєтків, що продавалися. Пошук таких маєтків здійснювався власноруч, ознайомлення з маєтком проводив власник чи управитель, не надто зацікавлені в реалізації маєтку. У губернському правлінні також немало було людей, які прагнули затруднити купівлю маєтку росіянами. Досягали цього залякуванням потенційних покупців неминучим руйнуванням маєтків, небажанням інформувати про борги, накладені на маєток тощо.

Особливий опір чинився покупцям, які планували займатися господарством особисто: непомірно підвищувалася ціна або влаштовувалися перешкоди адміністративного характеру. Якщо ж покупець виявляв бажання придбаний маєток віддати в оренду, він міг розраховувати навіть на протекцію з боку поляків та євреїв. Найменше утруднень надавала купівля великих маєтків. Вони, як правило, мали достатній кредит, тому власники їхні виступали без посередників, і ціни на землю в таких маєтках були дещо нижчими. Ще однією обставиною, яка відвертала потенційних покупців, було черезсмузжя.

В окремих господарствах до 30 ділянок поміщицької землі врзалися в селянські. Наприклад, маєток Кухарі Радомишльського повіту Київської губернії площею 3 тис. дес. складався зі 174 ділянок по 0,25 – 130 дес. кожна¹. У маєтках зберігалися сервітути, які проявлялися в спільному з селянами користуванні певними ділянками для випасу худоби, через що неможливо було організувати збалансоване інтенсивне господарство.

«Страх бути обдуреним, страх бути пограбованим, страх купити маєток і не отримати його, страх усіх можливих небезпек і бід, із яких найголовніша – не тільки не зустріти в губернському правлінні охорони іменем закону, але навіть бути жертвою усього того, що в його канцелярському світі робиться з волі євреїв і поляків-поміщиків, усе це цілком зрозуміло утримує від бажання

¹ Труды комиссии по описанию имений, состоящих при Киевском обществе сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. – К., 1893. – С. 10.

купувати маєтки», – зробили висновок дореволюційні дослідники проблеми Д. Воейков і В. Загоскін.¹

Коли з'ясувалося, що польські поміщики для захисту власних земель усе частіше стали віддавати свої землі в довгострокову оренду, що сягала 99 років, генерал-губернатор А. Дрентельн 1884 р. попросив Олександра III припинити ці «виверти». За його ініціативою була створена «Комісія з перевірки зловживань», якій надавалося право анулювати раніше підписані угоди. Цей указ ударив одночасно й по євреях, які найчастіше орендували землю не тільки в поляків, але й у росіян.

У 1884 р. генерал-губернатор О. Ігнат'єв у записці міністру внутрішніх справ Росії повідомляв, що через 20 років після прийняття вказаних законів землевласники польського походження «не втратили свого шкідливого й пануючого в краї значення», оскільки були знайдені способи обминання цього закону. До їх числа відносилась передача полякам нерухомості через здійснення різних довгострокових угод².

У такому вигляді обмежувальні закони щодо землеволодіння на Правобережжі проіснували до кінця 1884 р., коли були затверджені правила відносно придбання у власність, застави й оренди в регіоні земельних маєтностей, які підтвердили положення закону двадцятирічної давності. Проте надавалося право орендувати маєтки особам польського походження в разі облаштування ними промислового закладу. Причому, якщо протягом найближчих 12 років фабрика чи завод не були облаштовані, угода про оренду втрачала сенс. Маєтки ж, продані, заставлені чи віддані в оренду або управління особам польського походження чи євреям, відбиралися на користь казни³.

Кожен із наведених законів переслідував дві мети. Обмежуючи в землеволодінні певну категорію, вони заохочували іншу. У доповіді Миколі II з приводу селянських заворушень на Правобережжі відзначалося: «Вжиті в цих виглядах заходи були спрямовані, з одного боку, на послаблення в Західних губерніях чисельного спадкового класу, який складався з польських землевласників, а з іншого – на залучення в край російських уродженців і до утворення з них міцно укоріненого, благонадійного в політичному відношенні землевласницького стану»⁴. Таким чином, для польських землевласників залишився лише один спосіб придбання нерухомих маєтків шляхом наслідування. За таких умов поляки намагалися зосередити великі земельні ділянки в одних руках шляхом поступок на користь одного з кількох спадкоємців, що в перспективі призводило до посилення ролі великого польського землеволодіння.

Цілеспрямовані й наполегливі зусилля царизму проти польського землеволодіння завершилися не надто значними результатами. Згідно з підсумковою відомістю про польське землеволодіння в Україні станом на

¹ Воейков Д., Загоскін В. Вказ. праця. – С. 166.

² ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 613. – Спр. 81. – Арк. 2.

³ Там само. – Арк. 2 зв.

⁴ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 613. – Спр. 463. – Арк. 4 зв.

1890 р., складеною на доручення генерал-губернатора О. Ігнат'єва трьома правобережними губернаторами, на Київщині нараховувалося 837 польських маєтки (24,72 %), на Поділлі – 1257 (37,13 %), на Волині – 1292 (38,15 %). Разом – 3386 маєтків¹.

У 1893 р. О. Ігнат'єв запропонував міністру внутрішніх справ заборонити полякам інакше успадкування, ніж по прямій лінії та між подружжям, зобов'язавши всіх спадкоємців, які не підпадали під положення, продати землі впродовж двох років². Генерал-губернатор виправдовував новий захід статистикою, яка свідчила про невиважене для росіян співвідношення з поляками. Але уряд не затвердив пропозиції стосовно обмежень успадкування. О. Ігнат'єв намагався довести, що позиція Петербурга необґрунтована. Він показував, що неофіційне застосування проекту про обмеження дало росіянам змогу скупити за три роки (1890 – 1893 рр.) майже стільки, скільки протягом 13 попередніх років, а саме 367,1 тис. дес.

Таблиця 2 показує, що через 30 років після початку здійснення заходів, спрямованих на обмеження польського землеволодіння, незважаючи на помітне зростання російського землеволодіння (у 3,7 рази), росіяни володіли 51,1% приватних земель регіону. Помітніші результати дала ця політика в Київській губернії (55,5%). У Подільській губернії зберігалася перевага поляків (51,9%).

Таблиця 2

Співвідношення польського й російського землеволодіння в правобережних губерніях України наприкінці XIX ст.³

Губернії	Площа землеволодіння, тис. дес.			Питома вага в приватному землеволодінні, %		
	росіян		поляків, 1896 р.	Разом, 1896 р.	росіян	поляків
	1866 р.	1896 р.				
Київська	353,4	1011,1	809,9	1821,0	55,5	44,5
Подільська	291,0	809,6	875,1	1684,7	48,1	51,9
Волинська	252,1	1493,9	1493,1	2987,0	50,1	49,9
РАЗОМ	896,5	3314,6	3178,1	6492,7	51,1	48,9

О. Ігнат'єв вважав, що зростання російської частки за 30 років більш як на 2 млн дес., унаслідок чого російська частка стала складати 3,3 млн дес., усе ще недостатнє. Причому в 1890-ті рр. цей процес уповільнився, через що О. Ігнат'єв вбачав потребу прискорити події. Зростання російських площ у 1896 – 1898 рр. відбувалося повільніше, особливо після обмеження заходів губернатора: за ці два роки лише 71,1 тис. дес. стали російськими⁴.

Але наміри Миколи II виявилися цілком протилежними. Вважаючи, що продаж маєтків поляками збігався з кривою аналогічних продажів на внутрішніх теренах Росії й що рівновага в Україні є задовільною, цар 1 січня

¹ Там само. – Оп. 611. – Спр. 217.

² Там само. – Оп. 613. – Спр. 81. – Арк. 5 зв.

³ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 846. – Спр. 463. – Арк. 1–2 зв., 68.

⁴ Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863 – 1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К.: Критика, 1998. – С. 73.

1896 р. схвалив нове зниження спеціального податку, накладеного на поляків. Віднині його мало сплачувати й польське, і російське дворянство, а одержані кошти призначалися на потреби дворянських інституцій: шкіл, канцелярій, їхні будівлі, платню службовцям тощо. Розміри податку коливалися залежно від потреб і від губернії, складаючи від 2 до 3 % прибутку з земель та лісів¹.

Землеволодіння й взагалі сільське господарство не може успішно розвиватися без дешевого кредиту, джерелом якого були земельні банки. Однак особи польського походження не допускалися до користування їхніми кредитами. Тобто поляки могли бути тільки продавцями. Згідно з законом від 1865 р., польські землевласники не мали права отримувати кредит у державному Дворянському банку. Тому зверталися до приватних кредитних установ, сплачуючи 1,5 – 2,5% річних. Лише указ 1 травня 1905 р. дозволив особам польського походження орендувати на загальних підставах землю, купувати її у власність, а також приймати в заставу землю від поляків. Це подавалося таким чином: «У безперестанних турботах про благо народностей, які населяють обширну Нашу Імперію, Ми велимо здійснити перегляд діючих постанов, що обмежують права іногородців та уродженців окремих її місцевостей»².

1909 р. подільський губернатор О. Ейлер інформував генерал-губернатора Ф. Трепова про тривожне падіння частки російського дворянства: «Польське землеволодіння знову стало пропорційно посилюватися в губернії на шкоду російському землеволодінню, тим самим паралізована мета попереднього закону, яка мала державне значення, – поступове обрусіння Подільської губернії через перехід польських маєтків до російських рук».

Ішлося про поступову русифікацію Поділля шляхом переходу польських маєтків до рук росіян. «Поляки нині не ховаючись говорять, що не поступляться ні п'яддю землі в Подільській губернії російському землеволодінню», – повідомлялося генерал-губернатору. Протягом 1904 – 1909 рр. російське землеволодіння в регіоні скоротилося в 6 разів, і жодне польське володіння не перейшло до рук росіян. Із 1905 р. до 1 жовтня 1910 р. селяни за сприяння Селянського банку придбали 150 тис. дес. поміщицьких земель, із яких лише 50 тис. належали польським панам. Причому в більшості випадків банком скуповувалися невеликі частки польських володінь, тоді як російські маєтки продавалися повністю, і надалі їхні власники втрачали зв'язок із губернією. І жодне польське володіння не перейшло до рук росіян. Відзначалися випадки, коли польські землі продавалися навіть за нижчу ціну, але особі польського походження. Подільський губернатор висловив думку: «Повернення до попереднього порядку заборони полякам зовсім купувати землі в Подільській губернії вкрай бажане, і це єдиний захід, на дієвість якого в сенсі обрусіння краю можна розраховувати»³.

¹ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 657. – Спр. 13, 115; Там само. – Оп. 663. – Спр. 9.

² ЗПСЗ. – Т. 25, 1905.

³ ЦДІАК. – Ф. 848. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 9–11.

Скорочення російського дворянського землеволодіння, пов'язане насамперед із «природними» банкрутствами внаслідок змін, спричинених скасуванням кріпацтва, виявилось значно серйознішим навіть попри спроби його стримати, аніж втрати польських власників, навіть усупереч царським указам, спрямованим на їхнє розорення й на примусовий продаж маєтків. Не зважаючи на утиски й контроль, переслідувана, послаблена втратою великого числа земель після повстання 1863 – 1864 рр., польська шляхта на Правобережжі все ж зберігала за собою значні економічні переваги (нараховувалось 3 386 польських маєтків, що в середньому становило 33,3%).

Як і в попередні десятиліття XIX ст., більшість земельних угідь концентрувались у руках магнатських родин: Потоцьких, Сангушків, Браницьких, Грохольських та інших. Першим за кількістю земель, що належала полякам, був Ровенський повіт Волинської губернії, де розміщувались маєтки родин Плятарів, Радзивилів, Любомирських, Стецьких, Прушинських та інших. Протягом 1890-х рр. відбувалося зростання частки польського землеволодіння. У 1897 р. із 12 827 окремих приватновласницьких одиниць землеволодіння на долю осіб польського походження припадало 1 301 маєток¹.

Не зважаючи на різні перешкоди, дворянство польського походження достатньо неохоче продавало свої маєтки. Так, у цілому по Україні дворяни продали з 1862 по 1909 рр. 44,5% землі, на Правобережжі – лише 25% своїх земель. Це значною мірою пояснювалося прагненням поляків зберегти політичний вплив у краї й перешкоджати його обрусінню².

Опір польських поміщиків Правобережжя політиці царського уряду викликав пильну увагу чиновників. Про це, зокрема, свідчать матеріали ревізії Подільського відділення Селянського банку, проведеної в 1910 р. Ревізори банку відзначили, що польське дворянство докладало великих зусиль для збереження своїх земель. Тому не дивно, що процес мобілізації землі на початку XX ст. не дуже зачепив дворянське землеволодіння Правобережжя. Воно скоротилося протягом 1901 – 1915 рр. із 3030,2 тис. дес. до 2537,9 тис., тобто на 16,2 %³. На початку XX ст. на Правобережжі питома вага поміщицького землеволодіння була найбільшою і по відношенню до приватного, і до загального землеволодіння – відповідно 81,9 та 38,1%. Це були найвищі показники по Україні. Із трьох правобережних губерній часткою в загальному землеволодінні вирізнялося поміщицьке землеволодіння Волині (40,7 %), у приватному – Поділля (83,7%). Це пояснюється достатньо міцними позиціями дворянського землеволодіння, формування якого припало ще на

---

¹ Павлюк В. В. Вплив шляхетських родів Волині на соціально-економічний та культурний розвиток краю в XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». – Запоріжжя, 2000. – С. 12 – 13.

² Опря А.В. Покупные операции Крестьянского банка на Украине в годы столыпинской аграрной реформы // Актуальные проблемы аграрной истории Украинской ССР. – Днепропетровск: ДГУ, 1981. – С. 124.

³ Там само. – С. 125.

XVI ст. Потужне дворянське землеволодіння зберігало свої позиції і в розглядуваний час.

Отже, польська аристократія чинила шалений опір антипольським заходам самодержавства. Хоча росіянам і перейшла протягом сорока років майже половина української поміщицької землі, загальне багатство поляків збільшилося, оскільки ціна землі на початку ХХ ст. у цілому по імперії підвищилася більше як у 6 разів у порівнянні з 1860 р. Як наслідок, ті, хто зберегли свої володіння, значно збагатіли напередодні Першої світової війни.

На тлі специфічної обмежувальної політики російського уряду за національною ознакою велике землеволодіння правобережних губерній піддавалося загальній соціально-економічній еволюції. На зламі ХІХ – ХХ ст. розгортався процес переходу земель від дворян до представників інших соціальних груп, передусім купців, міщан, селян, які у своїй більшості були носіями підприємницької психології. Попри це, на початку ХХ ст. домінувало дворянське землеволодіння.

Аналогічна тенденція виразно позначилася й на великому землеволодінні правобережних губерній. На відміну від інших регіонів України на Правобережжі абсолютні розміри (4843,2 тис. дес.) і відсоток його (87,6%) були значно вищими. Натомість питома вага купецького (5,2%) і міщанського (2,4%) землеволодіння помітно нижча. Із трьох губерній площею дворянських земель виділялася Волинська (2348,2 тис. дес.).

Поміщики-дворяни Правобережжя зазнали найменших втрат порівняно з іншими регіонами України – у Київській губернії його скорочення склало 16,1, Подільській – 11,9, Волинській – 15,5%. Це пояснюється наявністю тут великих поміщицьких латифундій, власники яких, зосереджуючи у своїх руках значні капітали, мали можливість без особливих втрат перейти до нового, підприємницького землеробства з елементами переробної промисловості, зокрема цукрової.

Поміщицьке землеволодіння Правобережжя відзначалося великими площами господарських одиниць. Серед найбільших назовемо маєток графів Браницьких, який розташовувався в шести повітах Київщини й займав понад 400 тис. дес. Великими землевласниками були Потоцькі, Млодецькі, в також росіяни Лопухіни, Шувалови, Воронцови та інші¹. «Через історичні умови, землі й притому великими ділянками, нерідко в декілька десятків тисяч десятин кожен, належать особам польського походження», – відзначає автор дослідження кінця ХІХ ст.² Концентрацію поміщицького землеволодіння яскраво демонструє «Статистика землевладения 1905 года». На Правобережжі дрібні господарства (50 – 100 дес.), становлячи 18,9% від загальної їх кількості, займали 2,3% площі поміщицького землеволодіння; середні господарства (100 – 1000 дес.) складали 53,7% й обіймали 35,6%; і нарешті великі маєтки (понад 1 тис. дес.), становлячи 27,3%, концентрували 61,8% землі. Більше того, у регіоні налічувалося 56 маєтків площею понад 10 тис.

¹ Степанишина О. Вказ. праця. – С. 119.

² Крупное землевладение на Волыни. – К., 1898. – С. 5.

дес. Це стільки ж, скільки таких господарств було разом у Лівобережній та Південній Україні¹.

Відмінні природно-кліматичні умови Правобережжя зумовили особливості складу поміщицьких угідь. У багатьох маєтках домінує значення посідали ліси. Їхня питома вага була вищою у великих господарствах площею понад 2 тис. дес. Питома вага лісу в маєтках площею до 2 тис. дес. по Київському та Радомишльському повітах становила 19,2%, господарствах понад 2 тис. дес. – 62%. Площа ріллі перебувала у зворотньопропорційній залежності порівняно до лісових угідь. Так, у тих же групах вона відповідно становила 65,7 та 17,5%. Отже, зі збільшенням площі маєтку зменшувалася питома вага ріллі й садиби і, навпаки, зростала доля лісів. Очевидно, це пов'язане з тим, що площа маєтків зростала саме за рахунок лісових угідь.

Таблиця 3

Розподіл поміщицької землі за угіддями в Київському та Радомишльському повітах на початку ХХ ст. (%)²

	Рілля	Ліс	Луки	Садиба	Інші	Незручні	Разом
В цілому	25,2	55,2	9,4	0,8	4,9	4,5	100,0
50 – 2000 дес.	65,7	19,2	9,8	1,7	1,7	1,9	100,0
Понад 2000 дес.	17,5	62,0	9,3	0,6	5,6	5,0	100,0

Управління господарством рідко зосереджувалося в руках самих власників. Як правило, ці функції покладалися на управителя. У довідковому виданні «Справочные сведения о некоторых русских хозяйствах» за 1897 р. із 24 обстежених поміщицьких господарств Київської губернії у 18 керівництво здійснювалося управителями, у 6 – особисто власником. У виданні за 1901 р. враховано 45 поміщицьких маєтків. Із них 27 керувалися управителями, 11 – особисто власником, 7 перебували в оренді³. Великі маєтки мали чисельну адміністрацію. Наприклад, маєток Бородянський графа Шембека (Київський повіт) займав площу в 22 тис. дес. Керівництво покладалося на управителя, його помічника, трьох завідувачів, шістьох прикажчиків, гуменного й п'ятьох конторських службовців. Маєток Хабний (Радомишльський повіт) обіймав 12 тис. дес. і керувався управителем, двома його помічниками, п'ятьма завідувачами, п'ятнадцяти прикажчиками, п'ятьма гуменними та шістьма конторськими службовцями.

І, навпаки, адміністрація середнього за розмірами маєтку Маковище (350 дес., Київський повіт) складалася з завідувача, його помічника та двох прикажчиків. Оплата праці адміністрації також перебувала в прямо пропорційній залежності. У першому й третьому з названих маєтків завідувач

¹ Статистика землевладения 1905 года. – СПб., 1907. – С. 58 – 65, 68 – 69, 72 – 73, 78 – 79.

² Труды комиссии по описанию имений, состоящих при Киевском обществе сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. – К., 1893. – С. 6.

³ Справочные сведения о некоторых русских хозяйствах. Вып. 1. – СПб., 1897. – С. 148 – 178; Краткие справочные сведения о некоторых русских хозяйствах. Изд. 2. Вып. 2. – СПб., 1901. – С. 168 – 234.

отримував відповідно 1800 та 700 руб. на рік. Отже, можна говорити про систему управління поміщицькими господарствами, яка наближалася до керівництва підприємствами.

Як спосіб передачі функцій по управлінню господарством застосовувалася оренда. Показовою є доля маєтку Браницьких на Київщині. Із реформи вони вийшли великими землевласниками. Унаслідок реформи латифундія втратила суцільність, панські економії виявилися розкиданими поміж селянськими землями.

Позбавлення дармової праці вимагало значних витрат. Особливо відчувався брак робочих рук у перші пореформені роки, коли «тимчасово зобов'язані» селяни уникали повинностей. Із середини 1865 р. чимало фільварків віддавалося в оренду¹. У Теплицько-Ситківецькому маєтку графа К.К. Потоцького (Київська й Подільська губернії) із 20 тис. дес. ріллі 74% здавалося в оренду. У загальній площі маєтку це становило 57%. Термін оренди різних економій був неоднаковим – від 5 до 12 років. Орендна плата за 1 дес. коливалася від 6,5 до 10,5 руб.

На орендарів накладалися певні обмеження: на бурякових плантаціях певна площа обов'язково відводилася під буряки, які по визначеній ціні продавалися цукровому заводу, власником якого був власник маєтку. На ділянках без буряків орендареві надавалася повна свобода, але заборонялося висівати соняшники чи інші культури, що виснажують ґрунт. Землевласники відзначали значно нижчу прибутковість орендованих земель. У маєтку Потоцького – майже на 35%².

У правобережному регіоні пріоритетне значення належало землеробству. Основною культурою була пшениця. Її вирощували практично всі господарства, під неї відводилися значні площі. Культивувалися найбільш ходові її сорти – банатка, сандомирка, арнаутка та інші. Цьому сприяли значний попит на ринку, відповідні природні умови, близькість чорноморських портів, розгалужена мережа залізниць.

Другою за популярністю культурою був цукровий буряк. Наприклад, із 12 маєтків Подільської губернії, описаних у збірці «Краткие справочные сведения о некоторых русских хазяйствах», пшениця вирощувалася в 9 (при трьох із незазначеними культурами), цукровий буряк – у п'яти; із 24 описаних господарств Київської губернії пшениця – у 19 (при 4 невизначених), буряки – у 16³. З інших культур слід відзначити жито, овес, ячмінь, картоплю, кукурудзу та інші. Поширеними на Правобережжі були садівництво, виноградарство. Прибуток від цих галузей отримувався значно скромніший, але зустрічалися господарства з надзвичайно високим їх рівнем. Тваринництво в більшості господарств було збитковою галуззю.

Розробка лісу, що проводилася переважно в зимовий час, дозволяла використовувати робочу худобу й взимку, тим самим здешевивши вартість

¹ Степанишина О. Вказ. праця. – С. 221.

² Теплицько-Ситківецькое заповедное имение графа К.К. Потоцкого Киевской и Подольской губерний. – К., 1897. – С. 33 – 34.

³ Краткие справочные сведения о некоторых русских хозяйствах. – С. 206 – 235.

робочого дня протягом року, але й цього не сталося. У більшості господарств через виснаженість лісів їхня експлуатація була обмеженою. Ситуацію погіршувала відсутність якісних шляхів сполучення. Лісові ділянки становили пасовисько для худоби. Проте ними більшою мірою користувалися селяни, ніж поміщики. Немало господарств від лісових угідь мали єдиний вид прибутку – віддачу в оренду. Велика кількість правобережних господарств ґрунтувалися на винокурінні. Воно давало високий прибуток, який складався з оплати продуктів, що підлягали переробці, та виручки за побічний продукт – барду, яка застосовувалася як добриво. Цей вид виробництва був надзвичайно вигідним для переробки продуктів, транспортування яких в умовах відсутності якісних під'їзних шляхів залишалося обмеженим; у продукти, що більшою мірою підлягали перевезенню.

Характерною рисою поміщицьких господарств був високий рівень товарності. Вони залишалися великими продавцями зерна. Зокрема в Теплицько-Ситківцеькому маєтку графа Потоцького збут пшениці сягав 82,5% врожаю¹.

Штучні заходи російського уряду, спрямовані на вибиття ґрунту з-під ніг польської аристократії як реакцію на повстання 1863 – 1864 рр., продемонстрували тимчасовий характер їхнього впливу. Адже будь-що штучно створене можна знайти можливість обійти. Значно більший вплив на землеволодіння справили економічні процеси, які виявилися незворотними через свій об'єктивний характер.

Не зважаючи на обмеження польські землевласники в українських губерніях шляхетського походження, зміцнені капіталом у той час, коли земельна аристократія у власне російських губерніях доволі відчутно переживала процес обезземелення, переживали розквіт. Як зазначив Ю. Земський, шляхта, за переконанням її представників, була станом, створеним, щоб володіти правобережним краєм і людьми. Усі інші стани вважалися негідними рівнятися в чому-небудь зі шляхтичами².

Такі кастові принципи виховувалися щоденним життям протягом не десятиліть – століттями. В умовах деполітизації польських аристократів у Російській імперії їхні маєтки служили виправданням існування: у своєму маєтку поляк виступав охоронцем частки польської землі.

Для більшості польських землевласників маєток був «маленькою батьківщиною», де панувало специфічне сприйняття землі. Це їх відрізняло від решти поміщиків – українців і росіян. Зведення в культ спадкової поземельної власності поміщиків з України багато чим завдячувало тиску, якого вона постійно зазнавала від росіян. Поляки, усунуті від політики царською системою, мали обмежене поле діяльності для прояву свого економічного потенціалу в громадському житті, що допомогло б їм зберегти

---

¹ Теплицько-Ситківцеькое заповедное имение графа К.К. Потоцкого Киевской и Подольской губерний. – С. 88.

² Земський Ю. Українсько-польське непорозуміння в ході повстання 1863 року / Ю. Земський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.myslenedrevo.com.ua.

себе на тлі неймовірних утисків. Отже, маєтки служили для них і притулком, і місцем реалізації життєвої енергії, і, певною мірою, сенсом життя.

Але в цьому протистоянні польського й російського, як і до повстання, не залишалося місця великому українському землеволодінню. Українські селяни створювали матеріальні багатства й для польських, і для російських поміщиків. М. Костомаров в статті «Україна», опублікованій 1860 р. у часописі «Колокол», влучно зазначив: «<...> більшість великоруської та польської публіки звикло не вважати нас окремим народом, не визнавати наявності у нас елементів самобутнього життя, які виробилися минулим, <...> та й загалом, ставлять наші особливості в ряд провінційних відтінків – то російської, то польської національностей <...>»¹.

Показово, що в драматичний момент Січневого повстання його керманічі згадали про правобережних українців. Відомою в цьому відношенні є так звана «Золота грамота», звернена до сільського українського люду Волині, Поділля й Київщини з заохоченням до спільних повстанських дій проти московської влади. У разі перемоги повстання гарантувалося закріплення за всіма селянами земель, які хто тримав, навечно й без викупу. У свою чергу, поміщикам, які втрачали такі землі, обіцяно було надати викуп із державного скарбу². Але то був швидше емоційний сплеск на хвилі повстанського піднесення.

---

¹ Земський Ю. Селянська реформа 1861 р. у контексті протиріч національних інтересів у Правобережній Україні // Краєзнавство. – 2011. – № 1. – С. 38.

² Приходько М.М. Золота грамота до сільського народу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sworld.com.ua/index.php/ru/conference/the-content-of-conferences/archives-of-individual-conferences/march-2013>.

3.3. Бюрократ як суб'єкт русифікації на Правобережній Україні після польського Січневого повстання 1863 р.

Валентина Шандра
(Київ)

Польське Січневе повстання 1863 р. стало поворотним пунктом в історії Російської імперії, яке змінило характер держави, надавши їй виразних імперських рис, змусивши бюрократію відмовлятися від домодерної практики та спрямовано напрацювати управлінські механізми, і не лише на її західних кордонах. Невипадково один з авторів «Голосов из России» з'ясовуючи, яким чином верховна влада досягла стабільності в імперії, назвав дві армії: ту, що на марші, і бюрократію («пишущу» армію). Тепер на останню, таку само чисельну, як і перша, і таку само затратну, покладалось упокорення краю, попри те, що державна служба відволікала молодь від ділових занять, позбавляла таких потрібних суспільству фахівців, як лікарів, стряпчих, управляючих, фабрикантів, техніків¹.

Повстання стало приводом до широкої соціальної трансформації, у якій чиновник повинен був зіграти вирішальну роль. Та чи досягла верховна влада поставленої мети, чи зміг чиновник виконати поставлені перед ним настанови?

Перші кроки Олександр II, коли він обійняв престол, відзначилися спробою налагодження співпраці з польською елітою, як утім, з усіма іншими. Він дозволив дворянам, котрі поверталися з заслання, обіймати державні посади в Західних губерніях². Проте ця спроба не принесла бажаного, бо вже на початку повстання через запровадження військового становища в губернському місті Волинської губернії Житомирі указом від 18 лютого 1862 р. травневі дворянські вибори відкладалися на невизначений час, а тому чиновницькі посади заповнювалися через адміністративне призначення, а не шляхом дворянських виборів, як раніше.

Із наростанням польських політичних маніфестацій 1860-х рр. налякана регіональна влада почала активно випрацьовувати стратегію витіснення поляків з місцевого управління. За нею в законодавстві закріпилася недолуга назва, така як «водворение русского элемента в Западном крае». Сучасники ж послуговувалися дещо іншим терміном – «обрусение края». Із часом почали вживатися й інші, зокрема такий як «укрепление русских начал» тощо³.

---

¹ Мысли вслух об истекшем 30-летию России // Голоса из России: Сборники А. И. Герцена и Н. П. Огарева. – М., 1974. – Вып. 1. С. 83 [факсимильное издание]; Институт рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. I, 11624. – Арк. 1. В унісон з цим твердженням говорить і Володимир Дебогорій-Мокрієвич, зауважуючи, що небагато інтелігенту нікуди було себе подіти, крім державної служби (Воспоминания. – СПб., 1906. – С. 32).

² 2 ПСЗ. – СПб., 1860. – Т. 33. – Отд. 1: 1858. – № 33317.

³ 2 ПСЗ. – СПб., 1867. – Т. 40. – Отд. 2: 1865. – № 42759; Так, генерал-губернатор О. П. Ігнат'єв ще й 1893 р. шкодував, що лише після Січневого повстання 1863 р. уряд твердо став на шлях зміцнення православ'я й «русских начал» (Всепоподаннейший отчет киевского, подольского и волынского генерал-губернатора за 1889 – 1893 гг.) – [К., 1893]. – С. 2.

Павло Гессен, київський губернатор, котрий упродовж 21 року обіймання посади мав тверді переконання, які виклав у записці до міністра внутрішніх справ П.О. Валуєва: незважаючи на зусилля Росії, починаючи від розпаду Речі Посполитої, поляки в краї не втратили жодної позиції, бо володіли й багатствами, й освітою. А тому пропонував звільнити поляків найперше з державних посад та перевести їх на службу до внутрішніх губерній. Рекомендував почати з ключових фігур селянської реформи – мирових посередників через те, що при наділенні селян землею, ті зміцнюють власні позиції, для чого волосними писарями призначають поляків. Аби протидіяти їм, влада повинна була також змінити ставлення до селянина, зауважити його «руськість». Землю, яка належала польським власникам, слід було передавати в оренду лише «руським». Аби останні почали чисельно поляків переважати київський губернатор навіть пропонував приєднати до Київської губернії сусідні повіти Чернігівської й Полтавської губерній із православним населенням¹.

У практичній площині далеко не все з запропонованого губернатором було новим, зважаючи на активні свого часу заходи Д.Г. Бібікова з його інвентарною реформою та кадровому формуванні влади. Чиновників польського походження почали позбуватися на Правобережній Україні відразу після Листопадового повстання 1830 р., однак за масштабами їх усунення не могло зрівнятися з тими, що розпочалися після Січневого 1863 р. Розмах був настільки об'ємним, що дозволяє говорити не про тимчасову кампанію деполонізації, а про нову кадрову політику верхньої влади в Південно-Західних губерніях.

26 березня 1864 р. набуло чинності височайше повеління про звільнення католиків із посад начальників і головних членів державних установ та заміну їх особами православного й лютеранського віросповідання, віддаючи перевагу одруженим, проте не на польках. Їх місце у внутрішніх губерніях імперії мали зайняти лояльні до влади поляки².

На чиновника, який прибував до краю на службу, покладалися набагато важливіші імперські завдання, ніж управління. Він повинен був не лише насаджувати, а й стати творцем «русского дела» й формувати його в таких сферах, як законодавство, освіта, наука, культура, мова, релігія, література. Інакше кажучи, він мав творити широкий, не лише соціальний чи господарський, а й культурний ландшафт, надавши тому російського обличчя.

Найперше, чиновник мав провести інвентаризацію й конфіскацію маєтностей у польських власників, учасників повстання 1863 р., напрацювати законодавчі акти, згідно з якими накладався секвестр на користування

¹ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 810. – Спр. 195. – Арк. 11, 24. У підтримці нижчих верств, аби протидіяти польському поміщику, київський губернатор не був оригінальним. Цю точку зору поділяли ліберально настроєні сановники з оточення Олександра II (Долбилов М.Д. Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II. – М., 2010. – С. 174).

² ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 549. – Спр. 43. – Арк. 45, 60. Тут ідеться лише про дату та назву повеління, однак текст його самого в «Полном собрании законов Российской империи» не було вміщено, що свідчить про втаємничення урядової політики в кадровому питанні.

маєтками та умови продажу землі росіянам, запровадити та організувати стягнення податків із польської нерухомої власності¹.

Ішлося про узаконення відчуження землі в державну власність шляхом укладання детальних інструкцій та правил, коли земля продавалася з публічних торгів, із наданням пільг покупцям будь-якого соціального, у тому числі й етнічного походження, крім євреїв, а коли переходила чиновникам без торгів, про розміри ділянок для різних їх категорій тощо. Попри всю складність ситуації на чиновника покладалося завдання продовжити легітимацію династичної монархії Романових.

Нова кадрова політика передбачала усунути місцеві дворянські зібрання від формування чиновницького корпусу. Хоча у виборній дворянській службі відбувалися кардинальні зміни по всій імперії з заміною виборів на призначення², однак розпочалися вони з Західного краю і були радикальнішими, ніж в інших регіонах імперії. Аби зібрання стали слухняними провідниками державної політики слід було на їх чолі поставити російських дворян. Волинському губернаторові ніяк не вдавалося залучити таких, доки не почали виплачувати їм жалуванням у 3 тис. руб. Тільки після цього він зміг відшукати кандидатів на посади повітових предводителів дворянства³. Традиційно ж у польському шляхетському середовищі служба по виборах не оплачувалась.

У 1869 р. було припинено схвалення дворянськими депутатськими зібраннями, а відповідно й Сенатом справ колишньої польської шляхти про надання їй дворянства, незважаючи на видані тій документи Центральним київським архівом давніх актів⁴. Зменшення чисельності шляхти, а значить і її впливу у дворянських зібраннях досягалося тим, що та її частина, яка не отримала дворянського підтвердження і яка не служила, було занесена до непривілейованих станів із поширенням на неї повинностей і сплати подушного податку⁵, що позбавляло права обіймати державні посади. У такий спосіб практично з 1864 р. ліквідовувалося попереднє джерело рекрутування канцелярських службовців.

Насадження в дворянське самоврядування російського чиновника продовжилося й після укладення викупних актів, коли київський генерал-губернатор висунув пропозицію, яка не зустріла підтримки навіть П.О. Валуєва, заміщати посади предводителів дворянства головами мирових з'їздів, які прибули сюди з сусідніх губерній, зокрема й малоросійських. Ішлося про те, щоб на посадах станового самоврядування перебували не

---

¹ Згідно з указом Сенату від 22 травня 1863 р., секвестровані маєтки поступали у відання місцевим палатам державних маєтностей (Сборник правительственных распоряжений по водворению русских землевладельцев в Северо-Западном крае. – Вильна 1886. – С. 8 – 9).

² Лазаревский Н.Н. Лекции по русскому государственному праву. – СПб., 1910. – Т.2: Административное право. – Ч.1: Органы управления. – С. 72.

³ 2 ПСЗ. – СПб., 1865. – Т. 37. – Отд. 1: 1862. – № 37992; ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 44. – Спр. 679. – Арк. 87.

⁴ 2 ПСЗ. – СПб., 1873. – Т. 44. – Отд.1: 1869. – № 47591.

⁵ Никотин И.А. Столетний период (1772 – 1872) русского законодательства в воссоединенных от Польши губерниях и законодательство о евреях (1649 – 1876). – Вильна, 1886. –Т. 2. – С. 55.

поляки, а хоча б українці¹, які й надалі продовжували розглядатися верховною владою як варіант росіян. На схвалення генерал-губернаторам губернатори почали, крім предводителя, передавати й інші кандидатури на виборні посади, зокрема дворянські депутати й засідателі дворянських опік, як і розміри їхнього жалування. При будь-якому перегляді штатних розписів установ, першими під скорочення потрапляли саме поляки, скажімо, обов'язковий член комісії народного продовольства, що був виборним від дворянства².

У 1870 р. питання оплати служби виборних станових посадовців набуло суттєвого значення, бо вони потребували державних пенсій та підмог, а законодавчих норм, які б регламентували залежність їх розмірів та вислуги, усе ще не було укладено. Прийняття закону сповільнювалося постійним обміном думок між генерал-губернаторами Південно-Західного й Північно-Західного країв. Однак верховна влада не пішла на схвалення запропонованого проекту 1875 р., а вирішила: приймати рішення для кожної особи окремо³. Наскільки контроль за дворянським самоврядуванням був важливим, не зайве вказує той факт, що він став однією з причин, чому Київське генерал-губернаторство не було ліквідоване 1911 р.⁴.

Припинення функціонування дворянських зібрань, які хай й обмежено, але все ж забезпечували кадрами державні установи, найповніше судову гілку влади, створило атмосферу засилля бюрократії, яка повинна була ліквідувати залишки станової корпорації, досить розвинутої свого часу в Речі Посполитій. Усунення дворянських зібрань від формування влади відбувалося одночасно з кампанією залученням на службу чиновників з внутрішніх російських губерній.

Несуттєві розходження між центром і місцевою владою щодо заміни польських чиновників російськими були лише на його початку, та й то йшлося лише про темпи. Якщо Західний комітет наполягав на швидкому призначенні нових чиновників, то М.М. Анненков вважав, що поляки не повинні терміново залишати своїх посад. Певно, що посадовців не вистачало, бо генерал-губернатор наполіг, щоб після 1863 р. йому було дозволено заміщати посади в мирових установах військовими, які залишилися поза штатом «по роду оружия»⁵. Ця його пропозиція, утім, як і решта, уже не сприймалась верховною владою, налаштованою на радикальнішу русифікацію краю, більше того, прискорила його звільнення з генерал-губернаторської посади⁶.

¹ 2 ПСЗ. – СПб., 1871. – Т. 42. – Отд. 1: 1867. – № 44110. У цьому двобої – генерал-губернатора й міністра внутрішніх справ, який не хотів змін, перемогу отримав генерал-губернатор, пропозиція якого більше відповідала імперській політиці Росії. Про відмову від звичного обрання повітового предводителя дворянства в Західних губерніях було відзначено законодавчим актом від 3 липня 1867 р. (Там само. – № 44805).

² ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 47. – Спр. 345. – Арк. 2.

³ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 49. – Спр. 337. – Арк. 1 – 26.

⁴ Доклад по законодательному предположению об упразднении должностей киевского, подольского, волынского генерал-губернатора и степного генерал-губернатора. – СПб., 1911. – С. 9.

⁵ 2 ПСЗ. – СПб., 1866. – Т. 38. – Отд. 2: 1863. – № 40427.

⁶ Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. – К., 2005. – С. 296; ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 814. – Спр. 750. – Арк. 6.

Особливості проведення селянської реформи на Правобережній Україні спонукали до інших умов звільнення селянства, тому, крім губернських комітетів, у Києві створювалася ще й загальна комісія. До її складу увійшли чиновники від міністерств внутрішніх справ і фінансів, а вже генерал-губернатор призначав до неї місцевих поміщиків, регулюючи чисельний і етнічний склад уведенням місцевих поміщиків із росіян.

О.П. Безак, новий генерал-губернатор, ще напередодні приїзду до Києва, місце свого призначення після Уфи, вивчив списки чиновників краю польського походження, спеціально для нього приготовлені, й активно почав зміщати їх із посад. Вказавши на розбіжності в поглядах членів комісії щодо темпів уведення уставних грамот та пониження ціни землі для селян, ліквідував її зовсім, а при зустрічі з мировими посередниками, пообіцяв особисто клопотатися про кожного¹.

Саме з них почалося усунення поляків із державної служби, адже корпус мирових посередників було сформовано з місцевої шляхти, яка підтримала повстання, а після його придушення будь-які непорозуміння між владою й поміщиками виставляли як селянські бунти². Ілюстрацією нового мирового посередника може служити постать Миколи Діріна, 56-ти річного дворянина Смоленської губернії, православного, військового у відставці, який обійняв цю посаду в Старокостянтинівському повіті Волинської губернії 1863 р. на запрошення Безака³.

Наступними кандидатурами на звільнення ставали судові слідчі, нові посадовці в судовому відомстві, які перебирали від поліції розслідування злочинів. Підозра ґрунтувалася на тому, що судові слідчі через патріотичні настрої чинитимуть на користь підсудних-поляків. Зібрана про них інформація не була однозначною: одні губернатори обстоювали добросовісність слідчих із поляків, які не переймалися патріотичними почуттями, інші вважали, що за поляків на державній службі не можна ручатися⁴. Однак перемогло почуття здорового глузду та прагматизму, і судові слідчі за етнічною ознакою звільнялися з посад не відразу. Оскільки все частіше віросповідання набувало загрози для обіймання посад, то серед шляхтичів виявилось немало й таких, які, аби втриматися на службі, переходили в православ'я⁵.

За півріччя врядування О.П. Безака до краю приїхало 300 чиновників-росіян, причому генерал-губернатор переконував Олександра II, що йому, аби повністю витіснити поляків із поліції, мирових і судових установ, а також з

---

¹У 1864 р. вводилися додаткові два члени з місцевих поміщиків, але російського походження з виплатою їм жалування у 2, 5 тис. руб. із надходжень від сплати 10% податку з польських маєтків (2 ПСЗ. – СПб., 1867. – Т. 39. – Отд. 1: 1864. – № 40498); ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 44. – Спр. 679. – Арк. 64.

² Таке спостереження належить А.А. Солтановському (Оповідання А.А. Солтановського про кийське життя 1840-х рр., опущені з цензурних мотивів при виданні 1890-х рр. // Україна. – 1924. – Кн. 3. – С. 89).

³ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 47. – Спр. 169. – Арк. 7 – 8.

⁴ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 410. – Спр. 19. – Арк. 1, 6 – 9.

⁵ Див. докладніше: Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863 – 1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998. – С. 92.

акцизного, поштового та телеграфного відомств, бо й там ті «одинаково вредны», потрібні не лише чиновники російського походження. Приїжджих повинна вирізняти небайдужість, висока моральність, патріотичні настрої, аби місцеве населення активно підтримало починання влади¹. У 1868 р. ішлося про 248 росіян, які зайняли штатні посади, а тепер слід було будь-якою ціною затримати, бо вищі пільги чиновникам у Царстві Польському приваблюють їх більше, і вони охоче залишали генерал-губернаторство².

Заклики Безака про потребу краю в новому чиновнику, здатному перейматися загальнодержавними інтересами, були почутими, хоча й досить своєрідно. Подільський губернатор поділяв думку про заміну не лише польського, а й «руського» чиновника, великоросійським, оскільки серед місцевих бракувало добросовісності у виконанні державних завдань, яка в нього все ще асоціювалась із відданістю престолу без уваги на професійність. Та й ішлося скоріше про поліцейських чиновників, серед яких рідко зустрічалися люди розумні, здібні й добросовісні. Хто й відрізнявся на службі, то це лише чиновники казенної палати, яким одним вдалося зменшити оборудки в торгівлі й промислах, де панував єврейський етнос. І доки чиновники не отримують таких же привілеїв, яку Привіслянському краю, не можна розраховувати, що їх вдасться затримати надовго³.

О.М. Дондуков-Корсаков, що змінив О.П. Безака на генерал-губернаторській посаді 1869 р., протиставив свою політику попереднику тим, що був переконаний про потребу переходу від політики «ненависті» до розвитку краю, що само собою примирить польське середовище. Недопущення поляків до державної служби зіграло свою позитивну роль, й уже на 1872 р. усі середні посади займають освічені й благонадійні чиновники⁴.

Щоб до Західного краю поїхав чиновник із центру та з внутрішніх губерній імперії й затримався надовго, верховна влада вдалася до суттєвого поліпшення його матеріального становища, розпочавши з тих, котрі втілювали селянську реформу. Вона стала головною ареною, на якій здобувалась прихильність місцевого, «руського» населення, й участь у ній російського чиновника набувала нового політичного й патріотичного значення одночасно.

Збігання в часі реформи й польського повстання створювали сприятливу для влади атмосферу, адже селяни вважали, що польські поміщики піднялися проти царя, який звільнив їх від рабства, а тому їм слід їй усяк сприяти⁵.

Першими, спираючись на височайше повеління від 8 липня 1863 р., збільшені оклади отримали немісцеві мирові посередники, і вони відразу стали основними акторами наділення селян землею. Їх число суттєво

¹ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 44. – Спр. 679. – Арк. 81. Для Безака було підраховано, що в поштовому відомстві служило 500 католиків. За його врядування у звітах генерал-губернатора імператорові з'явилась і стала постійною рубрика: «Замена чиновников-поляков лицами русского происхождения».

² ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 47. – Спр. 485. – Арк. 26.

³ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 50. – Спр. 369. – Арк. 1, 11, 12, 17.

⁴ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 51. – Спр. 385. – Арк. 90.

⁵ Дебагорий-Мокриевич В. Воспоминания. – С. 14.

збільшувалося, й у їх підпорядкування почали приїздити землеміри з Костянтинівського межового корпусу (Москва). Вони відряджалися в розпорядження генерал-губернатора, від якого безпосередньо залежало присвоєння їм наступних чинів¹. Серед них зустрічаємо імена О.О. Русова, М.В. Ковалевського, М.П. Зібера², П.А. Косача, старогромадівців й українофілів, які вважали для себе обіймання цієї посади формою служіння народу, а не лише владі.

Із приходом на посаду О.М. Дондукова-Корсакова політика зважання на селянські інтереси була трохи згорнута. Її змінила орієнтація на поміщика, не зважаючи на його польське походження. Для її забезпечення влада не потребувала рішучих та «ідейних» чиновників, які прагнули захищати селянські інтереси. Їх поступово усували від справи, замінюючи тими, хто йшов на ці посади за протекціями. Про нових мирових посередників Ф.Ф. Воропонов зі знанням ситуації висловився, що їх підбирали так, аби вони не задумувалися над «высшими вопросами», не мали власних переконань, «а делали то, что укажет власть»³.

Наступними чиновниками, котрим надавалася суттєва доплата, стали судові слідчі та повітові судді й стряпчі Київської губернії, оклади яким зросли до 300 руб. Для цього генерал-губернатору було надано право розпоряджатися 30 тис. руб. з суми, що надходила з секвестрованих маєтків та 10% зборів із польських маєтків, аби кожний чиновник «русского происхождения» отримав цю надбавку⁴. У 1864 р. їм стали отримувати інші чиновники Міністерства юстиції.

31 грудня Олександр II схвалив рішення про підвищення на 50% жалювання членам судових колегій, губернським прокурорам. Решта чиновників судового відомства отримувала її з розрахунку від усього жалювання («со всего содержания»), знову ж таки, якщо вони були чиновниками російського походження. Кошти на таку доплату таким же чином надходили від польських маєтків та від тих, які перебували в секвестрі⁵.

Услід за віленським генерал-губернатором київський також скористався можливістю виплачувати російським чиновникам Міністерства внутрішніх справ не лише підйомні та прогонні гроші, а й надбавку в розмірі 50% від

---

¹ До річного жалювання в 1 500 руб. ср., починаючи з серпня 1863 р., доплачувалося 500 руб. (2 ПСЗ. – СПб., 1866. – Т. 38. – Отд. 1: 1863. – № 39935; Отд. 2: 1863. – № 40372; СПб., 1868. – Т. 41. – Отд. 1: 1866. – № 43335).

² Щербина В.І. Нариси з історії Києва, відколи його приєднано до Московської держави, до початку світової війни і революції (1654 – 1914) // Нові студії з історії Києва. – К., 1926. – С. 23.

³ Воропонов Ф. Крестьянское дело в Юго-Западном крае // Вестник Европы. – 1902. – Кн. 9. – С. 13.

⁴ 2 ПСЗ. – СПб., 1866. – Т. 38. – Отд. 2: 1863. – № 40427. Відсотковий збір із польських маєтків у 9 Західних губерніях запроваджено як тимчасовий податок, своєрідну контрибуцію, яку мали стягувати, допоки 2/3 нерухомої власності як у селах, так і містах не перейде до рук росіян. Для його впровадження були напрацьовані «Правила раскладки и взимания процентного сбора в Западных губерниях», схвалені Олександром II 3 березня 1869 р. Того року він складав для Київської губернії – 388, для Подільської – 421, 1 і для Волинської – 419 тис. руб.; ПСЗ. – СПб., 1874. – Т. 45. – Отд. 2: 1870. – № 49091; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 49, спр. 328, арк. 4, 9, 13).

⁵ 2 ПСЗ. – СПб., 1867. – Т. 39. – Отд. 2: 1864. – № 41635.

жалування. Кошти надходили зі зборів, що їх виплачували польські поміщики¹.

Не утримався від спокуси й міністр народної освіти О.В. Головнін та запропонував уряду збільшити наполовину жалування спершу законовчителям православного віросповідання обох навчальних округів, Київського й Віленського, щоправда без занесення надбавки до розмірів їхніх пенсії. Оскільки йшлося про тих, які служили в гімназіях, прогімназіях, повітових дворянських і повітових училищ законовчителями, число яких було досить значним, то сума доплат формувалася з двох джерел: державного казначейства й із дворянських маєтків². Наступними стали чиновники межового відомства, яким услід за чиновниками Північно-Західного краю з різницею в кілька місяців збільшувався розмір жалування на 50% із тих самих надходжень³.

Апетити влади виявились непомірними, бо вже в 1868 р. було вирішено прибавляти до жалування 50% ще одній категорії: тим чиновникам, які служили по відомству Міністерства народної освіти, зокрема в гімназіях Київського навчального округу. До них додалися й службовці Київського центрального архіву давніх актів, причому й тим, й іншим збільшена платня надавалася заднім числом, починаючи з 1867 р. із тих же польських маєтностей⁴. Однак із впровадженням штатів гімназій і прогімназій у 1864 р. зі збільшеними розмірами окладів відсотки були зняті. Унаслідок цього навчальні заклади в Рівному, Острозі, Немирові, Білій Церкві відразу залишалися на кілька років без учителів російської мови. Тоді було дозволено повернути їм надбавку, якщо ті були приїжджими з внутрішніх губерній Росії⁵.

У 1865 р. до складу управлінців на Правобережній Україні, яким держава доплачувала за етнічне походження, додалися практично на тих самих умовах чиновники палати державних маєтностей, із тією лише різницею, що вона здійснювалася не всім, а лише «достойним», яких мав визначити генерал-губернатор⁶. Одним із них став чиновник з особливих доручень при генерал-губернаторові, який завідував секвестрованими й конфіскованими маєтностями в Подільській губернії, штабс-капітан Георгій Краснянський. Він був призначений на цю посаду О.П. Безаком. Прибувши з

¹ 2 ПСЗ. – СПб., 1867. – Т. 39. – Отд. 1: 1864. – № 40655, 40656.

² 2 ПСЗ. – СПб., 1868. – Т. 41. – Отд. 1: 1866. – № 43335.

³ 2 ПСЗ. – СПб., 1867. – Т. 39. – Отд. 2: 1864. – № 41459.

⁴ 2 ПСЗ. – СПб., 1873. – Т. 43. – Отд. 1: 1868. – № 45443. Цікаво, що до тих самих методів влада звернулася, коли забезпечувала вчителями російської мови й арифметики татарські медресе й мектебе, хоча розміри стимулювання були значно меншими. В останньому випадку йшлося про надання прав державної служби, яке гарантувало пенсію й одноразові підмоги для вчителів та їх родин (2 ПСЗ. – СПб., 1875. – Т. 47. – Отд. 1: 1872. – № 50655)

⁵ На переконання попечителя Київського навчального округу, висловленого в 1875 р., варто знову повернутися до цієї практики, але застосовувати її до «малоросійського елементу». Слід випускників Ніжинського історико-філологічного інституту направляти до навчальних закладів внутрішніх російських губерній, а в українські губернії – із корінних російських губерній, випускників Санкт-Петербурзького інституту (Савченко Ф. Заборона українства 1876.: До історії громадських рухів на Україні 1860 – 1870 рр. – Харків – Київ. – С. 334.

⁶ 2 ПСЗ. – СПб., 1867. – Т. 40. – Отд. 1: 1865. – № 41959.

Харківської губернії, він скористався правом на відсоткову надбавку, яка становила 214 руб., і та суттєво доповнила його в 286-ти рубльове жалування¹.

Певно, що чиновники відомства шляхів та державних будівель почувалися ображеними, проте їх головноуправляючий П.П. Мельников у квітні 1865 р. домігся їм доплати, причому обох країв, і Північно-Західного, і Південно-Західного – тих же 50%². Навіть при зменшенні розмірів жалування, що почалося з 1875 р., місцеві правління не припиняли клопотань про надбавки тим чиновникам, у яких було зацікавлене відомство³.

Із заснуванням контрольних палат, нових місцевих установ Міністерства фінансів, класні посади в них, якщо їх обіймали чиновники непольського походження, отримували збільшене на 50% жалування, яке держава виділяла тепер вже з 5% збору з польських маєтків⁴.

На цьому розподіленні коштів, що їх держава отримувала від оподаткування польських маєтків, не закінчилося. Останнім акордом стало збільшення жалування на 500 руб. кожному члену губернських у селянських справах присутствій, у тому разі якщо їх було спеціально викликано з внутрішніх до Західних губерній⁵. Окремо йшлося про використання 22 тис. руб. із польських надходжень для чиновників і службовців канцелярії Київського генерал-губернатора, зокрема для відзначень їхньої служби⁶.

Верховна влада передбачала, що з переходом маєтків до рук росіян надходження від оподаткування зменшаться, відповідно будуть урізані й надбавки чиновникам. Комітет міністрів сам себе заганяв у глухий кут, боячись, що відмова від додаткового жалування змусить чиновників, спеціально викликаних із внутрішніх губерній, шукати іншу службу. У цьому разі всі попередні зусилля влади будуть зведені нанівець. Йшлося про те, щоб почати зменшення жалування новоприбулим чиновникам, а тим, що були першими, залишити в тому ж розмірі. І вже наступного року податок на польські маєтки для Волинської й Подільської губерній був зменшений до 5% через менш родючі ґрунти.

Зменшити кількість пільг для чиновників поставив за мету державний контролер С.О. Грейг, прихильник економії державних статків і протекційної політики, який у 1875 р. поставив питання про знижку надбавок на 15 – 20%, а з 1877 р. їх повну відміну. Його мотивація ґрунтувалась на двох аргументах: стабільності й порядку в Західному краї уже досягнуто, ба більше, його «зв'язано» залізницями з внутрішніми територіям держави. Незважаючи на те,

¹ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 393. – Спр. 49. – Арк. 2,6.

² ПСЗ. – СПб., 1867. – Т. 40. – Отд. 1: 1865. – № 42018.

³ Так Х правління шляхів сполучень виклопотало через київського губернатора й генерал-губернатора Антону Бачинському, колезькому секретарю, православному, уродженцю Полтавської губернії 20% надбавку, що становило 56 руб. 4 коп., аби він обійняв посаду архіваріуса й журналіста (ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 389. – Спр. 56. – Арк. 1).

⁴ ПСЗ. – СПб., 1871. – Т. 42. – Отд. 1: 1867. – № 44147, 44192; 2 ПСЗ. – СПб., 1876. – Т. 48. – Отд. 2: 1873. – № 43208 а; ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 391. – Спр. 61. – Арк. 1 – 4.

⁵ 2 ПСЗ. – СПб., 1867. – Т. 40. – Отд. 1: 1865. – № 42429; СПб., 1868. – Т. 41. – Отд. 1: 1866. – № 43146. Ці нові установи перебували у відомстві Міністерства внутрішніх справ, чиновники якого вже отримували підвищення на кошти власників польських маєтків.

⁶ 2 ПСЗ. – СПб., 1868. – Т. 41. – Отд. 1: 1866. – № 43297.

що греївську пропозицію підтримав Олександр II, згідно з законом, вона все одно узгоджувалася з генерал-губернаторами.

Увесь 1876 р. пішов на обговорення питання і, як слід було сподіватися, місцева влада не підтримала верховну владу. Першим не погодився О.М. Дондуков-Корсаков через дорожнечу, яка забирала додаткові кошти. Її позбавлення ускладнило б підбір «достойних» людей. Ті змушені будуть шукати іншого заробітку, який набагато більший у підприємливій галузі та й на залізничному транспорті¹.

Не прийняв пропозицію й подільський губернатор, передбачаючи, що зменшення жалувань негативно відобразиться найперше на поліції, яка укомплектована росіянами, що й так гнітяться своїм винятковим становищем й намагаються при першій нагоді виїхати з краю. Практично жоден російський поміщик не тільки не мешкав у своєму маєтку, а й рідко до нього навідувався².

Жоден начальник державної установи в Київській губернії, за винятком контрольної та карної й цивільної судових палат, не підтримав починання центру, мотивуючи це тим, що через відсутність земств чиновники виконують значно більший об'єм повноважень, зокрема й через відстеження контрабанди, стягування коробочного збору з євреїв і зменшення дотацій загрожує масовим звільненнями. Навіть управляючий Київської казенної палати не був упевнений у своєму штаті, заповненому на 100% росіянами. Проти зменшення надбавок висловився й управляючий державними маєтностями, який навпаки пропонував збільшити розмір жалування, оскільки ціни на продукти в краї вищі, ніж у внутрішніх губерніях. Попечитель Київського навчального округу також побоювався, що школи залишаться без учителів, і доведеться заповнювати вакансії поляками, не зважаючи на відому заборону Західного комітету 1864 р.³

Навіть після того як надбавки були відмінені в Північно-Західному краї в Південно-Західному ними продовжувалися користувалися губернатори й віце-губернатори. У 1877 р. С.М. Гудиму-Левковичу, київському віце-губернатору при призначенні на цю посаду в Подільську губернію імператор не відмовив в екстраординарному кредитові (900 руб.) та додатковому жалуванні (2 тис. руб.), доки він виконуватиме обов'язки губернатора. Виплати здійснювалися з того ж самого джерела – із відсотків, що надходили з польських маєтків⁴.

До питання стосовно пільг верховна влада повернулася в 1886 р., коли зайнялася їх впорядкуванням по всій імперії, підготувавши новий закон «Положение об особых преимуществах гражданской службы в отдаленных местностях, а также в губерниях Западных и Царства Польского». У правилах їх запровадження окремо йшлося про привілеї для чиновників Західного краю,

¹ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 51. – Спр. 385. – Арк. 90.

² Про те, що в розданих російським чиновникам польських маєтках ті не проживають, а віддають їх в оренду євреям, писав і «Киевлянин» (1876. – № 72 от 17 июня).

³ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 389. – Спр. 57. – Арк. 2, 9, 11, 18.

⁴ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 389. – Спр. 22. – Арк. 1, 3, 9, 10.

і звелися вони до врегулювання питання щодо того, кому з чиновників виплачувати 50, а кому 20% надбавку до жалування. До перших були віднесені службовці духовних консисторій, губернських канцелярій, поліцейських управлінь та учителі парафіяльних училищ, до інших – чиновники 14 – 8 класів губернських правлінь, приказів громадської опіки, казенної палати, пошти, управлінь державних маєтностей та відомства міністерств народної освіти й шляхів¹.

Крім відсоткової надбавки до жалування суттєвим було впровадження ще одного способу, аби зміцнити присутність росіян у краї. Щоб надовго, а то й назавжди затримати тут чиновника, він мав стати землевласником. Від його заслуг на державній службі залежав розмір маєтків (від 600 дес.) та термін розстрочки (до 20 років)².

Вершиною законодавчої творчості в обмеженні польського землеволодіння став указ від 10 грудня 1865 р. «О воспреещении лицам польского происхождения вновь приобретать помещичьи имения», чинність якого збереглась до 1905 р. Тож у 1865 р. Комітет міністрів вирішив розпочати продаж колишньої землі польських власників як державної спеціально для чиновників, які там збиралися оселитися надовго. Було напрацьовано порядок за умови російського походження майбутнього власника та під загрозою відібрати землю в разі, якщо вона б продавалася чи здавалася в оренду полякам і євреям. Визначалися розміри маєтків: від 300 до 1 тис. землі. Умови продажу забезпечувався інструкцією, яка не «подлежала обнародованію», а надсилалася в державні установи, котрі її продавали. Вона не один раз переглядалися щодо збільшення пільг, переваг і грошових позик.

За спостереженням В.І. Щербини, пільговий продаж землі викликав справжню вакханалію серед вищих урядовців, які прагнули набути маєток і, відбуваючи службу в столиці, ним не займалися, а відразу здавали його в оренду тим же полякам чи євреям. Прикладом для нього став генерал-лейтенант Ф.Ф. Трепов (1854 – 1938), який набув маєток у Подільській губернії³. Проте є й інші дані. За надісланою до канцелярії генерал-губернатора відомістю, серед 78 прізвищ російських землевласників Овруцького повіту Волинської губернії лише 15 осіб мешкали за межами маєтків (4 – у Москві, 1 – у Санкт-Петербурзі, 7 – у Києві, 3 – у Житомирі)⁴.

Генерал-губернатор у 1868 р. повідомляв імператорові, що на пільгових умовах чиновникам різних відомств роздано 75 ділянок державних земель і видано 340 свідоцтв на їх купівлю. Поступово їх число зростало, хоча й не так швидко, як того хотілося владі. Через рік число російських власників зросло до 105 осіб, які отримали землю у вигляді нагороди за службу⁵. Даніель Бовуа

¹ ЗПСЗ. – СПб., 1888. – Т. 6: 1886. – № 3817.

² Никотин И. А. Столетний период (1772 – 1872) русского законодательства в воссоединенных от Польши губерниях. – С. 93, 342; Сборник правительственных распоряжений по водворению русских землевладельцев в Северо-Западном крае. – С. 11, 35, 33.

³ Щербина В. І. Вказ. праця. – С. 25; Гульдман В.К. Поместное землевладение в Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1903. – С. 265.

⁴ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 51. – Спр. 382. – Арк. 1 – 4.

⁵ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 47. – Спр. 485. – Арк. 19; Там же. – Оп. 48. – Спр. 330. – Арк. 29.

назвав високопоставлених посадовців, котрі першими отримали маєтки в Україні¹. До названих варто додати й київського губернатора Миколу Гессе, якому імператор у 1869 р. пожалував державну ферму (192 дес.) у с. Забара Васильківського повіту, як нагороду за службу. А маєток (800 дес. землі) він вже сам прикупив у Вінницькому повіті на Поділлі.

Серед нових землевласників немало було чиновників місцевого походження. Зокрема у відомості про кількість проданої землі на основі указу від 23 липня 1865 р. названо 86 осіб, котрі стали власниками біля 44 тис. дес. землі. Серед них такі колоритні постаті, як Петро Селецький, київський віце-губернатор, який придбав 979 десятин у Руській Полянні², Михайло Тулов, помічник попечителя Київського навчального округу, який, вивчаючи малоросійський правопис, співпрацював в кулішівській «Основі». Він став власником 133 десятин у с. Ситниках Радомишльського повіту Київської губернії. Саме тоді голова мирового з'їзду Новоград-Волинського повіту Волинської губернії Петро Косач (батько Лесі Українки) придбав у с. Колодяжному 471 дес. Михайло Сніжко, завідуючий відділом, а згодом – чиновник з особливих доручень при генерал-губернаторові придбав 504 десятин³.

О.М. Дондуков-Корсаков розраховував на інтенсивніший приїзд, але дорожнеча, недостатнє жалування, великий об'єм роботи зупиняли чиновників, а тому він підійшов до цього питання серйозно й разом з управляючим Міністерства державних маєтностей кн. Д.О. Оболенським склав проект плану про пільгові умови продажу чиновникам усіх відомств 150 невеликих земельних ділянок у вигляді нагороди з тим, щоб ті залишалися служити в краї. Олександр II проте не поспішав з підтримкою цієї ініціативи⁴.

Побоювання довірити хоча б частково владу представникам польського і єврейського населення призвела до того, що виборний принцип формування державних органів, котрі запроваджувалися згідно з ліберальними реформами, призвело до їх поширення не в повному обсязі, а на деякі імператор так і не зважився, зокрема – на земську. Реформа управління містами 1870 р. формувала громадське управління шляхом виборів, проте в Західних губерніях міські голови потрапляли в більшу залежність від адміністрації: їх на посадах схвалював не лише губернатор, а й міністр внутрішніх справ.

При обговоренні цього питання у вищих ешелонах влади О.М. Дондуков-Корсаков навіть пропонував відмовляти кандидатам на цю посаду, якщо вони будуть поляками. На офіційному рівні її уточнив міністр внутрішніх справ Д.А. Толстой, який вважав, що не схвалювати на посадах варто лише нелояльних поляків. І хоча такий текст не було внесено до

---

¹ Київські губернатори Казнаков і Катаказі, генерали Трепов і Карчев, попечитель Київського навчального округу Антонович та ін. (Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793 – 1914). – М., 2011. – С. 582.

² ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 50. – Спр. 377. – Арк. 27, 52.

³ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 44. – Спр. 674. – Арк. 5 – 10.

⁴ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 51. – Спр. 385. – Арк. 92.

законодавчого акту, ніхто з них, принаймні до 1882 р., не був допущений до посади міського голови або заступника¹.

Регіональна влада на посади міських голів висувала осіб не лише російського походження, а й тих, хто прослужив довший час знову таки мировими посередниками. Для Луцька таким став колезький секретар Г.М. Беляєв, а для Ковеля – відставний надвірний радник Кондратович. Саме тому найбільше конфліктів виникало між адміністрацією й міськими думами на Правобережній Україні, бо на керівні посади обирали поляків, а губернатор не схвалював їх. Так було в Луцьку, коли обраного кількома роками пізніше домовласника Казимира Корвін-Піотровського міністр не схвалив, а міська дума не переобрала його, і конфлікт тривав практично кілька років².

Ситуація повторилася у Володимирі-Волинському, коли місце несхваленого на посаді таємного радника Івана Тржасковського на повторних виборах знову отримав поляк Л.М. Ржимовський³. Таких випадків було немало. Через польське походження губернатори не схвалили на посадах міського голови 13 осіб⁴. У цьому разі виборний принцип формування міського самоврядування поступово змінився на призначуваний.

Судова реформа на Правобережжі також втілювалася з відмінностями. Мирний суд, до послуг якого зверталася найширша людність, тут засновувався без виборів – і мировими суддями ставали чиновники. Зокрема на Волині було призначено на посади мирових суддів із Лівобережжя 60% осіб, а з внутрішніх губерній Росії – 40%⁵. Найколеритнішою постаттю був Леонід Милорадович, родові маєтки якого знаходилися на Чернігівщині, а його служба мировим посередником протікала у Волинській губернії (1864 – 1867), звідки він перейшов на посаду голови Київського мирового з'їзду⁶. У віці 30-ти років він отримав звання камер-юнкер Двору, при цьому захоплювався українофільськими ідеями, проте це не завадило йому обійняти посаду подільського губернатора 1879 р.

Матеріальне забезпечення правобережних чиновників супроводжувалося й моральними заохоченнями, серед яких виділялися нагороди чинами, орденами й медалями, система яких хоча й була уніфікованою для всієї держави, однак мала в Південно-Західному краї особливості. Правила подання для нагородження не один раз уточнювалися, але постійно практикувалося, що київський генерал-губернатор міг розраховувати на одного чиновника понад вказаного числа згідно з

¹ Горбачев В.П. Городская реформа 1870 года в Украине: Монография. – Донецк, 2008. – С. 129,169, 198, 201, 202.

² Горбачев В.П. Указ.соч. – С. 179 – 181. Корвін-Піотровський отримав добру освіту, закінчив Дерптський університет, аби брати участь у виборах, придбав у місті нерухомість і навіть відмовився від жалування міського голови (ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 549. – Спр. 43. – Арк. 147).

³ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 549. – Спр. 43. – Арк. 145.

⁴ Горбачев В. П. Указ. соч. – С. 195, 199, 200.

⁵ Панченко В. Становлення мережі установ мирової юстиції на Волині у 1871 – 1919 роках // Освіта і культура Волині: історія та сучасність: Матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Луцьк, 2012. – С. 164.

⁶ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 50. – Спр. 377. – Арк. 1 – 3: Формулярний список про службу; О роде дворян и графа Милорадовича. – К., 1871. – С. 145.

розрядкою, яка в 1877 р. становила для кожної правобережної губернії 13 осіб. Того року таким чиновником став голова Житомирського з'їзду мирових посередників, колезький радник фон Стааль, служба якого в краї розпочалась 1861 р. і відзначалась старанністю, знанням справи, що дозволяло генерал-губернатору просити присвоїти йому чин статського радника понад норму¹. До звичного переліку нагород додалася нова медаль «За усмирение польського мятежа», що її заснував Олександра II у 1865 р. Одним із перших, хто її отримав, був київський віце-губернатор, камергер С.М. Гудим-Левкович².

Те, що становище чиновника було привілейованим, міцно увійшло в місцевий побут, бо майже як анекдот сприймалося, що деякі київські підприємливі жінки, аби їх дитина народилася й могла скористатися в майбутньому пільгами, виїжджали народжувати до Микільської Слобідки, передмістя Києва на Лівому березі³.

Не дивлячись на залучення приїжджих чиновників, які б сумлінно втілювали заходи верховної влади, їх було недостатньо, аби пришвидшити русифікацію краю. Не можна не зауважити й того факту, що верховна влада досить вдало використовувала лояльно налаштованих до неї чиновників українського походження, спекуючи або й підігриваючи їх антипольські настрої, що склалися історично. Ще сучасники зауважували, що управляючими конфіскованих або секвестрованих польських маєтків призначали місцевого походження чиновників. Адміністратором маєтків Потоцького було призначено, наприклад, управляючого Кам'янець-Подільської казенної палати Афанасія Абазу⁴.

Проте найбільш успішним щодо русифікації місцевого населення був проект запровадження широкої освітньої мережі, яку повинні були створити та забезпечити ті ж чиновники і якою їхні діти могли б скористатися. Саме тому на вчителів були поширені пільги, бо за схемою табеля про ранги, вони також розглядалися як чиновники, хоча й у дещо спрощеному вигляді.

Реформа освіти на Правобережжі значно відрізнялась від інших губерній, особливо земських. Згідно з положенням про народні школи в Київській, Подільській і Волинській губерніях від 26 травня 1869 р., було організовано окрему мережу навчальних закладів, якою земство не опікувалося і яка цілком перебувала в руках державних інституцій, зокрема інспекції народних училищ (6 осіб).

Кожний з інспекторів схвалювався на посаді міністром освіти. Учителями тут могли працювати лише православні, навчання ж здійснювалося не українською й не польською мовою, а лише російською, із наданням випускникам міських двокласних шкіл прав державної служби⁵. Середня

¹ ЦДАК. – Ф. 442. – Оп. 393. – Спр. 3. – Арк. 1, 3, 30.

² ЦДАК. – Ф. 442. – Оп. 393. – Спр. 5. – Арк. 1.

³ Щербина В. І. Вказ. праця. – С. 25.

⁴ Оповідання А. А. Солтановського про київське життя 1840-х рр., опущені з цензурних мотивів при виданні 1890-х рр. – С. 94.

⁵ 2ПСЗ. – СПб., 1873. – Т. 44. – Отд.1: 1869. – № 47131.

освіта в гімназіях, зокрема у тих, що утримувалися польськими магнатами, занепадала. До Немирівської, якою опікувався граф Фелікс Потоцький, коли місто перейшло в руки графа Строганова, перетворилося в нікому не потрібну дірку, а в гімназію прийшли працювати педагоги – «чиновники-обрусители». Так її описав уже згадуваний Дебогорий-Мокриєвич, її учень того часу¹.

Не в останню чергу, аби затримати на Правобережжі відставних військових, київський генерал-губернатор домігся від імператора, аби йому було передано право на влаштування дітей російських чиновників на безкоштовне навчання до Володимирського кадетського корпусу в Києві. І хоча це не збіглося з намірами верховної влади, бо саме через освіту, яку тут здобували шляхтичі, долався їх спротив, О.П. Безаку було передано спершу 10, а потім і 20 місць для дітей відставних військових, які служили у відомстві генерал-губернатора².

Кожен наступний генерал-губернатор, відповідно до потреб часу, підтримував ті чи інші заходи, спрямовані на повнішу русифікацію краю шляхом поширення освіти й культури. О.М. Дондуков-Корсаков не лише підхопив безаківську естафету, а й значно поглибив її суть. За його врядування в Києві були відкриті й успішно організували діяльність два потужні наукові відділення Російського технічного товариства й Південно-Західне – Географічного. Він підтримав ініціативу приїжджого чиновника В.Д. Рокотова, який почав видавати в Києві газету «Киевский вестник» та заснував приватну бібліотеку під назвою «Русская библиотека»³.

Досвід формування чиновницького корпусу в Західному краї певно що дав добрі результати, бо тут апробований, він був укладений у вигляді правил від 30 липня 1867 р. про службові переваги російським чиновникам у Царстві Польському. Цим законом гарантувалося отримання прогонних і підйомних коштів, зменшена вислуга на отримання чинів й орденів, збільшені розміри окладів, пенсій, а також можливістю дітям здобути освіту за державний рахунок⁴.

Чинність цього законодавчого акту поширювалась і на тих «русских галичан греко-униатского» віросповідання, котрі присягнули на підданство Росії й почали служити у школах Варшавського навчального округу⁵. Аби їх тут закріпити, у 1869 р. роз'яснювалося, що пільг будуть позбавлені ті, хто звільниться від служби або змінить Привіслянський край на службу в інших губерніях⁶. А вже наступного 1870 р. цими пільгами могли скористатися жінки російського походження в разі вибору ними місця служби в губерніях Царства Польського. Ішлося про посади головних виховательок, виховательок,

¹ Воспоминания. – С. 4 – 10.

² ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 46. – Спр. 518. – Арк. 1, 14, 29. Таку практику припинив лише М.І. Чертков 1881 р.

³ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 51. – Спр. 376. – Арк. 5.

⁴ Див. докладніше схему отримання пільг для різної категорії чиновників: 2ПСЗ. – СПб., 1871. – Т. 42. – Отд. 1: 1867. – № 44887: Правила о преимуществах русским чиновникам, служащим в губерниях Царства Польского; СПб., 1873. – Т. 43. – Отд. 1: 1868. – № 45941.

⁵ 2ПСЗ. – СПб., 1873. – Т. 44. – Отд. 1: 1869. – № 46654.

⁶ 2ПСЗ. – СПб., 1873. – Т. 44. – Отд. 1: 1869. – № 46975.

наглядачок, класних дам та вчительок у жіночих гімназіях і прогімназіях Варшавського навчального округу та Холмського шестикласного жіночого училища¹. Донці одній зі сестер Білозерських, яка мешкала на варшавській квартирі в П.О. Куліша, Марії Щербатовій, було обіцяно посаду директриси жіночої гімназії, що її відкривали для русинів у Люблінській губернії². Окремим указом того ж 1870 р. пільги запроваджувалися для службовців Варшавського Олександро-Маріїнського дівчачого інституту³.

Не правильно було б ситуацію, що складалась на Правобережній Україні розглядати лише в одній площині: поляки (пани) – росіяни (держава). До неї додається ще один суттєвий актор – місцеве населення, українці, яких не в останню чергу через православне віросповідання було зараховано до росіян, і ця ідея включення отримала новий стимул, аби влада могла заручитися їх підтримкою в боротьбі проти поляків, а самі українці не дуже й заперечували проти цього, намагаючись скористатися імперською ситуацією у власних інтересах.

Свого часу А.А. Солтановський, розмірковуючи над політикою самодержавства щодо Кирило-Мефодієвського братства, висловився про чинники, котрі зменшили ступінь української ідентичності, виокремивши відданість малоросів царю і єдиновірство, зауваживши при цьому, що ті все ще зберігають незайману ненависть до поляків⁴, інакше кажучи, за детермінант руськості бралось православ'я. Ним вміло скористався уряд. Як і матеріальним заохочення, аби місцеві інтелектуали активно залучилася до формування нової політичної ситуації.

Створення образу поляка-пана-ворога почав Віталій Шульгін на сторінках урядової газети «Киевлянин», а його вже підхопили дописувачі. Ними ж стали найкращі літературні й публіцистичні сили краю, більшість із яких вважали за потрібне відстоювати його «русскість» перед «польскостью». Достатньо назвати авторів «Киевлянина», почавши з М.О. Максимовича, а продовживши Ф.Ф. Воропоновим. Останній був активним сподвижником селянської реформи й талановитим журналістом, який прийняв запрошення газети, відмовившись від співпраці з «Одесским вестником», оскільки його не влаштувала Одеса з її комерційним духом.

Серед дописувачів «Киевлянина» можна зустріти прізвища багатьох відомих людей і знаних літераторів, як-от: Авсеєнко, Андріяшев, Антонович, Галаган, Гатцук, Гнилосиров, Драгоманов, Житецький, Кістяківський, Лисенко, Рігельман, Рудченко, Русов та ще не менше 25 осіб⁵, що мало відповідний резонанс у суспільстві та свідчило про його настрої. Підтримав «Киевлянина» й Михайло Чалий, директор Білоцерківської гімназії,

¹ 2ПСЗ. – СПб., 1874. – Т. 45. – Отд. 1: 1870. – № 48284.

² Глушко С. Листування П. О. Куліша з Л.М. Жемчужниковим (1854 – 1877) // Україна. – 1926. – Кн. 2 – 3. – С. 174.

³ 2ПСЗ. – СПб., 1874. – Т. 45. – Отд. 2: 1870. – № 48880.

⁴ Оповідання А.А. Солтановського про київське життя 1840-х рр., опущені з цензурних мотивів при виданні 1890-х рр. – С. 86.

⁵ «Киевлянин» под редакцией Виталия Яковлевича Шульгина. – К., 1880. – Указатель имен.

видрукувавши брошуру про селянські виступи проти пригноблення поляків, очолювані волосними старшинами Шадурою й Щербаком¹.

Проте найкolorитнішою постаттю серед українців у цьому плані був П.О. Куліш, який став чиновником тільки-но утвореного Миколою Мілютіним (19 лютого 1964 р.) Установчого комітету надзвичайної установи у Варшаві. Створений для ліквідації автономного устрою Царства, він потребував фахівців зі знанням польської мови. Куліш, аби туди влаштуватися, скористався протекцією художника Лева Жемчужникова, зять якого, В.А. Арцимович, очолював там юридичний відділ.

Протягом чотирьох років Пантелеймон Олександрович кодифікував нові закони, відредагувавши 63 томи «Сборника административных постановлений Царства Польского». Служба у Варшаві була для нього втіхою, бо він співчував справі, якою займався, а також вигідною, бо зумів залагодити свої матеріальні проблеми, адже за службу отримував пристойне жалування – понад 5 тис. руб. щорічно. Разом із тим, перебування в такій державній установі позбавило його ілюзій щодо імперської політики Росії. За задумом влади, його приклад повинні були наслідувати та й наслідували інші українці. За сприянням Куліша у Варшаві служив військово-дільничним начальником чоловік однієї з сестер Білозерських².

Серед учителів яскравою особистістю був Автоном Солтановський, який після закінчення університету св. Володимира читав історію й російську літературу в Рівненській гімназії, потім скористався наданими пільгами й на заклик уряду перейшов служити до Царства Польського, обійнявши посаду начальника Сувалківської, а з 1871 р. – Плоцької дирекції училищ.

Тож підведемо підсумки. Імперська влада Росії, аби витіснити польський етнос із державних посад і в такий спосіб пришвидшити русифікацію краю, як способу утримати його під скіпетром династії Романових, вдалася до цілої низки заходів, щоб змусити приїхати сюди чиновників із внутрішніх губерній, у лояльності яких вона не сумнівалася. Їм створювалися пільгові умови служби, серед яких: суттєві надбавки до жалування та можливість придбати землю у приватну власність. Причому все те бралось не з державної казни, а здійснювалося за рахунок конфіскацій маєтків того панства, чиє багатство присвоювала собі імперія.

Матеріальну сторону супроводжувало кар'єрне зростання через чини та нагороди. При формуванні чиновницького корпусу влада менше орієнтувалась на професійність, ставка робилася все ж на етнічне походження, лояльність до верховної влади, якнайширше культивуючи й поширюючи російську ідентичність на чиновників українського походження. Частина приїжджих чиновників виконала поставлене перед верховною владою завдання й сприяла русифікації краю. Інші ж не змогли сповна скористатися пільгами через неготовність та й нездатність займатися сільським господарством, утримувати маєтки, закладені поляками зі специфічними умовами землеволодіння. Вони

¹ [Чальї М.] Записка украинца из времени польского восстания 1861 – 1864 года. – К., 1869. – 61 с.

² Глушко С. Листування П. О. Куліша з Л. М. Жемчужниковим (1854 – 1877) // Україна. – 1926. – Кн. 2 – 3. – С. 163 – 179.

використали ситуацію з суттєвішим матеріальним забезпечення й перейшли служити до Царства Польського. Чиновники українського походження отримали чи не найбільше: їм найлегше було перейти на службу до державних установ, не залишаючи надовго власні маєтки, а тим, хто їх не мав, набути їх службою на Правобережній Україні.

3.4. Дворянське самоврядування на Поділлі після Січневого повстання 1863 – 1864 рр.

Ольга Барвінок
(Умань)

Повстання 1863 – 1864 рр. не пройшло безслідно для дворянства Царства Польського та західних губерній, хоча переслідування учасників були радикальнішими з боку Олександра II. У своїй праці А. Каппелер упевнено переконає, що сценарій покарань унаслідок Листопадового повстання хоч і не відрізнявся нічим від попереднього, але реакція 1864 р. була відчутно жорсткішою. Було страчено 400 повстанців, засуджено на каторжні роботи 2500, отримали заслання в центральні та сибірські губернії Російської імперії близько 20 тис. осіб, що стало причиною еміграції за межі Росії значної кількості дворян¹. Ще генерал-губернатор І.І. Васильчиков у своєму звіті за 1861 р. доповідав імператору про застосування місцевою адміністрацією такого виду покарань за участь у маніфестаціях, як заслання дворян до великоросійських губерній, де за ними буде легше вести нагляд і контролювати їх².

Російський історик А.П. Корелін вказав на скорочення кількості місцевих дворян польського походження в західних губерніях, а саме на 1861 р. польська знать складала понад 60% від усього привілейованого стану, а на 1867 р. – до 47%³.

Унаслідок розправ за Січневе повстання число осіб привілейованого стану, у тому числі й поляків, відчутно почало зменшуватися. У «немилість» потрапили й предводителі дворянства – губернські та повітові. Багатьох «неблагонадійних» було заслано на проживання у внутрішні губернії Російської імперії. За даними Д. Бовуа, дворян-поляків із Поділля також депортували в Сибір, на Далеку Північ та у внутрішні області Росії.

Обшуки й таємні нагляди за службовцями та урядовцями були випробуванням методом виявлення політичних порушень із боку дворян польського походження й не тільки. Напругу в стосунках із місцевою елітою Олександр II намагався зняти шляхом амністування учасників Січневого повстання. Узагалі-то на кінець 1860-х рр. із боку самодержавства певною мірою проявлялась лояльність у справах щодо дворянства західних губерній. Тому процес скорочення чисельності привілейованого стану в регіоні призупинився, а за даними 1870 р., зокрема дворян польського походження було більше 40% від загальної кількості⁴.

Наступним етапом русифікаторської політики уряду було ослаблення економічних позицій місцевих дворян-поляків шляхом позбавлення їх землі –

¹ Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад / А. Каппелер. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. – С. 196.

² Центральний державний історичний архів у м.Київ (далі – ЦДІАК). – Ф. 442. – Оп. 38. – Спр. 881. Звіт про стан Південно-Західного краю. 1861 р. – Арк.1 – 3.

³ Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России. 1861 – 1904. – М.: Наука, 1979. – С. 40.

⁴ Там само. – С. 40.

основного багатства. Укази, що виходили після 1863 р., спрямовувалися на збільшення російського землеволодіння за рахунок зменшення польського¹.

Учасники повстання позбавлялися своїх володінь шляхом їх конфіскації та обов'язкового продажу російським дворянам секвестрованих маєтків. Дворяни-поляки відтепер не мали права купувати чи орендувати маєтки, які продавалися з торгів. Крім того, на прибуток із маєтків поляків накладався 10%-й збір, що через деякий час зменшився до 5%². У Подільській губернії такі заходи верховної влади й заборони призвели до зменшення землеволодінь дворян польського походження. Така тенденція спостерігалась в усіх західних губерніях³.

Із посиленням русифікаторської політики на Правобережжі місцеве дворянство починає ігнорувати закони, купуючи маєтки в обхід законодавства. Поляки та євреї, права яких обмежувалися самодержавством, вдавалися до фальсифікацій і купували маєтки на ім'я підставних осіб. Так, В.С. Шандра подає такі дані: за 1878 – 1879 рр. було придбано за фіктивними угодами 190 маєтків площею понад 97 тис. десятин⁴. Сподівання влади обмежити польський вплив на Правобережжі методом зменшення польських володінь не виправдались одразу, проте у звіті генерал-губернатора за 1872 р. зазначено, що росіянами придбаної землі у 1863 – 1868 рр. було 33455 десятин, за 1869 – 1872 рр. стало 625043 десятин⁵. Тобто, «економічні позиції дворян-поляків не ослабли надто, а зазнали «певної модифікації»⁶, зазначав історик О. Козій.

Урядові заходи економічного характеру безумовно переслідували єдину мету – збільшити на Правобережжі чисельність дворян російського походження. Забезпечити російське панування в регіоні можливо шляхом продажу на вигідних умовах росіянам скуплених за борги державних маєтків⁷. Улітку 1865 р. казенні землі в західних губерніях були виставлені на продаж за пільговою безвідсотковою виплатою на 20 років російськими дворянами⁸. На Поділлі, наприклад, завдяки невідомо яким об'єктам росіяни придбали шістнадцять маєтків, на Волині – 78, а по Україні взагалі в 1863 – 1873 рр. конфісковано й продано 144 маєтки площею близько 150 тис. десятин. Заміна польських землевласників російськими проходила з великими труднощами

¹ Там само. – С. 41.

² ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 627. – Спр. 215. Про всепіддані адреси дворян південно-західного краю. 1897 р. – 235 арк.; ПСЗ РИ, 2 собрание. – СПб., 1867. – Т. 40: 1865. – № 42759; ПСЗ РИ, 3 собрание. – СПб., 1894. – Т.11: 1891. – № 7422; Марахов Г.И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. – К., 1967. – 260 с.

³ Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России. 1861 – 1904. – М.: Наука, 1979. – С. 40.; Еще к вопросу обрусения Западного края // Вестник Западной России. – 1867. – Кн. IV. – С. 93.

⁴ Шандра В. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. – К., 2005. – С. 322.

⁵ ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.51. – Спр.385. Звіт про стан Київської, Подільської та Волинської губерній на 1872 р. – Арк. 2, 5.

⁶ Козій О.І. Становище польської шляхти на Поділлі в період між повстаннями 1830 – 1831 і 1863 рр.: Дисерт. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Львів, 1997. – С. 172.

⁷ Сведения о Западном крае, доставленные Управляющим Министерством юстиции. – Б.м., б.д. – С. 4.

⁸ Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России. 1861 – 1904. – М.: Наука, 1979. – С. 96.

через опір багатих поляків, а також через низку невідповідностей у російській політиці, зумовлених внутрішньою ситуацією, як вказує Д. Бовуа¹.

На Правобережжі для розвитку системи позик для купівлі землі російськими дворянами було засноване Товариство придбання маєтків. Цій організації держава спочатку надала 1 млн. руб., а після 1865 р. – ще 5 млн.². Згодом у Києві 1867 р. була відкрита філія Товариства взаємного земельного кредиту, а для більшої ефективності процесу розширення російського землеволодіння в правобережних губерніях йому було передано 2 млн. руб. із фонду Товариства придбання маєтків, діяльність якого не виправдала сподівань влади³. У звіті за 1869 р. генерал-губернатор О.М. Дондуков-Корсаков вказав, що російських поміщиків у регіоні стало на 105 осіб більше, а польських – на 90 осіб зменшилося⁴.

Збільшення російського впливу на Правобережжі продовжувало здійснюватись також і завдяки пільгам та привілеям місцевим чиновникам, які безперешкодно могли ставати поміщиками. Це закріплювалось указом від 1863 р. «Про збільшення утримання мирових посередників у губерніях західного краю, які призначалися не з місцевих дворян-поміщиків»⁵. Російським чиновникам відомства Міністерства внутрішніх справ на 50% збільшувалося жалування та матеріальна винагорода від 1864 року⁶. Генерал-губернатор О.П. Безак у своєму звіті за 1866 – 1867 рр. висловив побажання, що пільги місцевим російським чиновникам варто збільшити до такого рівня, як у Царстві Польському⁷.

Державний апарат повинен обслуговувати інтереси самодержавства в регіонах імперії, тому кількість російських чиновників на посадах у губернських та повітових органах влади після 1861 р. збільшувалась. Дворяни-поляки поступово витіснялися з владних структур на Правобережжі, оскільки окремі виборні дворянським зібранням державні та станові посади займали російські офіцери. Чиновників та службовців польського походження в місцевій адміністрації правобережних губерній нараховувалось на кінець 1862 р. близько 2 тис.⁸ І.С. Аксаков стверджує, що в 60-х рр. XIX ст. поляків-чиновників у правобережних губерніях налічувалося до 1,5 тис. осіб – це були

---

¹ Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863 – 1914 рр.: Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К.: Критика, 1998. – С. 36.

² ПСЗ РИ, 3 собрание. – СПб., 1898. – Т.14: 1894. – № 10775.

³ Толмачев И.Н. Юго-Западный край. Статистическое обозрение. – Т.1. Восточное Полесье. – К., 1897. – 480 с., прил. – С. 264.

⁴ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 48. – Спр. 330. Звіт про стан Київської, Подільської та Волинської губерній за 1869 р. – Арк. 29 зв.

⁵ ПСЗ РИ, 2 собрание. – СПб., 1866. – Т.38: 1863. – № 39935.

⁶ ПСЗ РИ, 2 собрание. – СПб., 1866. – Т.: 39: 1863. – № 40656.

⁷ Спр. 570. Звіт про стан Київської, Подільської та Волинської губерній за 1866 – 1867 рр. – 69 зв.

⁸ Лелива. Русско-польские отношения. Очерк. – Лейпциг, 1895. – С. 39.; Середонин С.М. Исторический обзор деятельности Комитета Министров. – Т.3. – Ч.1. – СПб., 1902. – С. 159.

переважно мирові посередники, станові пристави, дрібні чиновники¹. О.І. Міллер подає іншу кількість – 1,5 тис. осіб².

Регіональна російська адміністрація послідовно усувала місцевих дворян-поляків від державної служби. Унаслідок розпорядження Другого Західного комітету (1862 – 1864 рр.) навесні 1864 р. у західних губерніях розпочався процес масових звільнень із громадських та державних посад дворян-поляків (римо-католиків) й одружених з особами польського походження³.

Благонадійність кандидатів на посади з місцевої шляхти була під сумнівом у російської самодержавної влади, тому в правобережних губерніях було дозволено призначати голів мирових з'їздів на виборні раніше посади повітових предводителів⁴. Так само й до складу дворянських опік у разі недостатньої кількості дворян-землевласників непольського походження генерал-губернатори західних губерній могли повноправно призначати потрібних чиновників⁵.

У звіті київського генерал-губернатора за 1866 – 1867 рр. зазначено, що близько 500 чиновників-поляків залишилися на не головних губернських посадах. Це означало, що заміна польських дворян російськими проходила успішно⁶. У 1873 р. у Подільській губернії не залишилось жодного чиновника-поляка⁷. Лише через кілька років, із 1876 р., дворяни польського походження визнавались рівними з російськими дворянами при призначенні на державну службу. Така поступка для них була незначною з боку самодержавства, оскільки й надалі вони перебували в межах «Статуту про цивільну службу». Тобто тепер дворянин-поляк повинен був подати, як і раніше, докази свого шляхетного походження й свідчення від губернатора про благонадійність – своєрідний дозвіл для оформлення в чиновник⁸. Польська етнічна приналежність, за переконанням влади, означала радикальну неблагонадійність. Усі заходи російської адміністрації позбавили польське дворянство, яке володіло необхідним майном та мало відповідну освіту, права брати участь у державно-громадському житті губернії.

У 1871 р. була введена нова судова інституція – мировий суд, обрання складу якого було обмеженим. Суддів призначав уряд, поляки не могли обіймати цю посаду. У губерніях не були запроваджені земства, оскільки

---

¹ Аксаков И.С. Польский вопрос и западно-русское дело. Еврейский вопрос. 1860 – 1886. Сочинения. – Т.3. – СПб., 1900. – С.186.

² Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб.: Алетейя, 2000. – С. 143.

³ ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 635. – Спр. 569. З приводу відміни постанов Західного комітету щодо осіб римо-католицького віросповідання. 1905 – 1914. – Арк.1.

⁴ ПСЗ РИ, 2 собрание. – СПб., 1871. – Т.4 2: 1867. – № 44110.

⁵ Шандра В. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд. – К., 1998. – С. 45.

⁶ ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.45. – Спр.570. Звіт про стан Київської, Подільської та Волинської губерній за 1866 – 1867 рр. – Арк. 68 зв.

⁷ Там само. – Оп. 53. – Спр. 427. Про стан Волинської та Подільської губерній за 1873 р. – Арк. 7 зв.

⁸ Западные окраины Российской империи / Научн. ред. М. Долбилов, А. Миллер. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – С. 211.

влада не могла допустити, щоб місцеві дворяни отримали певні земські повноваження і функції¹.

Проте на обмеженнях землеволодінь поляків та їх права участі в органах влади самодержавство не зупинилося, а взяло курс на знищення всього польського в релігії, культурі, освіті правобережного регіону. Відкривалися російські заклади, повсюдно запроваджувалась російська мова. Канцелярські службовці дворянських депутатських зібрань і чиновники усіх присутственних місць правобережних губерній також повинні були розмовляти російською². Попри всі заборони чиновники-поляки все одно спілкувалися рідною для них мовою, оберігали свої звичаї як у повсякденному, так й у діловому житті, як зазначав у своєму звіті за 1889 – 1893 рр. генерал-губернатор О.І. Ігнат'єв³.

Становище правобережного дворянства ніяк не змінилося з приходом нового імператора Олександра III. Обмеження польських землеволодінь залишались одним із методів інтеграції краю до складу імперії⁴. Крім того, у результаті обговорення Комітетом міністрів питання контролю щодо дотриманням грудневого указу 1865 р. вийшло положення 1884 р., за яким підтверджувався даний указ. Тобто полякам і надалі обмежувалося право купівлі маєтків⁵. У західних губерніях Комітетом міністрів підтвердилась у 1891 р. заборона полякам отримувати земельні володіння на довічне користування⁶.

Наприкінці XIX ст. був створений Державний дворянський земельний банк, покликаний зміцнювати економічні позиції російського дворянства центральних губерній Російської імперії. Однак цей банк, згідно з заборонаю Комітету Міністрів, не міг надавати позики польським дворянам на відміну від російських⁷. Попри заходи, спрямовані на збільшення російського землеволодіння, у правобережних губерніях станом на 1890 р. польське землеволодіння збільшилося кількісно, зокрема в Подільській губернії воно становило 1257 або 37,12%, найбільше було на Волині, а найменше – на Київщині. Найбільше польських маєтків було в Літинському, Ямпільському, Кам'янецькому, Летичівському, Проскурівському повітах, а найменше – у Гайсинському, Брацлавському та Ольгопільському повітах⁸.

Уряд наприкінці XIX ст. так само намагався шляхом обмеження польських землеволодінь ще й повністю витіснити поляків і з владних

---

¹ Різниченко С. Запровадження земств на Правобережній Україні // Київська старовина. – 1999. – № 4. – С. 143.

² Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб.: Алетейя, 2000. – С. 144.

³ ЦДАК. – Ф.442. – Оп. 623. – Спр.408 а. Звіт про стан Київської, Подільської та Волинської губерній. 1889 – 1893 рр. – 88 арк.

⁴ Шандра В. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. – К., 2005. – С. 322.

⁵ Тхоржевский И.И. Исторический обзор деятельности Комитета министров. – Т.4. – СПб., 1902. – С. 214.

⁶ ПСЗ РИ, 3 собрание. – СПб., 1894. – Т.11: 1891. – № 7422.

⁷ Соловьев Ю.Б. Самодержавие и дворянство в конце XIX века. – Л.: Наука, 1973. – С. 165.

⁸ Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863 – 1914 рр.: Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К.: Критика, 1998. – С.61 – 62.

інституцій Правобережжя. Актуальним залишалось зростання кількості російських чиновників на державних посадах¹.

Знову в 1890 р. губернатори Південно-Західного краю отримали секретне розпорядження про недопущення на державну службу осіб неросійського походження². Проте росіян, які бажали зайняти вакантні посади в місцевій російській адміністрації та в корпоративних організаціях, було недостатньо через низький рівень матеріальної зацікавленості. Це був вагомий прорахунок самодержавства в політиці усунення поляків від посад у західних губерніях. Тому в 1890 р. вийшло «Положення про особливі переваги цивільної служби у віддалених губерніях, а також у губерніях західних та Царства Польського». Згідно з цим розпорядженням, російські чиновники отримували жалування в більшому обсязі, землі й маєтки – на пільгових умовах, додаткову матеріальну допомогу й привілеї, їм присвоювалися чини, а витрати на переселення й утримання забезпечувала держава³.

Майже 10 років російські чиновники та службовці користувалися наданими їм вигідними привілеями. Але на початку ХХ ст. привілеї втратили, на думку київського генерал-губернатора Ф.Ф. Трепова, свою ефективність. Місцевих дворян російського походження для заміщення посад було достатньо, тому додаток до жалування можна залишити тільки для новопризначених чиновників⁴. У 1911 р. вийшов указ «Про перегляд переваг по службі у віддалених місцевостях та у західних губерніях і Царстві Польському».

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у Російській імперії становище привілейованого стану відчутно покращилось, оскільки політика Миколи ІІ зосереджувалась на одному з «головних завдань державного життя» – відродженні дворянства⁵. Правобережне дворянство відчуло послаблення в репресивних діях уряду й налагодження співпраці влади зі знаттю. Так, у 1895 р. вийшов указ про відміну обов'язкового продажу ще не проданих маєтків учасників Січневого повстання 1863 р., а також у 1897 р. – про відміну відсоткового збору з нерухомих маєтків дворян польського походження в 9-ти західних губерніях, який був введений у 1863 р.⁶

Остання третина ХІХ ст. стала для російського дворянства справжнім випробуванням на стійкість у вимірі загальноімперському й корпоративному. Постало питання ефективності діяльності корпоративних організацій на рівні губернії. Самодержавна влада, запобігаючи антидержавним виступам місцевого дворянства, змінила вектор своєї політики в річище різких

¹ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 523. – Спр. 164. Про заходи губернаторів щодо непризначення осіб польського походження на державну службу. 1885 р. – 9 арк.

² Там само. – Оп. 528. – Спр. 318. Про недопущення на державну службу в урядових установах Південно-Західного краю осіб неросійського походження. 1890 – 1891 рр. – Арк. 1.

³ Архипова Т.Г., Румянцева М.Ф., Сенін А.С. История государственной службы в России XVIII – XIX века. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 1999. – С. 121.

⁴ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 639. – Спр. 767. Про відміну службових привілеїв в західних губерніях. 1909 – 1910 рр. – Арк. 1 – 2.

⁵ Соловьев Ю. Б. Самодержавие и дворянство в 1902 – 1907 гг. – Л.: Наука, 1981. – С. 252.

⁶ Вуич Н.И. К столетию Комитета министров 1802 – 1902. – Спб., 1902. – С. 29.

обмежень дворянських прав. Укази, які видавалися в даний період, забороняли проведення дворянських зібрань і виборів у всіх західних губерніях, зокрема й у Подільській. Генерал-губернатор О.М. Дондуков-Корсаков одним із перших представників самодержавної влади в південно-західному регіоні порушив питання щодо відновлення дворянських зібрань та виборів¹. У наступному звіті він наголосив на своїй ідеї, попри поширення судової реформи в регіоні².

Заборона діяльності дворянських зібрань призвела до проблеми призначення державних чиновників. Однак це вирішувалося таким чином: перевага надавалась особам непольського походження, кандидатури яких схвалювались Міністерством внутрішніх справ, а вже потім на рівні губернії здійснювались призначення посадовців і чиновників³.

Унаслідок таких нововведень із боку російської влади на Правобережжі посилилась роль губернських, повітових предводителів дворянства, а також дворянських опік. Губернський предводитель дворянства в губернії був офіційно визнаною персоною після губернатора. Він відігравав знакову роль у становій організації дворянства й в адміністративному управлінні також. Тобто, у результаті відміни дворянських зібрань предводителі ставали посередником між адміністрацією та місцевим дворянством, а депутатські зібрання наділялись повноваженнями вирішувати будь-які дворянські питання⁴.

Губернські предводителі дворянства були учасниками різних державних комісій та комітетів у губернії – губернське в селянських справах присутствіє (комітет із поліпшення побуту селян, комісії взаємовигідного розмежування земель), губернське присутствіє у військовій повинності (рекрутський комітет), губернські оціночні комісії. Функції предводителів дворянства стали досить широкими, оскільки зі звичною опікою над навчальними закладами, вони мали членство в засіданнях губернських присутствій із селянських, земських, міських справ⁵.

У 1866 р. і надалі посада губернського предводителя дворянства стала призначуваною. Причому призначалися на цю престижну як на той час посаду виключно дворяни російські, які до того ж ще й заохочувались – губернські та повітові предводителі дворянства отримували статус державних чиновників з усіма перевагами державної служби⁶.

Заборона губернських дворянських зібрань підвищила роль не менш важливої станової інституції – депутатського зібрання, яке відповідно також зазнало певних трансформацій у процедурі проведення засідань, у своєму

---

¹ ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 50. – Спр. 379. Звіт про стан Київської, Подільської та Волинської губерній на 1870 р. – 22 арк.

² Там само. – Оп. 51. – Спр. 385. Звіт про стан Київської, Подільської та Волинської губерній на 1872 р. – Арк. 10 – 17.

³ ПСЗ РИ, 2 собрание. – СПб., 1865. – Т. 37: 1862. – № 37992.

⁴ Корелин А. П. Институт предводителей дворянства / А.П. Корелин // История СССР. – 1978. – № 3. – С. 32 – 36.

⁵ Беккер С. Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России. – М., 2004. – С. 236.

⁶ ПСЗ РИ, 2 собрание. – СПб., 1866. – Т.38: 1863. – № 40180.

складі та повноваженнях. Основним видом діяльності депутатського зібрання залишався розгляд документів про дворянське походження й привілейованість родів. Але відтепер важливою державною функцією депутатського зібрання ставало обговорення пропозицій від уряду.

Із 1865 р. депутати збиралися в губернському місті лише у випадку накопичення невідкладних справ. Учасниками розгляду цих справ ставали разом із губернським предводителем дворянства й депутатами від повітів ще й усі повітові предводителі дворянства. Таке ситуативне розширення повноважень депутатських зібрань закріплювалось указом від 10 червня 1902 р. про «вдосконалення дворянських установ та перегляд законоположень про ці установи»¹. Тобто депутатське зібрання отримало статус окремої дворянської інституції, яка була підзвітною виключно Сенату. Даному закону підлягали усі західні губернії².

На рубежі століть уряд поступово почав скасовувати попередні заборони та обмеження щодо правобережного дворянства. Серйозним кроком став указ від 1 травня 1905 р. про відновлення діяльності дворянських зібрань – головної станової корпоративної інституції місцевої знаті³. Стосовно дворян польського походження, то певні обмеження щодо них були чинними аж до падіння династії Романових – краху самодержавної влади⁴.

Отже, після Січневого повстання урядова політика посилилась у бік активізації інтеграційних процесів на Правобережжі. Із відміною кріпацтва розпочався поступовий процес нівеляції станових відмінностей, дискримінація дворян польського походження призвела до обмеження дворянських корпоративних прав взагалі, зменшивши роль саме дворянських зібрань. Унаслідок Січневого повстання багатьох подільських дворян було відправлено в заслання за участь або причетність до його підготовки. Це поглибило й без того гостру проблему заповнення адміністративних посад у регіоні.

Русифікаторська політика самодержавства на Поділлі була спрямована перш за все на обмеження польського елемента в регіоні та зміцнення позицій російської адміністрації шляхом дарування російському дворянству значних привілеїв та матеріальних і службових переваг, чого польське дворянство позбавлялося. Наприкінці XIX – на початку XX ст. спостерігалася тенденція до поступового обмеження прав правобережного дворянства, натомість була здійснена спроба відновити діяльність дворянських зібрань. Конфронтацію між дворянством і самодержавством повинна була замінити співпраця на рівні станового самоврядування та місцевого державного управління в умовах нової імперської політики.

¹ Там само. – 3 собрание. – СПб., 1904. – Т.22: 1902. – № 21641.

² ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.633. – Спр.54. Про втілення деяких постанов закону від 10 липня 1902 р. в дворянських установах західних губерній. 1904 р. – Арк. 4, 20.

³ ПСЗ РИ, 3 собрание. – СПб., 1908. – Т.25: 1905. – № 26163.

⁴ Дякин В.С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – начало XX в.). – СПб.: ЛИСС, 1998. – С. 263.

*Польське національне повстання
1863 – 1864 рр. на Правобережній Україні:
від міфів до фактів*

КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФІЯ

За редакцією Ігоря Кривошеї, Норберта Моравця

Підписано до друку 02.12.2014. Формат 60x90 1/32

Папір офсет.

Обл.-вид. арк. 13,1. Ум. друк. арк. 7,6.

Тираж 300. Зам. № 2591.

**Видавець та виготовлювач
ФОП Жовтий О.О.**

20300, м. Умань, вул. Садова, 2
(УДПУ, навчальний корпус № 1)

Тел. 097 255 65 07

047 44 3 51 33

093 540 78 82

e-mail: nastek@meta.ua

www.foto-na.net.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК, № 2444 від 22.03.2006 р.